

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

97

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–2017)
Др Петар В. Крестић (2018–)

Уредничкӣво

Др Ђорђе БУБАЛО
Др Петар В. КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ

Др Андреј Леонидович ШЕМЈАКИН
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН
Др Небојша ШУЛЕТИЋ

Главни и одговорни уредник
Др Петар В. Крестић

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

97
(1/2018)

НОВИ САД
2018

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Дејан Р. Гашић
ПОРТРЕТИ ВИЗАНТИЈСКИХ
ЦАРЕВА XIV ВЕКА
Јован V Палеолог и Јован VI
Кантакузин – литерарни
антиподи Дукине историје	Dejan R. Gašić
PORTRAITS OF THE BYZANTINE
EMPERORS IN THE FOURTEENTH
CENTURY
John V Palaiologos and John VI
Kantakouzenos – Literary Antipodes in
Doukas' History
9–27	
Небојша С. Шулетић
КАТАЛОГ СТАРЕШИНА
САМОКОВСКЕ ЕПАРХИЈЕ
(XVI–XVIII ВЕК)
Прилози <i>Српском биографском
речнику</i> Матице српске	Nebojša S. Šuletić
THE CATALOGUE OF
THE PREFECTS IN THE EPARCHY OF
SAMOKOVO (XVI–XVIII CENTURY)
Contributions to <i>Serbian Biographical
Dictionary</i> by Matica Srpska
29–51	
Љиљана И. Пузовић
ХИЛАНДАРСКА ПИСАНИЈА
1709. ГОДИНЕ	Ljiljana I. Puzović
PIOUS DONATIONS (<i>PISANIJA</i>) OF
THE MONASTERY OF HILANDAR
IN 1709
53–68	
Љубомирка Крклјуш
ПРАВНИ ТЕРМИНИ У
ЕПИСТОЛАРИМА АЛЕКСИЈА
ВЕЗИЛИЋА И АТАНАСИЈА
СТОЈКОВИЋА	Ljubomirka Krkljuš
LEGAL TERMS IN THE LETTER
BOOKS BY ALEKSIJE VEZILIĆ
AND ATANASIJE STOJKOVIĆ
69–82	

Братислав Теиновић
БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ У ПРВИМ
ГОДИНАМА ПРВОГ СРПСКОГ
УСТАНКА (1804–1806)

Bratislav Teinović
THE EYALET OF BOSNIA IN
THE FIRST YEARS OF THE FIRST
SERBIAN UPRISING (1804–1806)

83–105

Кристиан Јерић
ПРИЛОГ ДИПЛОМАТСКОЈ
ДЕЛАТНОСТИ ИВАНА ИВАНИЋА
У БУДИМПЕШТИ

Kristian Jerić
A CONTRIBUTION TO
IVAN IVANIĆ'S DIPLOMATIC
ACTIVITY IN BUDAPEST

107–112

Милева Томић
„БРИТАНСКИ ПРИЈАТЕЉИ” И
ДРЖАВНОПРАВНИ РАЗВОЈ
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Mileva Tomić
“BRITISH FRIENDS” AND
NATIONAL DEVELOPMENT IN
THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

113–131

Бојан Стојнић
ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У
ВРБАСКОЈ БАНОВИНИ 1929–1941.

Bojan Stojnić
HEALTHCARE CONDITIONS IN
VRBASKA BANOVINA 1929–1941

133–152

Немања Глишић
ВЕЧЕРЊЕ НОВОСТИ, ГИНТЕР
ГРАС И НАТО БОМБАРДОВАЊЕ
СР ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999. ГОДИНЕ

Nemanja Glišić
VEČERNJE NOVOSTI, GÜNTER
GRAS AND THE NATO BOMBING
OF FR YUGOSLAVIA IN 1999

153–166

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Велибор Џомић
ПРИЗРЕНСКИ ЛЕТОПИС И ПОМЕНИК
(Петар Костић, *Црквени животи православних Срба у Призрену и његовој
околини у XIX веку: (са усјоменама њисца)*, Друштво пријатеља Манастира
Светих Архангела код Призрена, Призрен – Нови Сад 2018, 167 стр.)

167–171

Драган Тубић
ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ
(Јован Максимовић, *Лекари њречани у српском цивилном и војном санијетју
у XIX веку и њочетком XX века*, Матица српска, Нови Сад 2017, 326 стр.)

172–175

Александра Новаков
СРПСКИ ТАЈНИ АГЕНТ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ
(Биљана Вучетић, *Боџдан Раденковић (1874–1917): судбина једног српског националистe*, Историјски институт, Београд 2018, 355 стр.)
176–178

Мира Радојевић
ЖИВОТ И НЕСТАЈАЊЕ СЕНТАНДРЕЈСКИХ СРБА
(Стеван Чампраг, *Српство у Сентадрили последњих 40 година*, Приредио др Петар В. Крстић. Музеј Војводине – Архив Србије – Српски институт; Нови Сад – Београд – Будимпешта 2018, 157 стр.)
179–180

Марко Б. Милетић
ДОБРОВОЉЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ
(*Добровољци у Великом рату 1914–1918*, Зборник радова, уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања и Матица српска, Београд – Нови Сад 2018, 462 стр.)
181–183

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARIES

Горан Милорадовић
In memoriam
ДР АНДРЕЈ ЛЕОНИДОВИЧ ШЕМЈАКИН
научни саветник Института за славистику РАН
(Тула, 1. мај 1960 – Тула, 8. март 2018)
184–186

Владимир М. Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
187–189

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2017. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2017
191

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
193–199

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 94(495.02)
UDC 930.85(495.02)
UDC 929.7(495.02)
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Асс. Ма ДЕЈАН Р. ГАШИЋ
Универзитет у Приштини / Косовска Митровица
Филозофски факултет
Косовска Митровица, Србија

ПОРТРЕТИ ВИЗАНТИЈСКИХ ЦАРЕВА XIV ВЕКА
Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин –
литерарни антиподи Дукине историје

САЖЕТАК: Сходно манирима списатељске епохе Палеолога, у којој се не пропушта прилика да се византијски цар истакне као *йолийички идеал мудрости*, било стварни, или пожељни, чак иако „Падом (Ἀλωσις) 1453. године” *расйерећен* у осликавању личности и догађаја позноромејске историје, историчар Дука (Δουκας) није остао имун на посредна сазнања и пријемчиву књижевну форму поменутих описа док испишује своје дело *Historia Turcobyzantina* (1341–1462). Литерарним портретисањем и карактеризацијом два цара XIV века, Дука је јасно исписао суптилну границу између преимућства ромејског василевса и антипода који то не могу истински да буду, списатељски – лишавајући их најзначајније особине коју владар треба да поседује, према њему, а то је разборитост. У духу претходно реченог, циљ насловне теме има у задатак да издвоји *исйоријску слику* двојице ромејских василевса и прерогатив њихове царске титуле сачуване у изворима XIV и XV века, где је Дукин *post festum* портрет о њима сагледан у односу на аутору савремено и живо миленијумско богато наслеђе књижевног израза у поимању *йредсйаве владара* (κάτοπτρα ηγεμόνος).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: историчар Дука, *Historia Turcobyzantina* (1341–1462), Јован V Палеолог, Јован VI Кантакузин, портрети владара

Дело незнаног наслова, у византологији и даље без поуздано утврђеног личног имена позноромејског историчара Дуке (око 1400–1470), једног од четворице „историчара пада”, међу савременим учењацима, због несачуване прве, али и последње странице, неретко је препознатљиво под ознаком *Historia Turcobyzantina*.¹ Писан попут својеврсног ламентана над умирућим

¹ *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit (PLP)*, III, eds. Erich Trapp, Rainer Walter, Hans-Veit Beyer, Katja Sturm-Schnabl, Wien 1978 sq, № 5685. Актуелно је тумачење да би

Царством Ромеја, Дукин спис *о ѱροΐαστι и ѱаду Византије* (1453) прожет је ауторовом непоколебљивом надом, увереног ромејског легалисте и патриоте, да ће османској тиранији доћи крај, али са нестанком и династије Палеолог.² Такав нескривени историографски апеирон саткан је од XLV глава и утемељен преточеним библијским *Посѱањем*, наравно сажетим, те попут кратких хроника, својим уводним поглављем, Дука, извесно понесен жељом да искаже властиту неоспорну обавештеност, образовање и концепцијске домете разумевања повесних дешавања, исписује старозаветна покољења, а низу узвишених и помена вредних имена, од Адама до Христа, придружује Константина Великог, цара Јустинијана I, Константина VI и царицу-мајку Ирину. Веома педантно, надаље, остају забележени наследници Алексија I Комнина, уз чије породично име повесно стоји први помен династичке владавине, те на прескоке и веома једру до првог пада Константинопоља под владавину Латина 1204. године, а од *Посѱања*, које наративним током ничим није отргнуто од ромејске државе, заокружују се звездани политички тренуци Ромеја.³ Наредно поглавље, с посебним разлогом, отпочиње Дукиним инсистирањем на почињеном греху Михаила VIII над Јованом IV Ласкарисом, односно чином ослепљења којим је династија Палеолог ступила на царски престо,⁴ да би се потом развио динамичан наратив све до 1341. године и так-

једини сачувани рукопис из XV века (*Parisinus Graecus 1310*) могао бити Дукин аутограф, док је други рукопис, из XVI века (*Parisinus Graecus 1766*), његов препис. О томе, али и о Дукином италијанском ѱреводиоцу и тексту, упор. Sofia Kotzabassi, “Der Kopist des Geschichtswerkes von Dukas”, *Symbolae Berolinenses: Für Dieter Harlfinger*, hrsg. Friederike Berger et al., Amsterdam 1993, 307–324; *Eadem*, “Ist der Kopist des Geschichtswerkes von Dukas Dukas selbst?”, *Byzantinische Zeitschrift* (BZ) 96/2 (2008), 679–683. Прво издање Дукиног текста *Parisinus Graecus 1310* публикувано је у оквиру Париског корпуса (*Ducae Michaelis Ducae Nepotis Historia Byzantina Res in Imperio Graecorum Gesta Complectens...*, ed. Ismael Bullialdus, Paris 1649), затим наново издато у Венецији 1729, што су издања која су и представљала основу за знамениту Бонску едицију (*Ducae, Michaelis Ducae Nepotis, Historia Byzantina*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 21, ed. Immanuel Bekkerus, Ismael Bullialdus, Bonnae 1834). Интересовање за садржину Дукиног списка подразумевано је у савременој науци донело и неколико превода на модерне језике, од којих, на овом месту, издвајамо: грчки текст са преводом на румунски, који с разлогом и даље заслужује поверење и на који се позивамо у раду (*Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, ed. Vasile Grecu, Bucharest 1958), затим, не увек изнијансирани, енглески превод (*Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doucas. An Annotated Translation of „Historia Turco-Byzantina” by Harry J. Magoulias, Detroit 1975*), потом грчки ([Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική ιστορία, Μετάφραση – Εισαγωγή – Σχόλια Βρασιδάς Καραλής, Αθήνα 1997*), шпански (*Ducas, Historia turco-bizantina, edición y tradición de Javier Ortola Salas y Fernando Alconchel Pérez, Madrid 2006*), француски (*Doukas, un historien Byzantin du 15e siècle: Entre Grecs et Turcs, Jean Dayantis, Cahiers du Bosphore 51, Istanbul 2008*).

² Још током дечачких година, Дука је дознао за усмено предање према којем су Османлије и Палеолози готово истовремено ступили на власт (ὁ Ὅτιαν ἐν τυραννίδι καὶ Μιχαήλ ὁ Παλαιολόγος ἐν βασιλείᾳ), те да истовремено са политичке позорнице треба и да нестану. *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 399–401. За основне биографске податке о Дуки: *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ODB), vol. I, ed. Alexander P. Kazhdan, New York – London 1991, 656–657 (-A. M. Talbot); *Lexikon des Mittelalters, Band. III: Codex Wintoniensis bis Erziehungs- und Bildungswesen*, Stuttgart–Weimar 1999, 1444–1445 (P. Schreiner); Leonora Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge University Press 2018, 298–302.

³ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 29–33.

⁴ О узурпацији, али и мишљењу да млади Јован Ласкарис никада заправо, бар литерарно, није преминуо: Teresa Shawcross, “In the Name of the True Emperor: Politics of Resistance

сативно пописале територије које су Ромеји губили од стране малоазијских турских емира.⁵ *Пријовесїи о њаду и њроїасїи Визанїије* сваком наредном главом, све до наглог текстуалног прекида 1462. године, задобија минуциозно образлагање *џурско-ромејске исїорије*.⁶ Иако је у науци већ потврђено Дукино познавање италијанског и турског језика, уз изразиту склоност ка класичном грчком језику у најнапреднијим формама, за разлику од својих литерарних савременика, он не користи архаичне географске и етнографске појмове, већ их нештедимице транскрибује.⁷ Ипак, наративне тежње ка класичном су свеписутне, посебно у доменима паралела с античком митологијом, чиме Дука, као пркосни *њоданик Царсїива Ромеја*, присвајањем древног наслеђа, вером и језиком, исцртава културну границу према Османлијама, текстуално формирајући *колектиивно сећање* на хеленску антику и ромејску политичку прошлост, што његов спис декларативно опредељује и утискује исконом ромејске историје.

Дакле, *Дукина Ромејска исїорија*, премда је најобимнијим делом посвећена *дужом XV сїолођу*, поистовећена с хронолошким периодима владавине последња три василевса (Манојло II – Јован VIII – Константин XI), те подразумевано „Падом 1453” *расїирећена* бремена пристрасности, бар у највећем делу концизних редова о XIV веку, остаје верно инволвирана списатељском маниру епохе Палеолога, у којем се не пропушта литерарни тренутак да се византијски цар, на отиску *ромеохеленског* завештања, узвиси као *њолиїиички идеал мудросїи*, било стварни или пожељни, константно притом на трагу за градуалним узроцима пропадања државе.⁸ Дукин спис, стога, иако очекивано садржи прегршт живописних слика о ромејском друштву, устаљено проноси и казивање о униженом достојанству Царства због почињених грехова, ступањем династије Палеолог на историјску позорницу и унутрашњих сукоба током XIV века, због чега Ромеји постају непрекидно подређени османском сажимању опсадног обруча око Константинопоља.

after the Palaiologan Usurpation”, *Byzantinoslavica (BS) – Revue internationale des Etudes Byzantines*, 1–2 (2008), 203–227.

⁵ За тај хронолошки домино ефекат у губљењу контроле над Малом Азијом: Георгије Острогорски, *Исїорија Визанїије*, Београд 1959, 457–465.

⁶ За прегледну садржину дела: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, Berlin 1958², 126–128; *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas*, 9–22; Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner I*, München 1978, 490–494.

⁷ *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas*, 40. О упоредном односу и индикативним сличностима, посебно у доменима језика и стила, према делу Георгија Сфранциса: William Miller, “The Historians Doukas and Phrantzes”, *The Journal of Hellenic Studies*, 46/1 (1926), 63–71. За поредбени опис „четворице историчара пада”, упор. Јан Улф Русенквист, *Визанїијска књижевносїи: Од 6. века до њада Цариџрада 1453*, превод са шведског: Д. Купрешанин, Лозница–Београд 2014, 200–207.

⁸ Ihor Ševčenko, “The Decline of Byzantium Seen through the Eyes of Its Intellectuals”, *Dumbarton Oaks Papers (DOP)*, 15 (1961), 167–186; Михаил В. Бибииков, Светлана К. Красавина, „Некоторые особенности исторической мысли поздней Византии”, *Культура Византии, XIII – первая половина XV в.*, ред. Геннадий Г. Литаврин, Москва 1991, 280–298. Посебно о класичном утицају на позноромејске интелектуалце, вид. Herbert Hunger, *Вуζαντινή Λογοτεχνία: Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών I*, Athena 1978, 245–246. За литерарно преиспитивање идентитета након 1453. године, упор. Ioannis Smarnakis, “Rethinking Roman Identity after the Fall (1453): Perceptions of ‘Romanitas’ by Doukas and Sphrantzes”, *Вуζαντινά Σύμμεκτα*, 25 (2016), 211–234.

Грађански рат четрдесетих година заузима зато засебно место у Дукиним наведеним домишљањима, као вид заморних и исцрпљујућих међусобица, које су начином унутрашњих решавања претпостављале мешање страних сила,⁹ у времену када није било никог да им се супротстави или пружи отпор (μη ἔχοντες τὸν ἀντιστάμενον ἢ ἀνταίρωντα ἀφ' ὧν).¹⁰

Таквим приступом, уследило је језгровито скицирање наративних портрета владара. Нижући догађаје претходног столећа, историчар Дука ипак није остао имун на посредна сазнања и пријемчиву форму поменутих описа, што потврђује већ у *Дружом* поглављу своје историје када бележи род Палеолога и Кантакузина, потом два имењака, потоњих византијских царева – два *аниџийода*: Јована Палеолога (1341–1391) и Јована Кантакузина (1347–1354).¹¹ Први, због преране смрти свог оца Андроника III (1328–1341),¹² наслеђује престо, док је други, својим поменом, представљен читаоцу као *онај који је одгајао*, тада малолетног, цара Јована V (παῖδαγωγουόμενος παρὰ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνού).¹³ Описујући одмах затим распрострањеност византијске државе, Дука владавину Јована Палеолога (ἐν τῷ αὐτοῦ χρόνῳ ἤξαρτο) беспощедно и номинално приписује одговорност за турски прелазак преко Дарданела, те без обзира на његов узраст (ἐν τῇ βασιλείᾳ γούν τοῦ ῥηθέντος Ἰωάννου ἔτι μεῖρακος ὄντος) ставља му на терет и пустошење Галипоља и обала Тракије, ђеновљанско заузимање Хиоса и градова Фокиде, контролisaње бројних острва од стране Франака из Наваре.¹⁴ Овакав исход политичких дешавања, према Дуки, узроковала је *зла Срећа*, која је међу Ромејима посејала мржњу, из које се родила завист (ἀλλ' ἡ τῶν Ῥωμαίων οὐκ ἀγαθὴ τύχη μῖσος ἐνέσπειρε καὶ φθόνον ἀπέτεκε) према Јовану Кантакузину, такорећи – у племству славном цвету његове генерације (τῶν εὐγενῶν,

⁹ Angeliki Laiou, “Byzantium and the Neighboring Powers: Small-State Policies and Complexities”, *Byzantium: Faith and Power (1261–1557): Perspectives on Late Byzantine Art and Culture*, ed. Sarah T. Brooks, New York 2006, 42–53.

¹⁰ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 35. Упор. Георгије Острогорски, *Историја Византије*, 475; Angeliki E. Laiou, “The Palaiologoi and the World around them (1261–1400)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500–1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press 2008, 822–824.

¹¹ О томе колико су два имењака узајамно давала печат међусобним животним судбинама, почевши од задобијања личног имена млађег Јована по старијем Кантакузину, као и традицији добијања имена током епохе Палеолога, вид. Радивој Радић, *Време Јована V Палеолога (1332–1391)*, Београд 1993, 84–85.

¹² Иако дечак у годинама владавине Андроника III, знаменити Димитрије Кидон, доцније, под утиском досегнутих размера неразумног сукоба, након василевсове смрти, носталгичног епитолом је, у обраћању Јовану Кантакузину, записао да је тада (током Андрониковог царевања) разум у свему саветовао царску власт. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, publiée par. Raymond J. Loenertz (Studi e Testi 186), Città del Vaticano 1956, I № 7, 33.

¹³ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 35. Осим Дуке, сличну садржину доноси Јањинска хроника, локални извор с почетка XV века, у издању И. Бекера: καὶ ἄλασαν τὴν Ῥωμαῖδα διοκεῖσθαι θεσπίσαντος ὑπὸ τοῦ προρρηθέντος κυρίου Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνού. *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, ed. Immanuel Bekker, Bonae 1849, 209.

¹⁴ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 35–37. Да се Византија истински може у тадашњем тренутку описати као relicuiae reliquiarum некадашње величине, в. Радивој Радић, *Време Јована V*, 60. Такође, веома прегледно: Јоханес Кодер, *Византијски свејт: Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, превод Влада Станковић, Београд 2011, 111–113.

ὡς εἶποι τις, ἄνθος εὖοσμον),¹⁵ а кога је претходни василевс, Андроник III, третирао као брата у свим стварима (κατὰ πάντα ὡς ἀδελφὸν ἠγεῖτο) и на са-мртној постели њему и његовом сину поверио је Царство (τὴν βασιλείαν σὺν τῷ παιδί, τελευτῶντος, ἀνέθετο).¹⁶

Међутим, изузетно ратоборан у војним пословима (περὶ τὰ πολεμικὰ μαχιωτάτω), те стога и дорастао задатку да у својству василевса од непријатеља заштити тако угрожену Византију, која је у надолазећим временима више подсећала на локално, него универзално Царство, Кантакузин је оклеветан царици-удови Ани Савојској од стране других чланова Сената, пуних зависти (οἱ δὲ λιποῖ τῆς συγκλήτου φθονοῦντες). Уједно, евентуална веридба Кантакузинове кћери Јелене са Јованом Палеологом, иако је остављала утисак свечаног чина орођавања две најмоћније породице и јединог по државу спасоносног решења, спречена је, чиме је над Кантакузином почињена *lèse-majesté*, језгровит је надаље Дука, без икаквог разумног разлога или доказа о издаји (φθόνῳ φερόμενοι κατ' αὐτοῦ ἄνευ τινὸς εὐλόγου αἰτίας καὶ τῆς τυχούσης ἐπιβουλῆς).¹⁷ *Ослобођен иџерейџа владавине*, али не и Дукине одбране, Кантакузин је напустио Константинопољ, како би отишао у Македонију.¹⁸

Непоречииво сликовито и својствено историчару Дуки, да политичку ситуацију времена које описује веома драматично и прегнантно предочава, зарад уверљивости, чини се, уведен је на историјску сцену, поред чланова Сената, нови колективни лик, у виду Кантакузинових присталица, којима се приписују речи: „*Царство у женским рукама* (мисли се на Ану Савојску) *је иџоуиџ иџкачкоџ вреиџена које се врџи наоџако и мрси конце иџриџурне одеђе... врховна власиџ иџриџада деџеиџу* (Јовану V)... *које је једва у сџању да корисџи*

¹⁵ J. Кантакузин и заиста јесте стасавао уз групу веома даровитих византијских аристократа – новом нараштају прве половине XIV века, који је незадрживо ступао на политичку сцену. О дOMETИМА Кантакузинових политичких способности најбоље говори епитет који је понео још за живота: *pater patriae*. Љубомир Максимовић, „Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације”, *Зборник радова Визанџолошкоџ инсџиџуџа (ЗРВИ)* 9 (1966), 182; Радивој Радић, *Време Јована V*, 44.

¹⁶ За даги тренутак и питање наслеђа, византологија је и даље без кључног одговора, надкривена замагљеном ситуацијом царске смрти без опорукe. Ursula V. Bosch, *Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*, Amsterdam 1965, 176–194. Иако је научно оправдана претпоставка да је Дука неизоставно био упућен у дело Ниџифора Григоре, с обзиром на сажетост којом пише, ипак остаје утисак да суптилни детаљи XIV века и нису били за Дуку од примарног значаја. Око могуће директне Андроникове жеље да велики доместик Јован Кантакузин буде регент, вест се може разумети као непосредна и истинита током цареве болести, 1330. године, те у случају његове смрти Кантакузин би био одређен за заштитника и регента детету које је требало да роди Ана Савојска. Посебно, вид. *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, ed. Ludwig Schopen, Immanuel Bekker, I–III, Bonnae 1829–1855, I, 439–440, и препознатљиво место чијој се субјективности може исказати објективно поверење *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum I–IV, vol. I–III*, ed. Ludwig Schopeni, Bonnae 1828–1832, I 393. Паралелно издање текстова учене и народске верзије Јањинске хронике, показало је, међутим, да је у том историјском догађају изостављено име Јована Кантакузина и претпостављено епитропима. На овом месту, упор. *Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτο δημοδὴ ἐπιτομὴν*, ed. Leandros Vranousis, *Ἐλετηριџ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχεῖου* 12 (1962) / Athina 1965, 57–115, те засебно: 74.

¹⁷ Још је давно уочено у науци да се извори суревњивости између присталица Палеолога и Кантакузина могу пронаћи у тридесетим годинама XIV века. Valentin Parisot, *Cantacuzène, homme d'état et historien*, Paris 1845, 129, 142.

¹⁸ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 41, 49.

свој ум...”. Изречено је сасвим довољно, историчару Дуки, за изведени закључак да је политичка моћ у рукама недостојних и безвредних људи (ἡ δυναστεία ἐν ἀγοραίοις καὶ μηδαινοῖς ἀνδράσι), што је истодобно необорив аргумент за Кантакузинове присталице да га ободре покличом: „*Οἶασι μάχ. Σναжним пошезима најредуј и владај за добробитиј и истине, честитијости и правде*”.¹⁹ „*Мишљења сам*” (οἶμα), као да су речи Кантакузинових присталица, уједно највећих страдалника надлазећег грађанског сукоба, еклатантно увериле Дуку, да је Бог очврснуо његово (*Кантиакузиново*) срце... (τοῦ Θεοῦ εἰς τοῦτο σκληρύναντος τὴν καρδίαν αὐτοῦ...) у намери да се праведно побуни, те му се аутор *придружује* и пером попут копља, од тада, нескривено инсистира на постојаној литерарној наклоности према Јовану Кантакузину, упркос поразном призору политичке панораме да се Царство Ромеја због свега тога поделило раздором, а као последица дошли су Турци и опустошили све земље под ромејским утицајем.²⁰

Иако је сувишно, на овом месту, истицати да су личности обојице ромејских владара веома познате у византологији, јасно је да ни источници, ни концизна медиевистика нису сачували пуно лепих речи за Јована Палеолога као василевса, а још мање за његове личне особине и карактер.²¹ С друге стране, Јован Кантакузин, премда и сâм писац и субјективни трагични херој властитог мемоарског дела, у списима својих колега по перу, чак и савременика, неретко, збрајао је особине идеалног управитеља, кадрог да отаџбини поклонни срећу спокојства и процвата, док је у историографији препознат као једна од најмаркантнијих историјских личности позновизантијске епохе.²²

Допринос уобличавању наведене историографске слике о двојници ромејских владара, нимало зачуђујуће и већ након првих исписаних импресија, пружио је и позновизантијски историчар Дука, из чијег се прозорног погледа на прошлост не рефлектује другачија до једнострана слика. Кроз помене њихових имена, Дука је својим пером јасно исписао оштру границу и поимање о личностима достојних *симбола ромејског цара* и оних који не могу истински, не заслужују и нису способни да то буду. Лапидарније речено, способност и личне особине владара одраз су снаге државе.²³ Овакав вид промишљања

¹⁹ *Исџо*, 47.

²⁰ *Исџо*, 49.

²¹ Питање односа два цара, чак ни у пионирским радовима, током проучавања историчара Дуке и његовог дела, није изостало: Е. Черноусовъ, „Дука, одинъ изъ историковъ конца Византии (Опытъ характеристики)”, *Византийский временник (ВВ)* 21 (1914), 171–222.

²² С обзиром да литература досеже несагледивост у препознавању и заузимању ставова према обојици царева, треба истаћи да се и код еминентних византолога, у жељи да се однос *два Јована* што боље осветли, неочекивано могу пронаћи анахрона, те стога и сувишна поређења, која једино проносе сав очекивани ризик приликом доношења закључака. Тако Федор И. Успенский, *История византийской империи III*, Москва–Ленинград 1948, 702, ампутира Јовану Кантакузину храброст Михаила VIII приликом преузимања власти, док је Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*, London 1972, 217, неочекивано склон поређењу с односом Константина VII Порфирогенита и Романа I Лакапина.

²³ Управо ставови о безусловној и неумереној привржености вредностима из прошлости формирани су, или боље рећи обновљени, током постојања Никејског царства (1204–1261), Elen Arveler, *Politička ideologija Vizantijskog carstva*, preveo Boško Bojović, Beograd 1988, 119, чија се интелектуална генеза о империјалној идеји и слици василевса, у *царским говорима и похвалним словима*, јасно читава као нераскидива карика у ланцу реторике од

у византијској историографији формиран је на трагу богатог миленијумског наслеђа књижевног израза и поимању *ἡρως* *κράτορα* (κράτορα ἡρώος).²⁴ Позновизантијски историчар Дука, утопијски и нимало различито од својих савременика и колега по перу XV века, следио је списатељску традицију и кроз личности литерарно удостојених царевања, било из прошлости, или сопствене непосредне садашњости, трагао је за идеалним профилом василевса.²⁵ Када се и површно сагледају промишљања литерата XIV века, где се, у таквом контексту, засебно истичу ставови Димитрија Кидона, или Николе Кавасиле, приметно је да су заједнички и поновно оживљени именитељи за идеалног управитеља херметички заокружени: разборитост, мудрост, праведност, храброст²⁶ – неизоставно допуњени атрибутима конфесионалне природе: човекољубље и побожност.²⁷ Ове особине, без изненађења, предмет су и садржина такође и списа XV века, мада уз васкрснуће синтагме *царева филозофа* или *чувара закона*, коју су завређивала сва тројица последњих Палеолога. Брижљиво чувана политичка тековина која цара сматра за *νόμος εἰς ψυχὴς* истрајавала је на инсистирању о владаревој бризи за *οἰκίῃε добро* (τὸν κοινὸν), које једино може проистећи из његовог образовања и личних врлина.²⁸ Иако је ова премиса врхунац доживела у филозофемама Георгија Гемиста Плитона, или Висариона, мисаона и политичка парадигма позноромејске епохе сабирана је *филолошким ѱорψреψима* које цареви задобијају у сутону постојања Византије и чврсто је скопчана са заштитом *οἰκίῃ-бине* и *народа*.²⁹ Садржајне и суптилне речи Дукиних савременика то орди-

хеленистичких времена до краја Византијског царства. За епоху након првог пада Царства, в. Нинослава Радошевић, „Никејски цареви у савременој им реторици”, *ЗРВИ*, 26 (1987), 69–87, док *ἡрелазни ѱериод*, у виду параболе, од Комнина ка Палеолозима, сагледава Ruth Macrides, “From the Komnenoi to the Palaiologoi: Imperial Models in Decline and Exile”, *New Constantines: The Rhythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries*, Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, *Society for the Promotion of Byzantine Studies* 2, St Andrews, March 1992, ed. Paul Magdalino, Aldershot-Brookfield 1994, 269–283. Веома прегледно, у том контексту, до владавине Јована V: Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204–1330*, New York 2007, 78–116.

²⁴ За случај Византије: Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ Λογιστική I*, 245–256; Тоња Кјусопулу, *Цар или уψравителъ: Политичка власт и идеологија ѱред ѱад Царипрада 1453. године*, превела с грчког Маја Николић, Београд 2014, 128–136.

²⁵ Да је цар у Византији перманентно и подразумевано био пожељни носилац две неизоставне особине: образованог владара и доброг војника: Ninoslava Radošević, “The Emperor as the Patron of Learning in Byzantine Basilikoi Logoi”, *TO EΛΛΗΝΙΚΟΝ, Studies in Honor of Speros Vryonis Jr.*, I, New Rochelle – New York 1993, 267–287.

²⁶ О симфонији и хармонији, односно сагласности и складу различитих моћи и тежњи у индивидуалном животу и у животу државне заједнице, која и треба да буде мудра, храбра, умерена и правична, упор. *Platon, Država*, превели Albin Vilhar, Branko Pavlović, objašnjenja i komentari Branko Pavlović, Beograd 1976, 112, посебно нап. 30а и позивање на Аристотелову Никомахову етику и употребу термина разборитост.

²⁷ Маргарита А. Поляковская, Игорь П. Медведев, „Развитие политических идей в поздней Византии”, *Култура Византии, XIII – первая половина XV в.*, 256–259; Margarita Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca: Tri studije*, превео Radivoj Radić, Beograd 2013, 47–53 (за *сψавове Д. Кидона*), 87–95 (за *сψавове Н. Кавасиле*).

²⁸ Ihor Ševčenko, “Society and Intellectual Life in Late Byzantium in the Fourteenth Century”, *Actes du XIVe Congrès International d’Etudes Byzantines*, I, Bucharest 1974, 83.

²⁹ О поновном оживљавању Платонових идеја у средњем веку, посебно код Византинаца XV столећа, у доменима изучавања теорије о „филозофима”, као идеалним владарима

нарно илуструју, чак и када звуче неочекивано.³⁰ Михаило Апостолис у величању личности Јована VIII примарно проналази снажно поверење које је он уливао својим поданицима; Јован Аргиропул, поздрављајући Константина XI, наглашава да у новом василевсу његови поданици виде светлост слободе, док за разлику од њих Критовул мудрог и одговорног владара за судбину државе препознаје у султану Мехмеду II.³¹

Овако префињено конципирану тезу, на импресији ромејског *δυζοῦ ἰμπεριјалноῦ* наслеђа, историчар Дука у свом делу одсечним изразом примењује док формира литерарне портрете Јована Палеолога и Јована Кантакузина.³² Потресном сликом пропадања и жалосног стања Царства због грађанских сукоба из средине XIV века, кроз лик двојице својих актера, Дука консеквентно осветљава: детињство, младост и зреле године Јована (V) завршили су се, остарио је и запао у стање велике летаргије (*μεθ' ὄσης ναικότητος*), осећајући завист према разборитом (*ἀνδρὶ συνετῷ*) и веома ратоборном (*πολεμικῷ μαχιωτάτῳ*) Јовану Кантакузину, јер се онима који обилују врлинама највише и завиди (*καὶ γὰρ φθονοῦσι μᾶλλον τοῖς μᾶλλον ἐλ' ἄρετῆ προιοῦσιν*).³³

Дука, већ подразумевано, наведене одсјаје зависти према Кантакузину поткрепљује враћајући читаоца на реске историјске сцене, где чланови Сената, његов претходно уведени, али мрачни колективни лик приповедања, саветују царицу Ану да њен син Јован V, према древним обичајима, не буде ожењен ромејском поданицом, већ изабраницу треба да тражи међу Алеманима, зато што би им ти људи пружили подршку и помоћ када то буде требало.³⁴ Царичиним одобравањем овог предлога Кантакузин је као могући царски таст, али и као потенцијални регент, већ истиснут из даљег политичког разматрања, додатно облаган лукавом верзираношћу Сената. Наиме, новоскованим планом би након што царица изда наредбу да (Кантакузин) сакупи македонске трупе и врати се у престоницу, повиновањем био заробљен, док би се у супротном случају њихове оптужбе о комплоту испоставиле истинитим.³⁵ Кантакузинове цариградске присталице – односно, Дукини приповедачки истомишљеници прозрели су ову намеру и брижљиво му, попут хора античке драме, осветлили догађаје и претећу судбину, упечатљивом

заједнице, образовању, новој космологији, cf. *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, vol. VII, ed. Edward Craig, London – New York 1998, 440–448 (*James Hankins*).

³⁰ О интелектуалним профилима и утицајима који су проширени на читаво Царство: Franz Tinnefeld, "Intellectuals in Late Byzantine Thessalonike", *DOP 57 Symposium on Late Byzantine Thessalonike* (2003), 153–172.

³¹ Игорь П. Медведев, „Особенности философской мысли в Византии XIV–XV вв.“, *Культура Византии, XIII – первая половина XV в.*, 249–254; Тоња Кјусопулу, *Цар или ујравнотељ*, 133–135.

³² О ромејском идентитету и византијској традицији XV века: Aslihan Akışık, *Self and Other in the Renaissance: Laonikos Chalkokondyles and Late Byzantine Intellectuals* (докторска дисертација у рукопису: Harvard University Cambridge: Massachusetts 2013), 242–247.

³³ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 41. И ово место нас симптоматично враћа на бонско издање *Јањинске хроники*, чији је текст извесно могао бити познат Дуки, а које скоро идентичним реченичним склопом описује Јована Кантакузина, као разборитог човека, у ратничким стварима врло вичног и од племенитог рода (*ἀνδρὸς συνετοῦ καὶ περὶ τὰ πολεμικὰ μαχιωτάτου, καὶ τῶν εὐγενῶν*). *Historia politica et patriarchica Constantinopoleos*, 209.

³⁴ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 43.

³⁵ *Исџо*.

алузијом на *ἡρвобийἡни зрех* Палеолога: „Ако би желео да видиш сунца и избежнеш *ἡ*аму, размисли *ἡрво* о нејослушности; ако одлучиш да се *ἡови-нујеш* команди, *сἡознаћеш* *ἡ*аму *шἡо* нас*ἡуἡа* од слейила *ἡош* *ἡре* смр*ἡи*”.³⁶ Прокламујући да се отворено побунио, Кантакузин се није обазирао на наредбу царице-удове, што је престоничане навело да уместо њега изаберу *друзоḡ* *еἡарха* Алексија Апокавка – кога Дука сентенциозно своди на простака и страшљивца (*ἄνδρα ἀγενἡ τε καἡ ἄνανδρον*), вештог лукавца и опаког човека (*πλἡν ποκἡλον ἐν πανουργἡа καἡ δεινὸν ἐν σκαἡότητι*).³⁷

Повест о престоничким свирепостима над Кантакузиновим присталицама, које су наступиле након што је царица Алексију Апокавку доделила титулу великог дукса (*δὸν καἡ μέγα δοḡκαν ἡ βασιλἡς ὀφφικἡσεν*),³⁸ иако временски век удаљена од Дукине свакодневице, оставила је болно урезани траг у његовом делу, али очито и свести, обликујући му ставове у формирању личног односа према тадашњим дешавањима као делу породичне историје.³⁹ Међу утамниченима у тврђави Велике Палате, поред Кантакузинових рођака и пријатеља, њих преко две стотине (*ἐν τῷ φρουρίῳ τοḡ Μεγάλου Παλατίου ἀλέκλεισε τὸν ἀριθμὸν ὑπὲρ διακοσίους*), људи који су били полубогови и хероји, Пелопови и Ајакидини потомци (*ἄνδρας ἡμἡέους ἡρωας καἡ Πελοπίδων καἡ Αἡακίδων ἀπόγονα*),⁴⁰ затекао се и Дукин деда (*ὁ πρὸς πατρός ἐμός πάππος*) – Михаило VII Парапинак (*Μιχαἡλ Δοḡκας*),⁴¹ који се, након што је покренута разјарена одмазда због Апокавковог убиства, спасао са још шесторицом скривених у Цркви Неа (*ἐν τῷ ἡπλογαἡ τοḡ ναοḡ τἡς Νέας*).⁴² За Дуку, први ударац и пад који је Апокавка оборио са коња представља једино конотацију из раја избаченог другог Сотоне (*ὁ δὲ κατὰ γἡς ἀπὸ τοḡ ἡπλου ὡς ἀπ’ οḡρανοḡ ἄλλος Σατὰν πίπτει*).⁴³ Присећајући се ових опаких ромејских недела пре и након Апокавковог убиства, Михаило Дука је предвиђао, како записује његов унук и могући имењак, да ће све земље убрзо од Тракије до Дунава пасти у руке Турака, те да ће управо они ускоро постати апсолутни господари свега.⁴⁴ Историчару Дуки, који је доживео да се обистине пророчке речи његовог деде, остала је јетка индигнираност у закључивању ових

³⁶ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 43.

³⁷ *Исἡо*.

³⁸ *Исἡо; ODB I 134–135 (-A. M Talbot)*.

³⁹ О животном путу византијског *homo novus*-а, као и односу писача према његовој кривци током грађанског рата: Љубомир Максимовић, „Регенство Алексија Апокавка и друштвена кретања у Цариграду”, *ЗРВИ* 18 (1978), 165–188.

⁴⁰ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 43.

⁴¹ *Исἡо*, 45, 47.

⁴² Ову вест ревносно су пренели и *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, II 729, као и *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum*, II, 542.

⁴³ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 45. Колико је неочекивана смрт Алексија Апокавка улила веру у повољни исход ишчекивања Кантакузиновог све извеснијег повратка у престоницу, најпрегнантније је ту жељу младалачка понесеност Димитрија Кидона сабрала у речима: „Твојој власти се радују народи и градови, острва и континенти”. *Démétrius Cydonès, Correspondance*, I № 6, 31. За општу слику и превод: Радивој Радић, *Време Јована V*, 151.

⁴⁴ За предвиђања и пророчанста у Дукиној историји, cf. Bernard Flusin, “Prédications et prophéties dans l’œuvre de Doucas”, *L’écriture de la mémoire: la littérature de l’historiographie*, ed. Paolo Odorico, Panagiotis Agapitos, and Martin Hinterberger, Paris 2006, 353–373.

мотива о цариградској власти: „Бо̄џ је дозволио ове сѣвари збо̄џ ѓрехова наших љредака, Ромеја који су у љшо време уѣрављали” (Θεο̄ϑ παρᾱχωρο̄υντος δῑα τ̄ας ἀνομ̄ίας τ̄ων τότε πολιτευο̄μενων Ρωμ̄αίων κᾱι ἡμετέρων ἀποτάλπων).⁴⁵

Наглашеним прагматизмом кроз животно портретисање јунака свог дела, Дука је разумео процес историје као заједнички напор човека и Бога, с исходиштем надања, премда наткривено велом трагичних промена које Ромејима доноси зла Сре̄ћа, која у Ромејској историји оличава силу чије деловање потврђује да усѣхе и љроѣасѣи ваљано не следе врлине и љороци, јер коначно – ѓрехови оѣравадају несре̄ће. Ништа, стога, за Дуку није непроменљиво, осим прошлости. Ступајући тако у поље наглашених психолошких описа личности, покретачку снагу историје Дука је проналазио у Божијем провиђењу, али са изнијансираним потенцирањем субјективног фактора. Другим речима, за њега, то смуѣно доба Византије, када је зла Сре̄ћа љосејала мржњу и родила се зависѣи, вапило је за владавином Јована Кантакузина, који је љоѣшмак древних хероја, храбар човек, најраѣоборнији у раѣиовању, разборѣиѣи када ѣреба љоказати врле особине.⁴⁶ Аутор, зато, градацијским током нарације о злурадости и непочинствима цариградске власти и паралелним снажењем разлога за одметање врло̄џ Кантакузина, оправдава његову субјективну одлуку да Бо̄џом очврснуѣо̄џ срца прихвати ратни изазов, чији је исход најпре био одлазак српском краљу (Сѣефану Душану), у историјској епизоди којом Дука види судбоносни расплет идиомском кулминацијом: „када високи и снажни љадну, слаби и ниски се уздӣгну”.⁴⁷ Мада, концизан и неоптерећен детаљима, Дука је поводом резултата њихових преговора записао да се српски краљ „сложи да му (Кантакузину) љружи љомо̄џ и љодрѣску”. Ова вест, а посебно да се Кантакузин у апостасији оденуо у знаке царске (τ̄α παράσημα τ̄ης βασιλείας ἐνδυθέντα), те да су га овенчаног признали на тлу Тракије све до Селимврије (ἐν τοῖς Θρακ̄αίσις μέρεσιν οἰκοῦσιν ἄχρις αὐτ̄ης Σηλυβρίας), биле су веома забрињавајуће по царӣградску владу, те су поменуте новине примили онакви каквим их је Дука резистентно портретисао: „...ѣуни кукавичлука и сѣраха...” (πλήρες δειλίας κᾱι φόβου), приписујући им – у својој мисаоној заокружености о поимању и непредвидивости историјских промена – очај и запитаност: „...какав ће биѣи исход?” и „...ѣѣи злонамерна Сре̄ћа сѣрема Ромејима?”⁴⁸

Свакако, Дука неће пропустити да апострофираним приповедањем опише у новонасталој ситуацији очајне Цариграђане, који су, не по први пут

⁴⁵ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 47. О предстојећим турско-византијским сукобима, али и савезништвима: Nevra Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, New York 2009, 119–149.

⁴⁶ Напоменимо, управо наведене особине Кантакузинови противници су претварали у његове мане, називајући их, речју – „кантакузинизмом” (καντακουζητισμός), в. Бојана Павловић, „Ромејска историја” Нићифора Грӣгоре: *Историјска анализа дела* (докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет, Београд 2018), 258.

⁴⁷ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 55. О Дукиним вестима које се тичу Србије: Михаило Динић, „Дукин преводилац о боју на Косову”, *ЗРВИ* 8/2 (1964), 53–67; Jean A. Paradrianos, “L’historien byzantin Doucas et les Serbes”, *Cyrrilomethodianum* 1 (1971), 113–120. О односу византијских писаца према Србији и титули српског краља: Маја Николић, „Српска држава у делу византијског историчара Дуке”, *ЗРВИ* 54 (2007), 482, посебно нап. 4 и 5.

⁴⁸ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 51.

злокобно, убедили царицу Ану да пошаље амбасадора султану Орхану, не би ли га измолили за сарадњу и помоћ у борби против Кантакузина. Дочекавши ту вест с одушевљењем, Орхан им је упутио своје изасланике, што је слика којом Дука потенцира лакомисленост престоничана, јер „јадници нису ни били свесни кога зову у помоћ” и „какву биљку мрве да најправе лек за болесѝ коју им је нанео њихов зрех”. Али, Турци су у Константинопољу од царице дочекани гостољубиво, устремивши се потом на Кантакузина, ојачаног српским војним снагама, те је османски успех изостао, разлогом који је за Дуку постојано и репутацијски вредан помена, пошто је „*ѝај човек (Кантакузин) био изузетно сѝособан у војевању, вичан јунашѝиву и ѝоседовао је много више знања о раѝу и раѝовању неѝо било који друѝи човек у ѝо време*”.⁴⁹

Тек након ових догађаја, саопштава нам Дука, Кантакузин склапа војни савез са Орханом, објашњавајући му том приликом да су га присталице Палеолога „из зависѝи ѝроѝерале и одузеле ѝѝѝѝулу реѝенѝа и масакрирале му рођаке, ѝправеѝи од њеѝа беѝунца”. Као залог ратног савезништва, Кантакузин му је понудио руку своје, највероватније друге, кћери Теодоре,⁵⁰ што је Орхан у одушевљењу прихватио, више је него живописан надаље Дука, као бик коѝа је у злаву ударила ѝаклена леѝѝа вруѝина, ѝа ѝиром оѝворених усѝа ѝѝје најхладнију воду, али не може да се најѝје.⁵¹ Гнусно најпре оценивши ту веридбу као ѝ *μάρὰ μνηστεία*,⁵² уз венчање које се догодило почетком лета 1346. године у Селимврији,⁵³ Дука убрзо портретише Кантакузину придружене Турке: ратоборни, кратког фитиља и уништитељи Ромеја (ἄνδρες μαχιώτατοι καὶ ὀξεῖς εἰς θυμὸν καὶ τῶν Ῥωμαίων φθορεῖς).⁵⁴ Иако се ова ратна коалиција Кантакузину тактички исплатила,⁵⁵ историчара Дуку је довела до наративног момента да немоћно крикне, премда без непосредних оптужби према Кантакузину због страдале земље, поробљеног народа и злехудом судбином међусобно убијаних Ромеја: „Ὁ δεινὴς συμφορᾶς”.⁵⁶

Стигавши пред опседнути Константинопољ, Јован Кантакузин је поручивао да је млади Јован његов цар и присвојени син (ὁ νεὸς αὐτὸς καὶ διάδοχος

⁴⁹ *Исѝо*, 57. За поглед са стране: Christopher J. G. Turner, “A Slavonic Version of John Cantacuzenus’s against Islam”, *The Slavonic and East European Review* 51/122 (1973), 113–117.

⁵⁰ Donald M. Nicol, “The Byzantine Family of Kantakouzenos: Some Addenda and Corrigenda” (№ 29), *DOP* 27 (1973), 311; Такође, *PLP*, V (1981), № 10940.

⁵¹ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 57–59. За шире тумачење: Anthony Bryer, “Greek historians on the Turks: the case of the first Byzantine-Ottoman marriage”, *The Writing of History in the Middle Ages: Essays Presented to Richard William Southern*, ed. Ralph H. C. Davis, John M. Wallace-Hadrill, Oxford 1981, 471–493.

⁵² *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 59.

⁵³ Радивој Радић, *Време Јована V*, 156; Халил Иналцик, *Османско царсѝво: класично доба 1300–1600*, превела Милица Михајловић, Београд 2003, 14.

⁵⁴ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 59. О разлозима, те на неки начин и својерсној грижи савести приликом ангажовања Турака, извештава нас и сѝам Кантакузин. На који начин и с посебном врстом историографског оправдања: Donald Nicol, *Last Centuries*, 209.

⁵⁵ Темељно о томе: Klaus -P. Todh, *Kaiser Johannes VI. Kantakuzenos und der Islam, Politische Realität und theologische Polemik im palaiologenzeitlichen Byzanz*, Würzburg-Altenberge 1991, 36–58.

⁵⁶ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 61.

τῆς βασιλείας ἐμός ἐστι βασιλεὺς καὶ υἱὸς κατὰ θέσιν).⁵⁷ На његове речи завета Христом и Богородицом да је пријатељ, престоничани су му само упутили презир. Ипак, његова војна неупитна домишљатост увела га је у Град. Приступивши младом Јовану и Ани Савојској, Кантакузин их је ословио царем и царицом Ромеја (εὐφήμεσεν αὐτοὺς ὡς βασιλεῖς τῶν Ῥωμαίων), а сва војска је видела његову доброту и одсуство злобе према непријатељу. Слављен и величан, након указаног гостопримства Турцима, отпустио их је уз бројне поклоне, као вид захвалности свом зету Орхану.⁵⁸ Ни Цариграђане није заборадио, обасипајући их разним поклонима.⁵⁹ Убедивши том приликом своју кћер Јелену да се уда за Јована Палеолога, уприличена је светковина, приликом које је Кантакузин, као царев таст, такође кринусан са својом супругом и признат за цара Ромеја, док је његов син признат за деспота.⁶⁰ Ову параду царева и царица, деспота и жена деспотских на царском пријему, Дука упоређује са гозбом дванаест старих краљева (ὡς τὰ πάλαι δωδεκάθεον).⁶¹

Извесно иронично и можда поразно у Кантакузиновој победи, кроз крунидбену светковину, Дука ипак допушта полиархију као могући вид владавине државом од стране два имењака, која таквим концептом није нимало теоријска непознаница позновизантијској епохи, јер је још Димитрије Кидон столеће раније инсистирао да су два Јована дужна да буду јединствена у својим деловањима, као отац и син. И његов, као и Дукин лични избор, био је јасно и примарно наклоњен имену Кантакузина, јер нико се не би боље старао о држави и младом Јовану Палеологу, како тврди Кидон, до његов *οἰῶσι* и цар Јован Кантакузин.⁶²

Истина, Дука одмах и без околишања, особинама два цара, разлучује снагу поменуте диархије. Док је Палеолог *ἰοσυῖαῖο* дрзак, *οἰζρεζο* у зреху, *λομεῖσι* многа срца *ἰοχοῖσι*ном *σιῦρασι* (ἄρξαμένον δὲ προσχωρεῖω εἰς τὸν τῆς ἀφηλιόκιτητος χρόνον, ἀτασθαλεῖν ἤρξατο καὶ νεωτερίζειν, οὐκ ἐν αἰχμαῖς καὶ δόρασιν, ἀλλ' ἐν κοιτασίαις καὶ ἀσελγείαις καὶ ταῦτα δακνούσαις καὶ καπνὸν δριμύ ἀποπεμπούσαις ἀπὸ καρδίας πολλῶν), Кантакузин није дозвољавао ни

⁵⁷ *Исѡ*.

⁵⁸ Детаљно: Ernst Werner, "Johannes Kantakuzenos, Umur Paša und Orchan", *BS* 26 (1965), 255–276; Joseph Gill, "John VI Cantacuzenus and the Turks", *Вуџавтивѡ* 13/1 (1985), 55–76.

⁵⁹ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 63.

⁶⁰ За сѡм поглед на цариградске церемоније, посебно његов изглед узрокован грађанским сукобима током XIV века: Ruth Macrides, "Ceremonies and the City: The Court in Fourteenth-Century Constantinople", *Royal Courts in Dynastic States and Empires: A Global Perspective*, ed. Jeroen Duindam, Tülay Artan, Metin Kunt, Rulers & Elites, vol. 1, Leiden-Boston 2011, 217–236.

⁶¹ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 65; Светлана К. Красавина, „Мировоззрение и социально-политические взгляды византийского историка Дуки”, *ВВ* 34 (1973), 101. Већ смо напоменули да Дука веома често пише уз хронолошку неоптерећеност, али, да би забуна око датума била комплетна, ни сѡм Кантакузин, нити Григора, па чак ни Кратке хронике не доносе разрешење. Из тог разлога, наводимо једино да извесност и прецизност тог мајског дана 1347. године остаје отворена. Радивој Радић, *Време Јована V*, 168, посебно нап. 20.

⁶² Уговор од 8. фебруара 1347. године је конкретно и подразумевао заједничко царевање (συνβασιλεύειν δὲ ἀμφοτέρους βασιλέα) и однос заснован на узајамном поштовању родитеља и деце. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum*, II 614; *Démétrius Cydonès, Correspondance*, I № 64, 35–36, 45, 48; Donald Nicol, *Last Centuries*, 212–213; Margarita Poljakovska, *Portreti vizantijskih intelektualaca*, 26–27.

снy, ни лењoсtии да му замагле ум (οὐκ ἐδίδου ὕπνον τοῖς βλεφάροις οὐδὲ τοῖς κροτάφοις νυσταγμόν), будно мотрећи на непријатеље Ромеја.⁶³ Због начина живота свог зета, таст га је прекорио, јер *провођи дане у блудничењу и њијансџиву*, што је била увреда због које је Јован V напустио престоницу и наредне две године провео на путу по Италији и Германији (ἐν τῇ Ἰταλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ), одакле се, уз историографији познате детаље, вратио у Град, у пратњи ђеновљанског авантуриста Франческа Гатилузија (Φραντζῆσκoς ἦν οὗτος ὁ Γατελοῦζος τὴν ἐπωνυμίαν).⁶⁴

Дакле, неуспело двовлашће, својим наличјем, донело је несагледиве размере нетрпељивости међу савладарима, у којој је насупрот Јовану Кантакузину, идеалном *лидеру* (ἀρχηγός) и *владару* (ἡγεμών), енергичном, ратоборном и разумном, стајао династ који је посебно након расплета грађанских немира 1347. године, у *џуном сјају*, показао своју лидерску и владарску неспособност.⁶⁵ Прелазећи тихо и без много детаља и речи о грађанском сукобу који је уследио, приводећи повест о повратку Јована V у Град, али без подробних чињеница о 1354. години,⁶⁶ Дука истовремено пише и о достојном силаску са власти Кантакузина, који је отишавши у манастир Пресвете Богородице примио постриг (τῇ μονῇ τῆς Περιβλέπτου εἰσελθὼν κείρεται τὴν κόμην)⁶⁷ и затражио дозволу од цара да се упути у Свету Гору и живи као монах.⁶⁸ Пошто

⁶³ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 65.

⁶⁴ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 67. Напоменимо, од 1421. године историчар Дука је ступио у службу ђеновљанског подеста Ђованија Адорна, као његов секретар и активни састављач дипломатских писама, између осталог и султану Мурату II. По паду Цариграда 1453. године, већ је у служби Гатилузија са Лезбоса, који му поверавају важне и често непријатне дипломатске мисије. Једна од њих је свакако и предаја данка за Лезбос и Лемнос у име господара ових острва турском султану Мехмеду II, августа 1455. године у Једрену. Упор. Diether Reinsch, “Mehmed der Eroberer in der Darstellung der zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber”, *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste*, ed. Neslihan Asutay-Effenberger and Ulrich Rehm, Cologne 2009, 15–30. Другим речима, Дука ex silentio предочава читаоцу да га то пријатељство – Гатилутија и Палеолога – апсолутно није обавезивало, нити нарушавало постојаност његових мисли приликом исписивања дела.

⁶⁵ У првим годинама заједничке владавине, засигурно бар до 1350, Кантакузин, колико је познато, није истицао жељу да потисне Јована V, док су примери да је старији Јован чак постао на одређени начин пример кога треба опонашати, веома постојани. Посебно, у том контексту, вид. Љубомир Максимовић, „Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације”, *ЗРВИ*, 9 (1966), 137–138. Зарад подсећања, борбе и надмудривања Јована V са домом Кантакузина потрајале су до 1357, чиме су ствари постављене као да одмиче јун 1341. године, али истицала је шеста деценија XIV века, када Византија више није била у својој претходној снази.

⁶⁶ О наведеној години, као кључној прекретници: Donald M. Nicol, “AD 1354 – Annus fatalis for the Byzantine Empire”, *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit*, ed. Werner Seibt, Vienna 1996, 163–169.

⁶⁷ Ducas, *Historia Turco-Byzantina* (1341–1462), 69. Дакле, сага о Кантакузину као Дукином прећутном извршиоцу казне над Палеолозима због почињених грехова је наведеном сликом завршена. Детаљније о расплету наведених догађаја: Мирјана Живојиновић, „Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин од 1351. до 1354. године”, *ЗРВИ* 21 (1982), 139–140.

⁶⁸ Својствена Дукина једноставност, у приказима наведених догађаја, очигледна је и читавим описом Кантакузиновог губљења подршке јавног мњења у Цариграду, изазваног особито покушајем поновног ангажовања Османлија, чиме ни претње престоничанима нису имале ефекта у одређивању током сукоба двојице цара, у којој су Цариграђани јасно одабрали страну Јована Палеолога. Ове вести верно је сабрао Klaus – P. Matschke,

му је жеља била услышена, Дука сажето заокружује животопис о Кантакузину, који је после дугог живота испуњеног задовољствима, почивао у миру (ὁ καὶ πελοίηκε κακεῖ διαβιβάσας χρόνον ἰκανόν καλῶς ἐν εἰρήνῃ ἀνεπαύσατο).⁶⁹

Наредна дешавања *Дукине Ромејске исџорије* већ очекивано, проносе контрастни опис Јована V, који услед озбиљних политичких превирања и веза са Турцима, остаје мастилом утиснут као веома неспособан.⁷⁰ Наиме, разлог за овакву одсечност према Јовану V, Дука поткрепљује околностима под којима су Јованов најстарији син Андроник и син султана Мурата, Савци-бег, здружени у покушају свргавања својих очева, у коначном исходу планиране побуне ослепљени.⁷¹ Међутим, казна је извршена наредбом која је потекла од султана, уз претњу Мурата да ће уколико и Јован V исто не учини свом првенцу кренути у немилосрдан рат против њега.⁷² Исписујући на брзу руку ове невољне историјске згоде, завршетак Јовановог живота, иако је поживео до 1391. године, Дука крајњим одушком по своје перо телеграфски запише да је био везан за кревет и да је патио је од гихта у стопалима, тако рећи полумртав због своје халапљивости, неумерености у пићу и живота на високој ноzi... *цар је у зрчу од исцрпљујућих њелесних болова умро* (ὁ δὲ βασιλεὺς ἀκούσας τὸ πικρὸν καὶ ἀπαισιῶν μῆνυμα, ἔτι ὄντος ἐν ὀδύνας σωμαίων, ἀπέδωκε τὸ χρεῶν).⁷³ Нескривено већ, овај равнодушни и кратки историјски кадар царевог упокојења, поред најдиректнијих напада и тираде понижавајућих књижевних увреда упућених Јовану V,⁷⁴ консеквентно је изникао из раније исписаних редова, попут беспштедног епитафа, у нарацији

Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14. Jh Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971, 210, док за њихов одраз у српској византологији, уп. *Византијски извори за исџорију народа Јужославије*, том VI, ур. Фрањо Баришић, Божидар Ферјанчић, 288 и нап. 171 (*Б. Ферјанчић*).

⁶⁹ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 71. Зналачки о Кантакузиновој абдикацији и политичким заплетима, као и пратећим научним заблудама о његовом монашком боравку на Светој Гори: Љубомир Максимовић, „Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације”, *ЗРВИ* 9 (1966), 169–186; Angeliki E. Laiou, “The Byzantine Aristocracy in the Palaeologan Period: A Story of Arrested Development”, *Viator* IV (1973), 137. Коначно, осим рођачког хвалоспева Јовану Кантакузину од стране Теодора Спандуњина, историчара XVI века, који је записао да је био homo veramente strenuissimo et nobile di sangue et dotato d’ogni virtute, *Theodoro Spandugnino, Patritio Constantinopolitano, De la origine deli Imperatori Ottomani, ordini de la corte, forma del guerreggiare loro, religione, rito, et costumi dela natione*, ed. C. N. Sathas, Monumenta IX, Paris 1890, 144, можда највернија и најпознатија оцена о Кантакузину, с обзиром да је потекла од његовог најпре пријатеља, а потом од непомирљивог непријатеља Нићифора Григоре, гласи да је могао да буде велики цар, кадар да води Царство према невероватном благостању, само да је живео у срећније време. *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, II 590. Мериторно о два цара у Григориним очима: Бојана Павловић, „*Ромејска исџорија*” *Нићифора Григоре: исџоријска анализа дела*, 311–315.

⁷⁰ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 71–73.

⁷¹ John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425): A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick – New Jersey 1969, 18–23.

⁷² Зорица Ђоковић, „Разлози побуне Андроника IV Палеолога 1373. године”, *Београдски исџоријски гласник* 2 (2011), 91–104.

⁷³ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 77. За ширу слику и датум упокојења цара (15. или 16. фебруар 1391), Радивој Радић, *Време Јована V*, 460. Такође, за изворе који проносе ову вест, John W. Barker, *Manuel II Palaeologus (1391–1425)*, 80–81, нап. 214.

⁷⁴ И поред „*јаких*”, чак народских израза којима је обојио лик Јована V, Дука је несумњиво и с разлогом класификован у елитнију литературу. Klaus –P. Matschke, Franz Tinnefeld,

још живом цару, као немоћном (ἀδυναμία), лакоумом и неспособном да преговара о било чему... (ἦν γὰρ ὡς ἐπιπολὸν κοῦφος καὶ μὴ πολυπραγμονῶν ἐν ἄλλοις τὰ πράγματα...)⁷⁵

Кроз своју историјску потрагу за узроцима пада Града, што је, догађај достојан библијских суза пророка Јеремије⁷⁶, историчар Дука, премда поборник црквене уније са Римом и уступака према Западу у преговорима зарад опстанка Царства, можда и врло извесно конвертит, те несумњиво препознат као *лајшинофрон*, и поред многих пропуста, несвесних или намерних, у исписивању ромејске повеснице, због својег довитљивог ума и Византији верног исказа с разлогом заслужује велику пажњу и прибрано читање. Веома индикативним се, међутим, испоставља његов зачуђујуће изостављени поглед на унијатску политику оба своја актера, чији животописи то питање нужно укључују.⁷⁷ Разлози, ипак, могу једино остати у доменима претпоставке. Наиме, осим наглашавања погажених заклетви датих Јовану IV Ласкарису приликом пружања подршке Михаилу VIII, гресима Ромеја историчар Дука придружује и непоштовање склопљених црквених унија, како у Лиону (1274), тако и у Ферари-Фиренци (1438–1439), којој је посветио читаво XXXI поглавље своје историје.⁷⁸ Стога, Дука не преза да – пред сâм пад Константинопоља током незадрживог налета освајачке војске Мехмеда II – очајне Ромеје, који су због незнађа, иако с накнадном, али закаснелом памећу хрлили на заједничку литургију, а коју су служили свештеници који су прихватили унију цркава, назове убогима и бедницима: „Ὁ δούστηνοι Ῥωμαῖοι, ὧ ἄθλιοι”.⁷⁹ С обзиром на овакву посвећеност и подсећање на унију као спасоносно решење по Царство, Дука је чак прећутао прелазак Јована V у като-

Die Gesellschaft im späten Byzanz: Gruppen, Strukturen und Lebensformen, Köln–Weimar–Wien 2001, 244.

⁷⁵ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 71. Премда је ова, иако крајње непосредна, оцена о Јовану V скоро свеprisутна, чак уз бројне примесе у коначном карактерисању његове и личности и владавине, неоторива је констатација да је управо он за дом Палеолога сачувао престо. Радивој Радић, *Време Јована V*, 464. Доцнији и од Византије удаљени извори, на тековинама усмене традиције, проносили су лик Јована V у мученичком тону. Осим што је Царство било несрећно, у великој немаштини, а архонти богати, цар (Јован V) *беше сиромаш*. Упор. George Th. Zogas, *Χρονικὸν περὶ τῶν τούρκων σουλτάνων* (κατὰ τὸν Βαρβερινὸν ἐλληνικὸν κώδικα 111), Athina 1958, 26–27. Отета му је и власт, ангажовањем Турака током сукоба два Јована, те су се Грци расрдили и наредили да Кантакузин буде каменован. Радивој Радић, „Византијски цареви Јован V Палеолог и Јован VI Кантакузин у делу Константина Михаиловића из Островице”, *Култура и образовање*, књ. 7, том I, Бања Лука 2006, 257–264.

⁷⁶ О књижевном маниру којим су такозвана „четворица историчара пада” (Дука, Лаоник Халкокондил, Георгије Сфранцис и Критовул са Имброса) описала османско освајање Константинопоља 1453. године, истовремено откривајући своје различите политичке погледе, о чему је већ било речи у тексту, вид. Маја Николић, “The Greatest Misfortune in the Oikoumene Byzantine Historiography on the Fall of Constantinople in 1453”, *Balkanica* 47 (2016), 119–134.

⁷⁷ Прегледно о византијској црквеној политици према Западу: Michael Angold, “Byzantium and the West 1204–1453”, *The Cambridge History of Christianity, vol. V* (Eastern Christianity), ed. Michael Angold, Cambridge University Press 2008, 53–79.

⁷⁸ Маја Николић, Бојана Павловић, „Слика Михаила VIII у делима историчара епохе Палеолога”, *ЗРВИ* 54 (2017), 172–173.

⁷⁹ *Ducas, Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 265–271, 365; Светлана К. Красавина, „Дука и Сфрандзи об унии православой и католической церквей”, *ВВ* 27 (1965), 142–153.

личанство.⁸⁰ Уколико би се као одговор, али и у Дукину одбрану могао извести умишљај да је и о том питању све већ рекао када је инсистирао на Палеологовој неспособности да о било чему преговара, пошто је сâм Јованов чин саблазнио Византију и коначно схваћен искључиво као лични иступ, остаје отворена недоумица зашто бар неколико детаља по овом питању није изречено о Јовану Кантакузину, кога је красила и више него танана упућеност у теолошка питања, те и прилежност саборном приближавању Истока и Запада.⁸¹ Можда, мада ништа мање и утешно, остаје једина и подразумевана примисао да је све пак о њима епитетима исписао, слажући словне редове о два цара, два царска и карактерна антипода, наизменично, мање или више фреквентно, све до XIV главе у приповести *о њројасѣи и љаду Византије љод власѣи Османскоѡ царсѣива*.

Између тих, испоставља се, њему с разлогом уметнутих редова, тече главна нарација, која за циљ има приказ ширења турске моћи у Малој Азији и Европи. Упркос бројним ликовима, биткама, догађајима којима је непрестано пером посвећен и веома префињено обавештен, јадајући се притом што пише о победама неверника, а поразима свог народа, историчар Дука напослетку дозива своју *ѡприѡвесѣи* (λόγος), коју су *ѡѣѡужбе ѡроѣѣив Кантиакузина* (τῶν αἰτιαμάτων τοῦ Καντακουζηνού) натерале да повуче своје узде, да се врати на прави пут, догађајима византијско-турских односа, на пут *...ка несрећама Ромеја* (τὰ τῶν Ῥωμαίων δυστυχίματα).⁸²

Литерарним портретисањем *два Јована* из XIV века, Дука је децидирано за даљи ток нарације исписао крхку границу између преимућства ромејског василевса и антипода који то не могу истински да буду, списатељски лишених најзначајније особине коју владар треба да поседује, према њему, а то је разборитост. Остаје, свакако, снажан утисак да је Дука цара Јована V ставио у ред најомраженијих личности властитог списка, у којем је прва наредна царска фигура, која је делила карактерне особине Јована Кантакузина и завређивала ауторову истинску пажњу да их искаже, био управо средњи син Јована Палеолога – Манојло II, који је, наглашава византијски историчар, био и разборит и врло учен човек (σύννοος ὢν καὶ παιδείας μεστός),⁸³ побожан и мудри хришћанин (χριστιανικώτατος ὢν καὶ μεμνημένος).⁸⁴

⁸⁰ Поставши ренегат 1357. године у Риму, а у обраћањима папе Иноћентија VI carissimus in Christo filius noster, Јованова конверзија и поред низа недоумица у тумачењима папских писана и посвећених редова Филипа де Мезијера у Житију Петра Томе, чин је који се не доводи у сумњу. Подробно о томе: Радивој Радић, *Време Јована V*, 287–291.

⁸¹ Осим, Jean Meyendorff, "Projets de concile œcuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul", *DOP* 14 (1960), 149–177, упор. Љубомир Максимовић, „Политичка улога Јована Кантакузина после абдикације”, *ЗРВИ* 9 (1966), 160–162.

⁸² Ducas, *Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 75.

⁸³ Ducas, *Historia Turco-Byzantina (1341–1462)*, 83.

⁸⁴ *Исѣо*, 85.

Ass. Ma DEJAN R. GAŠIĆ
 University of Priština / Kosovska Mitrovica
 Faculty of Philosophy
 Kosovska Mitrovica, Serbia

PORTRAITS OF THE BYZANTINE EMPERORS IN
 THE FOURTEENTH CENTURY
 John V Palaiologos and John VI Kantakouzenos –
 Literary Antipodes in Doukas' History

SUMMARY: The work of the Byzantine historian Doukas (c. 1400–1470), one of the four “historians of the fall,” known among scholars as *Historia Turcobyzantina*, was written as a kind of lament for the dying Empire of the Romans, yet, at the same time, it is woven with the author’s unflinching hope of a convinced Roman loyalist and patriot that the Ottoman tyranny would come to an end, albeit only with the disappearance of the Palaiologan dynasty. Carrying such historiographic *apeiron*, Doukas’ tale begins in the biblical fashion – with the Genesis, which is of course fairly concise, then unfolds and very dynamically it reaches 1341, when the narration becomes an account of the Turco-Byzantine history in a minute detail, abruptly ending in 1462. Doukas’ work written in 45 chapters is fraught with picturesque accounts of the Byzantine society which is described as being of degraded dignity because of the previous sins and ceaselessly sustaining the pressure by the Ottomans tightening the rope around Constantinople.

The largest part of the *Historia Turcobyzantina* is dedicated to the so-called ‘long fifteenth century’ and equated with the period of reigns of the last three Byzantine emperors. Doukas, although perhaps feeling unladen to write his concise works on the fourteenth century after the ‘fall of 1453,’ keeps with the literary manners of the Palaiologian era, in which the Byzantine emperor was routinely extolled as a *political ideal of wisdom*, whether actual or desirable, concurrently, he is constantly seeking causes for the decline. Through this methodological approach and by stringing the events of the previous century, Doukas forms succinct narrative portraits of rulers. At the same time he did not remain untouched by secondary accounts and susceptible form of the aforementioned descriptions; this is visible already in the second chapter which notes the Paleologoi genus and the two namesake Byzantine emperors – two antipodes: John V Palaiologos and John VI Kantakouzenos, where the former one inherited the throne due to the premature death of his father Andronicus III (1328–1341), while the latter one is presented to the reader as the one who raised the juvenile emperor John V (παιδαγωγούμενος παρὰ κυρίου Ἰωάννου τοῦ Καντακουζηνού).

Although it is superfluous to point out that the personalities of both Roman rulers are well-known in Byzantine studies, it is evident that neither the primary sources nor concise medieval studies bestowed a lot of kind words upon John Palaiologos as *basileus*, and even fewer upon his personal qualities and character. On the other hand, John Kantakouzenos, although a writer himself, in his own memoirs wrote of himself as a historically tragic hero. The works of his fellow writers often attributed to him the traits of the ideal administrator capable of providing his homeland with the blessing of peacefulness and prosperity, while in historiography he is recognized as one of the outstanding historical figures of the late Byzantine era.

Not surprisingly, Doukas’ perception of them is no different. By changing the two emperor’s names, Doukas inscribes a sharp borderline between the characters worthy of the imperial office and those who do not deserve it, are not able to wield it, and simply cannot be emperors. Tersely said, ability and personal qualities of a ruler are reflection of *politeia*’s strength.

This kind of consideration in Byzantine historiography stems from a rich, millennium-long literary heritage of understanding the ruler (κάτοπτρα ηγεμόνος). The historian Doukas, rather utopian and quite alike his peers from the fifteenth century, followed the literary tradition and sought the ideal model for an emperor through figures graced by the office, both from the past and more immediate present. Looking at contemplations by the Byzantine literati of the fourteenth century, particularly the standpoint by Demetrios Kydones and Nicholas Kabasilas, one can notice that the facets of an ideal ruler are well rounded up: prudence, wisdom, justice, courage/*andreia* – unavoidably complemented with confessional attributes: *philanthropia* and piety. It comes as a little surprise that the same qualities are discussed in the fifteenth century as well, although accompanied with the revival of the ‘philosopher-emperor’ and ‘law-keeper’ syntagm borne by each of the last three Palaiologan emperors. The political heritage that considered the emperor as the νόμος εὐψυχος, was preserved through the insistence on the ruler’s care for the common wellbeing (τῶν κοινῶν) which could come about only through the emperor’s education and personal virtues. Although this premise reached its peak with the thought of Georgius Gemistus Plethon or Bessarion, the political and thoughtful paradigm from the late Byzantine literary epoch is assembled in the philological portraits assigned to the emperors during the twilight of the empire, and it is inextricably tied to the protection of the homeland and its people. Succinct lines of Doukas’s peers illustrate well this notion, even when they appear unexpected. When glorifying the figure of John VIII, Michael Apostoles underlines primarily the trust he instilled into his subjects, while John Argyropoulos, when greeting Constantine XI, emphasizes that his subjects saw the new light of freedom in him; conversely, Critobulus finds a wise and responsible emperor in the Sultan Mehmed II.

Following the ‘long imperial heritage,’ Doukas applies this finely conceived thesis in his succinct expression while forming the literary portraits of John Palaiologos and John Kantakouzenos. With a moving image of a degrading and pitiful state of the empire caused by the civil wars from the mid fourteenth century, Doukas compendiously illuminates the following: childhood, adolescence and adulthood of John V passed by, he grew old, and fell in a state of lethargy (μεθ’ ὄσης ναρκότητος); whereas, towards the sensible (ἀνδρί συνετῶ) and highly belligerent (πολεμικὰ μαχιμωτάτω) John Kantakouzenos, the glorious bloom of his generation, there was a twinge of envy due to the fact that he had stirred up hatred among the Romans (*Rhomaioi*); for those who are virtuous are envied the most (καὶ γὰρ φθονοῦσι μᾶλλον τοῖς μᾶλλον ἐπ’ ἀρετῇ προτιούσιν).

Unequivocally, Doukas finds his ideal ruler from the past in John Kantakouzenos, whose prudence and ingenuity could be compared only to that of Manuel II Palaiologos. “I am of the opinion,” Doukas is convinced when justifying Kantakouzenos’ courage to revolt in defense of his dignity, that “God hardened his heart.” Thus entering into the field of psychological descriptions of his characters, Doukas finds the driving force of history in divine providence, but with a more nuanced emphasis on a subjective factor. In other words, this grim period of the Byzantine polity, when the evil Fortune (οὐκ ἀγαθὴ τύχη) of the Romans sowed hatred and gave birth to envy, cried in Doukas mind for the reign of Kantakouzenos, who was a brave man, the most belligerent in war, prudent when prudence was needed.

Emphatically pragmatic in portraying Kantakouzenos’ attributes, Doukas understood the process of history as a common endeavor of man and god; its outcome was hope, although filled with constant changes brought upon the Byzantines by the bad Fortune. Nothing is immutable, except for the past. Focusing primarily on recent events that ended the existence of the Byzantine state, Doukas comes back to the unavoidable question of the imperial idea and permanently revives the awareness of the causes of the decline borne out by the civil strife between the supporters of the two families. Although certainly with irony, Doukas highlights even oligarchy as a possible form of governing the state by the namesake emperors. In the realm of theory, this concept was not unknown in the late Byzantine period; already a century earlier, Demetrios Kydones insisted that the two ‘Johns’ must be unified in their actions, like

father and son. Kydones's choice, just like Doukas', clearly was Kantakouzenos, because, as claimed by Kydones, no one could take better care of the state and of John Palaiologos, than his father and emperor, John Kantakouzenos.

The unsuccessful diarchy brought about intolerance on an immense scale against Kantakouzenos, founded on lies by the regency in Constantinople. Doukas transmits the message which was allegedly sent to John VI, that if he was to comply with the command of the triumvirate from the capital, he would meet "the darkness that comes from blindness before death." This led the historian to conclude resignedly through the words of Kantakouzenos's comrades that "political power is in the hands of base and worthless men," while misfortunes and everyday disarray "resulted in the barbarians and the rabble prevailing over the Roman." Doukas' experience reaches further idiomatic culmination "when the high and the mighty are abased, the weak and the low are exalted". "Sovereignty", therefore, as the historian writes, "belongs to an immature" which is "barely able to use its mind and tongue in games and stut-tering." Contrasted with John Kantakouzenos, who was an ideal leader (ἀρχηγός) and ruler (ἡγεμών), vigorous, belligerent and reasonable, stood a ruler who "became insolent and indulged in sin" particularly after the end of the civil strife in 1347. Kantakouzenos was the only one who "saw that the fortunes of the Romans were in dire straits". Another civil war which followed few years later placed a monk's robe on Kantakouzenos, which also unfortunately ends his active and present role in the political life of Byzantium in Doukas' account. The narration about John V soon comes to an end as "he was bedridden, half-dead, so to speak, from gluttony, excessive drinking, and luxurious living". It seems that despite the direct assaults and tirade of humiliating literary insults addressed to John V, this image of emperor's incompetence remains Doukas' powerful argument to carve through his narration an epitaph for a still living emperor: "he was very stupid, incapable of negotiating any issue".

The impression remains that Doukas places John V along the most despised figures of his history and of the Byzantine history in general.

With his literary portrayal of the two emperors from the fourteenth century, Doukas clearly inscribes the subtle borderline between the precedence of the Byzantine basileus and its antipodes which are not truly worthy of the elevation; he deprives them of the crucial quality an emperor must possess – prudence. Doukas' quick-witted mind and devotion to the Byzantine state still deserves a great attention and a careful reading of scholars.

KEYWORDS: Historian Doukas, *Historia Turcobyzantina* (1341–1462), John V Palaiologos, John VI Kantakouzenos, Portraits of the Byzantine Emperors

Доц. др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Београд, Србија

КАТАЛОГ СТАРЕШИНА САМОКОВСКЕ ЕПАРХИЈЕ (XVI–XVIII ВЕК)

Прилози *Српском биографском речнику*
Матице српске¹

САЖЕТАК: У чланку се реконструише каталог старешина Самоковске епархије Српске патријаршије од средине XVI века до 1766. године и указује се на неке од проблема с којима се суочавају аутори лексикографских прилога у *Српском биографском речнику* Матице српске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска црква, Самоков, Дупница, архијереји, Османско царство

Једна од основних функција капиталних лексикографских пројеката какав је *Српски биографски речник* (= СБР) Матице српске, јесте да омогуће увид у садржај и структуру научне продукције у тренутку када се реализују. Ако се савесно воде и анализирају, ови пројекти могу да укажу на разлике у методама и квалитету рада појединих генерација истраживача, на празнине у научном знању, на недовољно изучене теме, и што је најважније, могу да створе садржајан материјал за критичко промишљање и осмишљавање будућег рада појединаца и научних колектива. Када је реч о прилозима који су до сада публиковани у СБР, а припадају епохама раног новог века, већ се из спискова извора и литературе које су користили аутори види да највећи део постојећих знања из ове области чине резултати рада истраживача из прошлог и претпрошлог столећа. Овај закључак се још јасније уочава ако се посматрају теме из историје Српске цркве, где текстови браће Илариона (1832–1905) и Димитрија Руварца (1842–1931), Радослава Грујића (1878–1955) и неколицине других историчара, често не представљају само изворе чиње-

¹ У чланку се саопштавају резултати истраживања на пројекту „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси” (ев. број 177.014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ница, већ са собом доносе и готове обрасце за контекстуализацију прошлости. Није потребно посебно наглашавати то да научна објашњења која су формулисана пре стотину и више година и сама представљају историјски извор и траже одговарајући критички приступ. Многи историчари, међутим, некритичким преузимањем садржаја старије литературе утврђују научни дискурс ранијих епоха и стварају крупне потешкоће ауторима синтетичких и лексикографских текстова. Уместо да буду преглед најважнијих резултата који су до тог тренутка остварени у науци, овакви прилози се неретко претварају у праве истраживачке радове, чији се аутори враћају изворима и изнова контекстуализују задате теме.

Тиме се, међутим, проблеми не исцрпљују. Важни подаци о припадницима црквене јерархије, ствараоцима српске уметности и културе, али и о световним првацима из раздобља XVI–XVIII века, често се налазе у кратким натписима на сакралним објектима и предметима или у записима на листовима црквених књига. Већину ових извора прикупљали су истраживачи и љубитељи старина током XIX и XX века и публиковали их у разним научним и популарним публикацијама. Издања која су му била доступна у првим деценијама XX столећа сакупио је, систематизовао и објавио Љубомир Стојановић (1860–1930) у шестотомној едицији под насловом *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси* (= *ССЗН*).² Време је показало да су многи од ових записа и натписа били лоше приређени. Неки су касније поново објављени, неки су у међувремену уништени, а капиталног подухвата каквог се пре сто година латио Љ. Стојановић, више се нико није прихватио.³ Пошто је слична ситуација и с другим врстама документарних извора, аутори прилога за *СБР* морају да праве избор између два пута. Први води кроз старе збирке и често упућује на погрешне закључке, док други води у потрагу за новијим издањима извора или њиховим оригиналима. Први доприноси стварању и учвршћивању научних заблуда, док други изискује много труда и значајно успорава научну продукцију. Стога се систематско издавање грађе и замена старих едиција извора новим, критички приређеним публикацијама, намеће као један од битних услова за унапређење историографије средњег и раног новог века.

Имајући у виду да се значајан део биографских одредница *СБР* из епоха раног новог века односи на јерархе Српске патријаршије, представићемо у овом чланку каталог старешина Самоковске епархије из времена када је поменута црквена област била део аутокефалне Пећке архиепископије. А као скроман допринос сакупљању просопографског материјала за историју Српске цркве, прилажемо два до сада некоришћена извора из Османског архива Председништва владе (тур. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) у Истанбулу. У питању су регистри бератâ (укази о именовану на дужност) које је Канцеларија епископских муката (тур. *Piskoposluk Kalemî*) у Цариграду издала самоковским владикама у раздобљу између 1702. и 1754. године. Факсимили докумената и њихов превод на српски језик представљени су у Прилозима бр. 1 и 2.

² Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси*, I–VI, Сремски Карловци 1902–1926 (= *ССЗН*).

³ Изузетак је у извесној мери рад Петра Момировића на едицији *Сѣтари срѣски зайиси и најѣиси из Војводине*, I–V, Нови Сад 1993–2001.

ЕПАРХИЈА

Самоковска епархија је црквена јединица Пећке архиепископије у чијем су се саставу, најкасније од средине XVII века, налазили део Софијског санџака (Кадилук Самоков и област Ихтимана у Софијском кадилуку) и источни део Ћустендилског санџака (област Дупнице у Ћустендилском кадилуку). У пореским књигама које су у то доба вођене у Канцеларији епископских муката у Цариграду, ова епархија регистрована је као *Мийрополија неверника из обласџи (вилајџи) Дуџнице, Разлоџа, Ихџимана, Самокова и њодручних месџи* (осм. Metrepölıdlik keferesi-i vilâyet-i Dübniçe ve Râzlık ve İhtimân ve Şamâkov ve tevâbi'hâ). Наведени топоними нису увек бележени истим редоследом, али су три регионална центра (Дупница, Ихтиман и Самоков) и географска област Разлога (на југу Самоковског кадилука) од средине XVII века доследно уписивани у берате самоковских архијереја. Као и други архијереји, и самоковски јерарси су у време ступања на дужност и у време доласка новог владара на престо били обавезни да пореској управи поднесу молбу за издавање берата. Том приликом државној благајни плаћали су таксу *џешкеш*, која је средином XVII века вредела 4.700, а у првој половини XVIII столећа 5.700 акчи.⁴

Територијални развој Самоковске епархије није у потпуности јасан, а због недостатка поузданих извора ово питање се за сада не може решити. Пре средине XVII столећа епархија је имала мањи обим него у наредном веку. О томе сведочи недатована белешка из једног пореског регистра, где се помиње пешкеш за *Мийрополију Самоковскоџ кадилука* од 20 османских златника. Ова новчана вредност изражена је у регистру као 3.250 акчи, што би приближно одговарало курсу из пете деценије XVII столећа. У једном тренутку Самоковска епархија проширена је насељима која су до тада припадала Софијској митрополији. У регистру се не наводи о којим је насељима реч, али је забележено да је због овог проширења јурисдикције пешкеш увећан за 1.450 акчи или око 9 златника. Корекција границе догодила се пре 19. цумадаулахира 1059. (30. јуна 1649), када се Самоковска епархија први пут помиње у облику који је имала у XVIII веку.⁵

Самоковска епархија граничила се у првој половини XVIII столећа са Софијском митрополијом Цариградске архиепископије на планинама Витоши и Лозенској, док се иза Ихтиманске Средње горе налазило јурисдикционо подручје пловдивског митрополита. У Пловдивској епархији биле су области Пловдива, Татар-Пазара, Хаскова, Чирпана и Казанлика. Даље према западу налазила се Митрополија Дrame, која је у османским изворима описивана као *Мийрополија обласџи (вилајџи) Дrame, Зихне, Неврокоја и Правџиџа* (данас Елефтеруполи код Кавале). Уз границу са Самоковским кадилуком налазила су се неврокопска села Доброниште, Обидин и Гостун. Западна граница одвајала је Самоковску од Коласијске (Ћустендилске) епархије Српске патријаршије и она се делимично поклапала с административном

⁴ Р. Тричковић, „Српска црква средином XVII века”, *Глас САНУ*, 320 (Одељење историјских наука 2), Београд 1980, 145 (= Тричковић, Српска црква).

⁵ Ş. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 2000, 136, 144.

границом између Самоковског и Ћустендилског кадилука, а делимично није, пошто су Дупничком облашћу управљали сандакбег и кадија из Ћустендила (Карта 1).⁶

Карта 1. Самоковска епархија и суседне црквене области у првој половини XVIII века

АРХИЈЕРЕЈИ

На основу расположивих извора не може се много рећи ни о питању седишта самоковских архијереја. Рекло би се да су у раздобљу од средине XVI до осме деценије XVIII века поједини јерарси више времена проводили у Храму Свете Тројице у селу Крупнику, други у црквама у околини Дупнице, трећи у Бељовој цркви код Самокова, а понеки и у манастиру Рили, у чијој библиотеци је сачуван највећи број записа о самоковским владикама. То је свакако и разлог због којег се у изворима помињу под различитим именима, најчешће као дупнички и самоковски архијереји. У записима се помињу

⁶ Н. С. Шулетић, „Коласијска епархија и њене старешине у турским пореским књигама (1662–1766)”, *Српске студије*, 1 (2010), 167–169 (= Шулетић, Коласијска епархија).

и с различитим титулама, једни као епископи, други као митрополити или архиепископи. Будући да у изворима нема назнака о томе да је Самоковска епархија, као ни било која друга црквена област у Пећкој архиепископији, имала сложена структуру, извесно је да старешине Самоковске епархије под својом јурисдикцијом нису имале друге јерархе. Титуле митрополита и архиепископа означавале су само част, а не и њихову архијерејску власт.

У даљем тексту приказаћемо просопографски материјал о старешинама Самоковске и Дупничке епархије у раздобљу од средине XVI века до 1766. године (Табела 1).

1.

МИТРОФАН

(дупнички епископ, ? – ?, ? , после 1. IX 1564)

Први познати архијереј који је у другој половини XVI века имао духовну власт на подручју Самоковске епархије, или барем на једном делу њеног подручја, звао се Митрофан. Он се помиње у запису на рукописном Четвороје-ванђељу које се налази у Црквеном музеју Св. Синода у Софији (буг. Национален църковен историко-археологически музей при Светия синод). Запис је крајем XIX века публикувао бугарски истраживач Евтим Спространов (1868–1931). Уносећи текст овог записа у збирку *ССЗН*, Љ. Стојановић је пропустио да наведе важан податак који је саопштио Спространов. Текст записа писале су две руке у различито време и он описује две различите радње. Другим речима, није реч о једном већ о двама записима. Први запис гласи:

Изволѣниѣм ѿтца и поспѣшениѣм сына и съврѣшениѣмъ свѣтаго Дѣха писа се сна книга, глаголюѣми тетроевагѣль, четворое благовѣстие; писахъ азъ многогрѣшни ерѣмонахъ Гавриилъ въ место області Радомирскаѣ, више села Батеновци, в манастирѣ Успеніѣ Прѣсвѣтен Богородици въ лѣтъ 1564, при освещенаго митрополита кирѣ Диомидѣа Софискаго и при кувѣ епискѣпа Радоѣ(мир?)скога Мардарна, и Богъ спасеть, аминъ.

Прва радња о којој сведочи овај извор је преписивање рукописа. Белешку је оставио јеромонах Гаврил из манастира Успења Пресвете Богородице код села Батеноваца у околини Радомира, између 1. септембра 1564. и 31. августа 1565. Тада се на челу Софијске митрополије налазио владика Диомидије, а на челу Радомирске епископије владика Мардарије. Други запис гласи:

И кудн ю поплъ Нешо ѿ сѣла Дѣлковѣ, при епискѣпа кувѣ Митрофана, въ место затрѣнна (?) зовѣ епархѣ Дѣпници [...].⁷

Други запис није датован, али се може претпоставити да је временски близак претходном. Из њега се сазнаје да је књигу купио поп Нешо из села Такова код Дупнице у време дупничког епископа Митрофана. Поп Нешо је вероватно и аутор записа.

⁷ Е. Спространовъ, *Опис на ръкописите в Библиотеката при св. Синод на Българската Църква в София*, София 1900, 44–45 (= Спространовъ, София); *ССЗН*, III, 5612.

На основу постојећих извора се, дакле, о епископу Митрофану може рећи само то да је у неком тренутку после 1. септембра 1564. био црквени старшина у области Дупнице. Нису познате границе епархије којом је управљао, а не може се са сигурношћу рећи ни то да ли је припадао архијерејском сабору Српске или Васељенске патријаршије.

2.

ЈОАСАФ

(крупнички митрополит, митрополит Дупнице, Самокова и Радомира, ?, ? – ?, ?, пом. 1576/77, 1578)

Попут владике Митрофана, недовољно јасан траг у изворима оставио је и владика Јоасаф. Он је познат из натписа на корицама тзв. *Крујничкоџ јеванђеља*. Натпис је више пута објављиван. У збирку *ССЗН* унесен је према издању бугарског филолога Бења Цонева (1863–1926). После Цонева натпис су објављивали Јордан Иванов (1872–1947) и Крстју Мијатев (1892–1966), а новије издање приредио је Божидар Рајков (1939–1995).⁸ Претпоставља се да је рукопис Четворојеванђеља настао почетком XVI века, јер је писан на хартији која је израђена између 1496. и 1500. Неколико деценија после њене израде, крупнички владика Јоасаф је код софијског златара Матеја наручио сребрни позлаћени оков за књигу, коју је потом даровао Рилском манастиру. Златар Матеј је његово ктиторство овековечио прикладним текстом, који је започео на предњој корици:

Сне стое Іев(г)лѣ окова и приложн мѣтрополнт Крпникк кѣр Іоасафъ,

а завршио на задњој корици:

стомъ ѡцъ Іѡ Рилскомъ въ тѣжде монастир Рила.

По ободу задње корице исписао је текст о своме труду и, што је нарочито важно, навео је годину израде окова:

† Поменете братне Матѣеа зла(т)ра ѡ Софїю въ стн(х) мѣтвъ. иже трѣдї се и окова сїе Іев(г)лне. при нгвменъ вѣ-ѡтмню настоанїем же прогвмена Калнст[а] въ лѣто .ḡ.п̄.ḡ. индиктиѡнь .ḡ.⁹

Други извор у којем се, по свој прилици, помиње исти владика Јоасаф османског је порекла. Почетком прошлог столећа бугарски османиста Диаманди Ихчиев (1854–1913) публикувао је хуцет који је пећки кадија саставио 1. зилхице 985 (9. фебруара 1578). Документ је значајан за изучавање епархијске организације Српске цркве у другој половини XVI века, али због

⁸ Б. Цонев, „Ръкописната сбирка в Рилския манастир”, *Български преглед*, 6, 1900, 10, 91; *ССЗН*, I, 735; Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1931, 206–207; Б. Райков, Х. Кодов, Б. Христова, *Славянски ръкописи в Рилския манастир*, 1, София 1986, 34–36 (= Райков, *Славянски ръкописи*).

⁹ Райков, *Славянски ръкописи*, 34–36.

начина на који је публикуван треба га користити с опрезом. Будући да се о правном статусу православне јерархије у првим деценијама османске владавине сасвим мало зна, превод какав је дао Ихчиев довољно је слободан да омогућава различита тумачења низа важних питања из прошлости Српске цркве. Према интерпретацији Д. Ихчијева „патријарх српског народа и других народности” (!) Герасим потврдио је овом приликом пред сведоцима да му је митрополит Јоасаф предао 85 дуката, колико је био дужан да му даје сваке године на име различитих такси које је убирао у областима под својом јурисдикцијом. Сума од 85 златника била је утврђена збрајањем 50 цекина за „епархије” Самокова и Дупнице и 35 цекина за „епархију” Радомира.¹⁰

Имајући у виду да се крупнички митрополит Јоасаф помиње 1576/77, а да је митрополит истога имена почетком 1578. управљао у областима Дупнице, Самокова и Радомира, разумно је претпоставити да се ради о истој особи. На такво расуђивање упућује и чињеница да је село Крупник, о којем је овде реч, у XVI столећу припадало пописној области (нахији) Дупнице, односно кадилуку и санџаку Бањи (Ћустендилу).

3.

АНАНИЈЕ (?)

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, ?, пом. пре 9. IX 1650)

Иако и Р. Грујић и Сава Вуковић (1930–2001) помињу самоковског владика Ананија у својим лексикографским радовима, докази о животу овог јерарха толико су оскудни, да се не може са сигурношћу тврдити ни то да је у питању стварна личност.¹¹ Он се помиње само у једном извору, у запису на рукопису Триода из библиотеке ман. Св. Пантелејмона на Светој Гори, где је, према тврђењу Љ. Стојановића, тајном буквицом написано:

Обю книгъ писа кир Анании владыки Самокова и Дупници и протидли азъ многогрешни монахъ Гаврила ѿ богохранимаго града Единѣ ѿ села Цръне Рече.¹²

Сумњу у правилност Стојановићевог читања ствара чињеница да митрополитово име не помињу други истраживачи који су описивали овај рукопис. У опису Антонија-Емила Тахиаоса овај запис се уопште не наводи.¹³ У опису А. Турилова помиње се кратка тајнописна белешка писара Гаврила, који је књигу преписао за владика Самокова и Дупнице, али се не помиње име архијереја.¹⁴

¹⁰ Д. Ихчиев (прир.), *Турскиѣ документи на Рилския манастирь*, София 1910, 324–325.

¹¹ Р. Грујић, „Самоковска епархија”, у: С. Станојевић (ур.), *Народна енциклопедија СХС, I–IV*, Београд 1925–1929, IV, 30; Сава епископ шумадијски, *Српски јерарси од девейоѣ до двадесейоѣ века*, Београд 1996, 13 (= Српски јерарси).

¹² Љ. Стојановић, „Записи и натписи”, *Сѣоменик*, XXX, Београд 1896, 44; *ССЗН*, II, 4269.

¹³ А. Тахиаос, *Славянские рукописи Свято-Пантелеимонова монастыря (Руссик) на горе Афон*, Санкт-Петербург 2012, 68–69 (= Тахиаос, *Славянские рукописи*).

¹⁴ А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, Београд 2016, 402, бр. 1.019 (= Турилов, *Каталог*).

Владика Висарион могао би да буде и први самоковски митрополит који се помиње у османским пореским регистрима као старешина епархије коју су чиновници Канцеларије епископских муката називали *Миџројолијом неверника из области (вилајетѿ) Дуџнице, Разлоџа, Ихџимана, Самокова и џодручних местѿа*. Нажалост, име архијереја чији је потврдни берат 19. демазиулахира 1059 (30. јул 1649) био у процедури издавања није читко записано. Рекло би се да је у овој рубрици регистрован као *Ūgüz (?) Bisāriyōn*, а у суседној као *Bisāriyōn*.¹⁷

Поменута два записа указују да је 1645/46. владика Висарион управљао црквеном облашћу у чијем је саставу била област Дупнице. Важан детаљ на који треба указати јесте то да се иста личност у првом запису назива *миџројолијом*, а у другом – који пише српски патријарх – *еџскојом*.

5.

ВИСАРИОН

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, ?, пом. IX 1682)

Патријарх Арсеније Црнојевић је 6. IX 1682. кренуо на ходочасничко путовање у Јерусалим с неколико пратилаца. Опис овога путовања оставио је у дневнику, а белешке је почео да води од косовског села Шашковца на Косову. Његово прво коначиште после Шашковца било је у селу Златарима, друго у неком селу недалеко од Скопља, треће у Младом Нагоричину, четврто у Радибушу у Славишком пољу, пето на манастирском метоху код Криве Паланке, шесто у Грамажданима код Ћустендила. Седмог дана дошао је на подручје Самоковске епархије и записао следеће:

„Конак 7. ва место Дупница, ва дому владики кир Висариона. И љубазно нас пријет и всех учреди довољно всеми благопотребними. И пребисмо ту две ношти. И заутра појдосмо. И с нами владика кир кир Висарион појде на поклоненије Живоноснаго гроба Господња. И велик плач остави старици матери својеј.

Конак 8. ва месту Самокови, паки ва кели владичиној. И ту нас лепо христијани дочекаше и потребнаја ва принесосе. И пребисмо и ва ин дан на Ваздвиженије часнаго крста. И светују агијазму сатворих. И окрописмо се и всех христијани благослових.

Конак 9. ва нарочитом селу Сестрима. И ту христијани и ортаци усердно всех пријеше и љубов показаше. И ва довољно потребнаја принесосе и накормише всех изобилно. Бог да их прости! И заутра, ва суботу дне, ортак кир Раја Сербин сатвори ва дому својем велико учрежденије: и сазва ва хаџије и угости всех довољно. И пребисмо ва дан до вечера. И много утешеније пријехом. И заутра ва купно појдохом на реку. И отуд вазвратих служитељије наших: јексарха Теодосија и попа Ијефрема, и јеште некојех спахије

¹⁷ Тричковић, *Српска црква*, 145. Р. Тричковић је прво име прочитала као *Averovisāriyōn* или Ава Висарион. Вероватно је у питању грешка писара.

котори беху нас пратили. Ми же појдохом ва предњаја Господу Богу славу ваздајуште.”

Већ у наредном, десетом коначишту, у Татар-Пазарцику, патријарх пише:

„И от зде отрешисмо ћесе на харач”.¹⁸

Владика Висарион који се помиње у дневнику несумњиво није особа која је поменута у запису из 1645/46.¹⁹ Осим забелешке патријарха Максима, о томе сведочи и чињеница да је одлука владике да пође с патријархом у Јерусалим ожалостила његову мајку. Чињеница да је владика Висарион имао живу мајку 1682, не допушта могућност да је имао епископски чин још 1645/46.

Други важан податак који се сазнаје из дневника тиче се југоисточне границе Самоковске епархије. Патријарх Арсеније је, наиме, био топло дочекиван и гошћен до коначишта у селу Сестриму. Када је напустио ово село и стигао до реке Марице, отпустио је део своје пратње и од тада је плаћао и смештај и храну. Будући да су села Сестримо и Момина Клисура најисточнија насеља Самоковског кадилука, а Јинелер, Саранбеј и Сајитово најзападнија насеља Татарпазарског кадилука, овај детаљ указује на то да се граница између Самоковске и Пловдивске епархије по свој прилици поклапала с границама поменутих кадилука (Карта 1).

6.

ГРИГОРИЈЕ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, ?, пом. 10. VI 1702)

Владика Григорије до сада није регистрован у литератури. У османском пореском регистру из прве половине XVIII века поменут је као бивши старешина Самоковске митрополије. Смењен је с положаја, наводно, „због лоше управе”, па су 10. јуна 1702. на предлог патријарха Калиника I (1691–1710) османске пореске власти на његов положај именовале митрополита Нектарија (вид. Прилог 1).

7.

НЕКТАРИЈЕ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, пре 24. X 1710)

На страницама двеју књига из библиотеке Рилског манастира оставио је записе које је почетком XX века прочитао и објавио Е. Спространов, а из

¹⁸ А. Младеновић, „Дневник патријарха Арсенија III Црнојевића о путовању у Јерусалим (текст и филолошке напомене)”, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, 35/1 (1992), 69–107; Исто, *Сенјандрејски зборник*, 3, Београд 1997, 207–223. У овом тексту наведена су старија издања извора.

¹⁹ У *СБР* су ове две особе представљене као једна личност. С. Вуковић, „Висарион, митрополит самоковски (? – ?), 1646–1682.”, *СБР*, 2: В–Г, Нови Сад 2006, 222. Вид. и *Српски јерарси*, 84.

његове збирке преузео Љ. Стојановић. Тачније издање записа и детаљнији опис рукописа приредио је у последњим деценијама XX века Б. Рајков.²⁰

Први запис начинио је на рукописном минеју за јануар. Забележио је да је 19. октобра 1703. (по старом календару) у Рилском манастиру рукоположио монаха Дионисија у чин ђакона, а затим и презвитера, а 26. фебруара 1704. (по старом календару) у свештенички чин посветио монахе Доситеја и Никиту, за време игумана Јоакима.

† Слѣ(р)нни Нектаріе послѣ(д)ни приставник и страж архієпи(с)квпін (!) Садоковскыє по(д)писа(х) своєю рвкою лѣто 7377·тожде ле(т) приходн(х) в монастир Рилскы иже почиваютъ мощи ста(г) оца Іоанна поустиннѣжитѣля. м(с)ца ω(к), ѿ днѣ и задіаконн(х) Діюннсіа и постави(х) же съврѣшннѣ сценника по црковноу правилу. и пакы тω(ж) лета приход(х) в белу не(д)лю зовомъ сирнаа седмица и запопих Доситея и Никѣтѣ м(с) ф кс· кцв взхънѣѣ всѣпвѣѣ [= при игумена Јоакима].²¹

Други запис налази се на рукопису Канона Св. Јовану Рилском, и њиме је владика Нектарије оставио спомен на посету Рилском манастиру, где је боравио са скопским митрополитом Атанасијем 22. септембра 1706. (по старом календару):

Лѣто 7377·приходн де ѿщеннѣиши митрополитъ скопскы кѣр Афанасіе на поклоненіе стоиу оцѣ Рилскоу съ Нектаріе(м) Садоковскы(м) при игумена кѣ(р) Никанора и епископа кѣр Филарета. М(с)ца се(п) ·к·б·квкωѣ·єпѣѣѣѣ (= подписа Нектаріе).²²

Помиње се и у синђелији којом је српски патријарх Калиник I именовано Мојсеја (Петровића) за добробосанског митрополита, после рукоположења у Пећком манастиру. У документу је забележен датум 4. новембар (по старом календару), а година је записана по византијској ери (7217) и од Христовог рођења (1709). Из тога би требало да следи, да је документ издат 15. новембра 1708. по новом календару.

И ѿбрѣтоуомъ ѿ светыхъ ѿтець и ѿ светыхъ царѣи хрисовъли кое свѣт митрополие епископыє подѣ светю и вѣликю церковъ прѣосвещѣнннѣю архиепископию пекскю ѿбдържѣшиу всель сръблѣмъ и българомъ и сѣвѣрнимъ странама и прочимъ ѿбачѣ по прѣставленю митрополита дабарскаго кѣр висаріона салати се прїити къ намъ всѣосвещѣнномъ митрополитѣ скопскоу кѣр афанасію и всѣосвещѣнномъ митрополитѣ захълмьскоу кѣр герасимъ и всѣосвещѣнномъ митрополитѣ рашкому кѣр мѡсею и всѣосвещѣнномъ митрополитѣ бѣлградскому кѣр Микхалъ и всѣосвещѣнномъ митрополитѣ тѣмнишварскомъ кѣр Константинъ и всѣосвещѣнномъ митрополитѣ валѣвскомъ кѣр

²⁰ Е. Спространовъ, *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*, София 1902, 26, 36 (= Спространовъ, *Рилския манастир*); ССЗН, III, 5738, 5739, 5740, 5747. Новије издање записа: Рајков, *Славянски ръкописи*, 105.

²¹ Рајков, *Славянски ръкописи*, 52–53.

²² Рајков, *Славянски ръкописи*, 105. Код Спространова и Стојановића погрешно „подписа Никаноръ”; Спространовъ, *Рилския манастир*, 26; ССЗН, III, 5747.

григорію и боголюбазномъ єпископъ **сацкоковскоу кврѣ нектарію** (подв. Н. Ш.) и боголюбазномъ єпископъ коласинскомъ кврѣ данїилъ и боголюбазномъ єпископъ цѣтнинскомъ кврѣ данїилъ и боголюбазномъ єпископъ нишкомъ кврѣ ѿоаннїю и прѣподобнѣишемъ ѳѣархъ нашего змѣрени кврѣ христофоръ.²³

У турским пореским књигама сачуван је податак о томе да је на поменици положај постављен после смене владике Григорија. Одлуку о његовом именовану за митрополита власти су објавиле 14. мухарема 1114 (10. јуна 1702). Убрзо после тога издат му је берат за који је платио таксу од 5.700 аспри. Потврдни берат издат му је на основу наређења које су пореске власти издале 10. ребиулахира 1115 (23. августа 1703). Умро је пре 1. рамазана 1122 (24. октобра 1710), када је у административној процедури била представка за именовање његовог наследника, владике Данила (Прилог 1).

8.

ДАНИЛО

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, пре 2. V 1716)

Помиње се у тексту такозваног *Руварчевог лейѿојиса* као један од шесторице архијереја Српске патријаршије који су 1712. изабрали рашког митрополита Мојсеја (Рајовића) за српског патријарха. У кратком биографском саопштењу које је посвећено патријарху Мојсеју каже се:

·а· Моисен, ·кд· патриархъ. Родом ѿ Расіе, славна рода вистъ. Прѣжде же бывшоу ємоу митрополитоу рашкомоу и възведенъ вистъ на престол срѣски вѣ лѣто господне ·ѧ·Ѳ·Ѣ·І· митрополитомъ тогда обретающимъ се оу срѣбскомъ земли: Мелетіе, захлмски или ти херцеговачкїи; Моисен, босански последн вистъ вѣланградски; Константїнъ, скопски; Григорїе, архилскїи; ѿоаннїе, єпискоупъ вѣлоцр(к)вѣнъски и нишки; **Данилъ, сацкоковски** (подв. Н. Ш.).²⁴

Епископ Данило помиње се у још једном службеном документу који је издат у патријарашкој канцеларији. У питању је синђелија која је 1. јануара 1714. (или 1716) издата вршачком епископу Мојсију (Станојевићу). И ова синђелија садржи имена и титуле архијереја Српске патријаршије. Овога пута се као митрополити помињу: скопски Константин, београдски Мојсије, захумски Мелентије, дабарски Герасим, ваљевски Григорије и темишварски Јоаникије, а као епископи: нишки Јоаникије, **самоковски Данило**, јегарски Јефрем и ипосифија ћустендилски, односно владика без сталне епархије, Висарион.²⁵

Из наведених извора може се закључити да је Данило рукоположен за самоковског владика пре избора Мојсеја (Рајовића) за српског патријарха, али и да је у службеној комуникацији називан епископом, а не митрополи-

²³ „Старине србске. Синђелија митрополита дабарског кир Мојсеја”, *Беседа*, 10, Нови Сад 1870, 159–160. Руварац.

²⁴ Јб. Стојановић, *Сїтари срїски родослови и лейѿојиси*, Сремски Карловци 1927, 110 (= ССРЈ).

²⁵ Д. Руварац, „Граamate митрополитске и патријарашке”, *Срїски Сион*, 19 (1905), 558.

том. Није без значаја приметити ни то да Самоковска епархија у запису из *Руварчевог лейџојиса* није означена као *Буџарска*, већ као *Српска земља*.

Османски извори у целости потврђују хронологију управе владике Данила коју сугеришу домаћи извори. Пореске власти у Цариграду именовале су га за самоковског митрополита после смрти владике Нектарија. Представку за његово именовање саставио је патријарх Атанасије I (1711–1712) првог дана месеца рамазана 1122 (24. октобра 1710). Службу је напустио око 10. цемазиулевела 1128 (2. маја 1716), када је у процедури била представка за именовање његовог наследника, владике Доситеја. Разлози његовог повлачења или смене нису познати (Прилог 1).

Постоји основ за претпоставку да је узрок његовог повлачења било преузимање управе над суседном Коласијском епархијом. Владика Данило, кога су османске власти именовале за старешину Коласијске епархије 1. цемазиулевела 1131 (22. марта 1719), могао би да буде некадашњи самоковски архијереј.²⁶

9.

ДОСИТЕЈ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, пре 13. XI 1718)

У наставку наведене белешке из *Руварчевог лейџојиса* забележена су имена архијереја које је патријарх Мојсеј рукоположио за време своје црквене управе:

И постављаєтъ сѣ своєю роукою: пръвее Темишвароу Јоаникѣа, митрополита темишварскога; Монсеа, епискоупа себишкага; Арсенѣа, митрополита Захлди; Арсенѣа, митрополита рашкога; Кврѣла, митрополита скопскога; Досифеа, епискоупа валевскога; Кврѣла, митрополита Призреноу; Јсаню, митрополита архилскога; **Досифеа, епискоупа самоковскога** (подв. Н. Ш.); Бисарѣона, епискоупа Коласѣн; и пакѣ Фреѣла, епискоупа Коласѣн; Сакоу, митрополита Скендерѣн; Стефана, епискоупа Далматѣн.²⁷

Османски извори потврђују да је после Данилове смене 10. цемазиулевела 1128 (2. маја 1716) именован Доситеј на основу представке патријарха Мојсеја (Прилог 1). Умро је пре 19. зулхице 1130 (13. новембра 1718), када је у процедури била молба за издавање берата самоковском владики Кирилу (Прилог 1).

10.

КИРИЛ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, пре 10. VIII 1729)

Помиње се у запису на Пчињском рукопису Синтагме Матије Властара. Прочитао га је и објавио Тимотеј Д. Флорински (1854–1919), а од њега преузео Јб. Стојановић.

²⁶ Шулетић, *Коласијска епархија*, 165.

²⁷ *ССРД*, 110.

Идохом оу рилски монастыр на поклоненіе святому вѣстцѣ псѣтиножителю
 Іоанну рилскѣмъ мѣсеца сѣк. ѣ. і. и собношевахомъ ꙗ. ѡ. ѡ. ꙗ. азъ Арсеніе пекскій
 и азъ самоковскій Кѡрилл.²⁸

Именован је после Доситејеве смрти на основу представке самоковског
 кадије Абдулрецеб ефендије. Наређење о именовану је издато 19. зулхице
 1130 (13. новембра 1718). Умро је пре 15. мухарема 1142 (10. августа 1729), када
 је у процедури била представка за издавање берата његовом наследнику Је-
 фрему (Прилог 1).

11.

ЈЕФРЕМ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, пре 26. VI 1734)

До сада је био идентификован по кратком запису на рукопису Шесто-
 днева Св. Василија Великог, у којем је забележен податак о његовој посети
 манастиру Рили. Запис је из збирке Е. Спространова преузео Љ. Стојановић.

ꙗ. ѡ. ѡ. ꙗ. ѡ. ѡ. ѡ. сѣк. в. и. днь когда приде митрополит самоковскій господинъ ѡфремъ
 и господинъ Коласнїи Анастасе.²⁹

Османски извори садрже неколико података о процедури за издавање
 његовог берата. Пореске власти именовале су га за самоковског митрополита
 на основу представке коју је упутио патријарх Арсеније (Јовановић). Наређе-
 ње о именовану издато је 15. мухарема 1142 (10. августа 1729). Већ наредне
 године поднео је представку за издавање потврдног берата, због ступања на
 престо султана Махмуда II (1730–1754). Наређење за издавање потврдног бе-
 рата дато је 19. ребиулевела 1143 (2. октобра 1730). Умро је пре 24. мухарема
 1147 (26. јуна 1734), када је у административној процедури било именоване
 његовог наследника Симеона (Прилог 1).

12.

СИМЕОН (ПОПОВИЋ)

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, Софија, 21. VIII 1737)

Владика Симеон (Поповић) први пут се помиње у српским изворима
 1734, у запису који је својом руком начинио на рукопису Панегирика прили-
 ком посете манастиру Рили. Љ. Стојановић је овај запис публиковао према
 издању Е. Спространова.

Ѧзъ господина више писатого рабъ а чедоу Симеон Поповиѡ мѣтрополѣтъ
 Самоковскѣ. зде прѣходи вторѣи кратъ лета господна ꙗ. ѡ. ѡ. ꙗ. дек. ѣ. и. поклонѣсмо се

²⁸ Т. Д. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков*, Киевъ 1888, 309; *ССЗН*, II, 2453.

²⁹ Спространовъ, *Рилския манастир*, 26, 56; *ССЗН*, III, 5780.

скетомъ ѿтца Іоанна и помолѣся се да надѣ бѣдетъ ходатаи предѣ спасителемъ на страшномъ сѣдѣшѣ. Сѣмѣон Салдоковски рѣкою.³⁰

Пред почетак Аустријско-турског рата 1737–1739. суделовао је у планирању устанка против османске власти, о чему је студенички архимандрит Василије 8. марта 1737. обавестио хабзбуршког заповедника Београда, генерала Франческа Марулија. У писму су као главни завереници уз патријарха Арсенија (Јовановића) поменути и рашки митрополит Јефтимије, скопски епископ Кирил, коласијски епископ Атанасије, самоковски епископ Симеон, архимандрит студенички Василије (састављач писма), пећки игуман Никон, брвенички кнез Сава, старовлашки кнез Атанасије, студенички кнез Стефан, студенички одабаша Тома и извесни Милић Чокановић. Околности под којима је изгубио живот несумњиво су биле у вези с овим политичким активностима.³¹

Његово страдање и погубљење помиње се у запису на једној штампаној књизи из библиотеке пећког манастира. Љ. Стојановић је објавио његов текст на основу читања Глигорија Елезовића:

Ѡх ва лѣто господне 1732 (!) вистѣ велики метеж егда вазѣше Немци Нишь, и придоше до близ Софїе, до зокомаго Калкала. Последниже приѣ на Софїю паша зовоми Ћзприан Ѡгав, и собра до 600 тисѣщъ воинства силнаго и вазѣ паки Нишь. Тожде лето оклеветанъ вистѣ архїерей Салдоковски Сѣмѣн (!) више писатомъ пашин, да ѣ он дигаю Немца на Тврѣнна, он же по многихъ мѣкахъ ѡбесн его.³²

Страдање владике Симеона потпуније је описано у двама записима, који нису прецизно датовани. Први се налази у рукопису Панегирика српске редакције који се налазио у Лозенском манастиру код Софије. Запис је у српској научној периодици први публиковао Светислав Вуловић (1847–1898), а из његовог чланка га је преузео Љ. Стојановић. У издању Б. Цонева наведено је да запис потиче с краја XVIII века.

Ѡще тѣрѣкѣ воюшн спроти москало, придоше неци на нишь и пленище его тѣрѣже ѡдгнаше ѿ ниша, и ѿ ѡкртнн его градѡвъ, тогда влѣаствѣющн и пртоль др жецн салдоковскне епархїе всеѡсценномъ архнерею кїѣ Сѣмѣонъ, еднѣже ѡретшѣсе ва та люта времѣна, ва мете рекомѡ двпница, дгарениже встро мнше дод его пленише такѡ несотати ва не ничѣмъ, влѣвже ѡватнше егоже и не ведоше пре нгемѡна, на ѡковѣше многнмн ѡзамн железннмн вачнше ва тамннцѣ, ва ненже пребнть дни кїг полѣдиже ѿведоше его в софїню пре пашѣ рекомѡго ѣзприан оган, онже повеле его мѣчннн, тако да ѿврѣжѣтсе хрѣта онже пртпе тако доварѣ стралацѣ спасовѣ пото повесн его за вню мца ав кѣ да. Се же внть в лето ѣѣѣѣ.³³

³⁰ Спространовъ, *Рилскія манастир*, 26, 112–113; *ССЗН*, III, 5775.

³¹ J. Langer, *Nord-Albaniens und der Herzegowina Unterwerfungs-Anerbieten an Oesterreich (1737–1738)*, Wien 1880, 267–269. (прештампано из: *Archive für österreichische Geschichte*, LXII, Bd. 1); М. Костић, „Устанак Срба и Арбанаса у Старој Србији против Турака 1737–1739 и сеоба у Угарску”, *Гласник Скойског научног друштва*, 6–7, Скопље 1930, 210; С. Гавриловић, „Писмо студеничког архимандрита Василија генералу Марулију од 8. марта 1737. године”, *Исторїјски часопис*, 39 (1992), 249–254.

³² *ССЗН*, V, 7734–7735.

³³ С. Вуловић, „Опис словенских рукописа софијске библиотеке”, *Сѣоменик СКА*, 37 (1900), 19–20; *ССЗН*, II, 2708–2709, с исправком у V, 7733, 7735; Б. Цоневъ, *Описъ на рѣкописитѣ и*

Други запис налази се у рукописном Псалтиру из средине XVII века. У запису се говори о неприликама у којима се хришћанско становништво нашло у време хабзбуршко-османских борби за Ниш 1737. године:

приоше немци на нѣхъ и възеше нишъ бжїемъ поведење и страхъ божїи напана на тврци сѣднго даоше бесъ бон повьсвдоу грѣдове тврци стра и метежъ божїи стра напаша на нѣхъ. възстануть какъо сѣнце истече. ѿ ютро доге заиде. хоѣ тврци пограв и дїавьла и натави и евреѣ навчїна и това ваъ ѿ хртїане и тврци почев хртїанъ мьчїнти. ѿ ѿ твѣла на хртїане. на кто чоше повесени мнлотви божїи хртїане пдпбне мьчїнїци за веа. лето .дѣлѣзъ,

а потом се изнесе детаљи о погубљењу самоковског владике Симеона:

вѣси днѣ довеъ битъ самковки вѣка симеѡвъ блаженїи. сѣдокъвоки арїепкпъ. вѣнъ нелни чаъ ѣ свешен бисъ нбисъ чївдо велїко божїе. повешенїе прѣвѡ сломнсе вѣже ѿ вноу прекнеѣ и юже третїи пѣть. И скончїасе дхъ нїакоже і онна трїднѣ вноа снше мрѣт авгвсъ. днѣ ка дѣлѣзъ.³⁴

*

Османски извори садрже неколико података о процедури за издавање берата владике Симеона. После смрти владике Јефрема, патријарх Арсеније је поднео представку властима, тражећи да се за митрополита области (вилајета) Дупнице, Разлога, Ихтимана и Самокова именује Симеон Поповић (Pārās oğlu), што је и учињено наређењем од 24. мухарема 1147 (26. јуна 1734) (Прилози 1 и 2). Чини се вероватним да је пре именованја за старешину Самоковске епархије, краће време управљао Коласијском (Њустендилском) и Нишком епархијом. Ипак, владика Симеон који се помиње у османским пореским књигама као старешина поменутих епархија не може се поуздано идентификовати као Симеон Поповић. Извесни владика Симеон био је постављен на чело Коласијске епархије уместо Јефрема (Станковића), који је сахрањен у Дупници 4. априла 1730.³⁵ Молба патријарха Арсенија (Јовановића) да му се изда брат за управу овим владичанством повољно је решена 1. мухарема 1143 (17. јула 1730), али је већ 16. шабана 1143 (24. фебруара 1731), поново на молбу српског патријарха, Коласијска епархија додељена владика Атанасију.³⁶ Симеон је истога дана именован за нишког архијереја, уместо остарелог епископа Јоаникија, који је смењен с положаја противно његовој вољи. Представку је тим поводом властима упутио патријарх Арсеније и она је 16. шабана 1143 (24. фебруара 1731) такође повољно решена. Убрзо је

старопечатнитѣ книги на Народната библиотека въ София, София: Държавна печатница 1910, 236.

³⁴ Спространовъ, София, 12–13. Током археолошких истраживања у Бељовој цркви код Самокова 1994. група бугарских археолога на челу с Веселином Хаџиангеловим открила је гробницу у којој су поред остатака људског тела пронађени делови Јеванђеља, митрополитско жезло и златоткана митрополитска одежда. Неколико година касније Бугарска православна црква канонизовала је Св. Симеона Самоковског и обележава спомен на овог свеца 21. августа.

³⁵ ССЗН, II, 2549.

³⁶ Шулетић, *Коласијска епархија*, 165.

нишки кадија Халил упутио дефтердару молбу за поништење Симеоновог именованја. И његов захтев је одобрен, па је 21. мухарема 1144 (26. јула 1731) Јоаникије поново именован за нишког владикау.

13.

МЕЛЕТИЈЕ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, ?, 1740–1754)

У литератури је познат из записа на рукописном Псалтиру у којем се помињу учесници сабора архијереја и избор скопског митрополита Атанасија за српског патријарха 1747. године.

На 1747-го годоу мѣсца юлна 1-го числа ваздвиженъ бистъ на прѣстолъ сербскаго патриаршества въсвѣлаженнишнхъ патриахаръ кѣрю кѣрь Яфанаси скопски. Тогда при саборѣ бисте: архиренъ начални господинъ пресосквщени Паусен митрополитъ балевскѣи и вжичкѣи, Билофен врцеговски, Гавриилъ Призренскѣи, Мелети Сатковски (!), Анфитъ скопски.³⁷

Премда је у запису поменут као сатковски (?) владика, османски извори отклањају сумњу у то да се ради о старешини Самоковске епархије. Нешто више од две године после смрти владике Симеона (Поповића), пећки архиепископ Јоаникије (Караца) поднео је властима представку за његово именованје на положај самоковског архијереја. Наређење о именованју издато је 27. шевала 1152 (27. јануара 1740). Повукао се с положаја пре последњег дана џемазиулахира 1167 (23. априла 1754), када је у процедури била молба за издавање берата његовом наследнику Неофиту (Прилог 2). Разлози његовог повлачења нису познати.

14.

ТЕОФАНИЈЕ

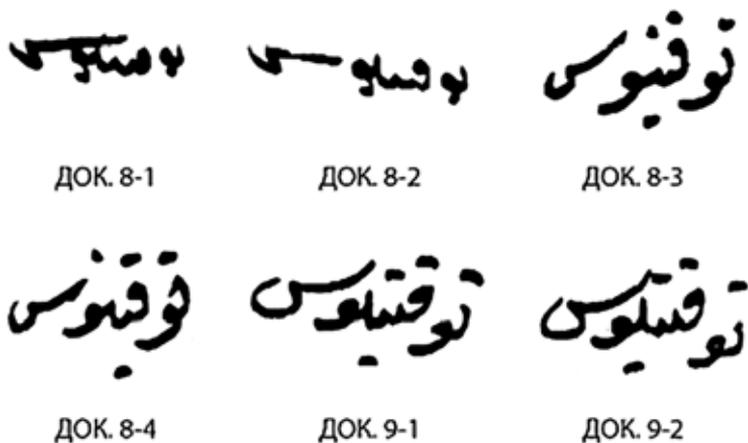
(Искључен из каталога)

Владика Теофаније уведен је у каталог старешина Самоковске епархије због грешке османског писара из Канцеларије црквених муката у Цариграду. У збирци докумената за историју Српске цркве у време патријарха Гаврила III, наша угледна османисткиња Љиљана Чолић публиковала је под редним бројем 8 и 9 два документа из досијеа о именованју самоковског владике Неофита 1754. Пишући име овог архијереја, писар је у документу бр. 9 додао сувишне потезе пером, што се може видети на Слици 1. Из регистра берата, који је приказан у Прилогу бр. 2, јасно се види да је у раздобљу између 1754. и 1778. Самоковском епархијом без прекида управљао владика Неофит.³⁸

³⁷ Љ. Штавланин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Цернић, *Опис ћирилских рукописа Народне библиотеке Србије*, I, Београд 1986, 59.

³⁸ Љ. Чолић, *Пећка патријаршија под управом патријарха Гаврила Другог (Трећег) (1753–1755)*, Крагујевац 1998, 34–35, 73–77.

Слика 1. Име самоковског митрополита Неофита у документима бр. 8 и 9 из збирке Љ. Чолић

15.

НЕОФИТ

(владика Самокова и Дупнице, ?, ? – ?, 16. IV 1778)

Неофит је познат као један од осморице архијереја Пећке архиепископије који су дали формални пристанак за укидање њене аутокефалности 1766. Поред њега то су били још и пећки архиепископ Калиник II, нишки владика Гаврило, скопски Константин, босански Серафим, ужички Митрофан, београдски Јеремија и ђустендилски Гаврило.³⁹ Због оваквог односа према традицијама Српске цркве, као и због тога што је остао на своме положају после 1766, неки аутори сматрају да је био грчког етничког порекла. На такав закључак упућује и чињеница да је пре 1766. учествовао у изборима архијереја изван граница Пећке архиепископије. Тако је, на пример, уз пристанак солунског митрополита Теодосија учествовао у избору могленског епископа Германа 1762.⁴⁰

Османски извори садрже неколико података о административним пословима које је обављао у Цариграду. После повлачења владике Мелетија с положаја самоковског владике, изабран је за његовог наследника, па је патријарх Гаврило III поднео властима молбу да му се изда архијерејски берат. Молба је одобрена последњег дана џемазиулахира 1167 (23. априла 1754) и уз услов да плати обичајни пешкеш од 5.700 акчи заповеђено је да му се изда архијерејски берат. После присаједињења његове епархије Цариградској архиепископији, васељенски патријарх упутио је властима молбу да му се

³⁹ И. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, Београд 1879, 3–4; В. Прибићевић, „Акта о укидању Пећке патријаршије”, *Богословски гласник*, V, Сремски Карловци 1905, 379.

⁴⁰ Ђ. Слијепчевић, „Укидање Пећке патријаршије 1766”, *Богословље*, 13, 3–4 (1938), 280–281.

изда нови берат, што је наређено 26. ребиулахира 1180 (1. октобра 1766). После доласка на престо султана Абулхамида I (1774–1789), обновио је овај берат, а наређење за потврду његовог именованја издато је 8. зулхице 1187 (20. фебруара 1774) (Прилог 2).

Према запису на једном рукопису из библиотеке манастира Риле, умро је 16. априла 1778.⁴¹

Табела 1. Каталог старешина Самоковске епархије (1565–1778)

СТАРИ КАТАЛОГ	НОВИ КАТАЛОГ
Митрофан (дупнички, пом. 1565)	Митрофан еп. дупнички, око 1565 (?)
Јоасаф (пом. 1578)	Јоасаф пом. 27. I 1578.
Ананије (пом. пре 1666)	Ананије (?)
Висарион (пом 1646, 1682)	Висарион (пом. 1646, † пре 22. IX 1671)
	Висарион (пом. IX 1682)
Нектарије (пом. 1703, 1710)	Григорије (пре 1702)
	Нектарије (1702–1710)
Данило (прва половина 18. в.)	Данило (1710–1716)
Доситеј (прва половина 18. в.)	Доситеј (1716–1718)
Кирил (пом. 1725)	Кирил (1718–1729)
Јефрем (пом. 1732, 1734)	Јефрем (1729–1734)
Симеон (умро 1737)	Симеон (1734–1737)
Мелетије (пом. 1747)	Мелетије (1740–1754)
Теофаније (пом. 27. IV 1754)	Неофит (1754–1778)
Неофит (пом. 1766, † 1778)	

⁴¹ Спространовъ, *Рилския манастир*, 68; *ССЗН*, III, 5884.

Прило̄г I. Регистар издатих берата старешинама Самоковске епархије
од 1702. до 1734. године (ВОА, КК 2542)

МИТРОПОЛИЈА НЕВЕРНИКА У ОБЛАСТИМА (ВИЛАЈЕТИМА)
ДУПНИЦЕ, КАЗАНЛИКА⁴², ИХТИМАНА, САМОКОВА
И ПОДРУЧНИХ МЕСТА

У обавези монаха **Нектарија** (Neḳṫariūōs); [именован је уместо] монаха Григорија (Līgōru) који је смењен због лоше управе; [берат је издат] на основу представке патријарха Пећи монаха Калиника (Kālīnikōs) и узвишене заповести [која је издата] 14. мухарема 1114. године (10. јуна 1702); стари пешкеш: 5.700 [акчи].

Издат је нови берат због ступања [новог султана] на престо; 10. ребиулахира 1115. године (23. августа 1703).

Пошто је поменути монах Нектарије умро, на његово место је постављен монах **Данил** (Dānīl) који је исправан [човек]; [берат се издаје] на основу представке патријарха Пећи монаха Атанасија (Aṭanāsiūōs) од првог дана [месеца] рамазана 1122. године (24. октобра 1710).

Смењен је [монах Данило]; за митрополита у поменутиим областима (вилајетима) уместо њега је именован **Доситеј** (Dōsītiōs); берат му је уручен

⁴² Очигледна грешка писара. Уместо Казанлик треба да пише Разлог.

10. цемазиулевела 1128. године (2. маја 1716) на основу представке неверничког патријарха Пећи монаха Мојсеја (Mōusey), телхиса и узвишене заповести; стари пешкеш: 5.700 [акчи], [пешкеш је плаћен] првог дана месеца цемазиулевела 1128. године (23. априла 1716).

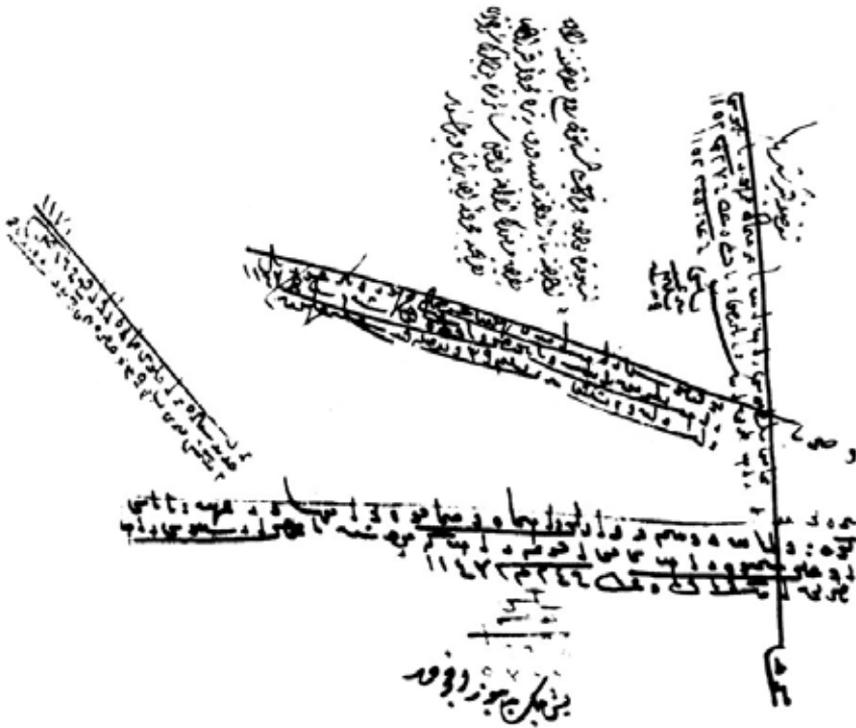
Умро је [монах Доситеј]; уместо њега [је именован] монах **Кирил** (Kī-rilōs); [берат је издат] на основу представке самоковског кадије Абдурахман ефендије, телхиса и узвишене заповести [која је издата] 19. зулхице 1130. године (13. новембра 1718); стари пешкеш: 5.700 [акчи]. Берат је заведен у рузнамче [регистар].

Умро је [монах Кирил]; уместо њега [је именован] монах **Јефрем** (Efrem); [берат је издат] на основу представке патријарха Пећи монаха Арсенија (Arsenīyōs) и узвишене заповести [која је издата] 15. мухарема 1142. године (10. августа 1729). Берат је заведен у рузнамче [регистар].

Издат је нови берат због ступања [новог] султана на престо; 19. ребиулевела 1143. године (30. новембра 1730).

Умро је [монах Јефрем]; уместо њега [је именован] монах **Папасоглу (Поповић) Симеон** (Pāpās oğlu Sīmīyōn); [берат је издат] на основу представке патријарха области (вилајета) Пећи монаха Арсенија и узвишене заповести [која је издата] 24. мухарема 1147. године (26. јуна 1734).

Прилоз 2. Регистар издатих берата старешинама Самоковске епархије од 1734. до 1754. (BOA, KK, 2542–11)

МИТРОПОЛИЈА НЕВЕРНИКА У ОБЛАСТИМА (ВИЛАЈЕТИМА)
ДУПНИЦЕ, РАЗЛОГА, ИХТИМАНА, САМОКОВА
И ПОДРУЧНИХ МЕСТА

У обавези монаха **Папасоглу (Поповић) Симеона** (Pāpās oġlu Sīmīyōn); [именован је] уместо монаха Јефрема који је умро; [берат је издат] на основу представке патријарха области Пећи монаха Арсенија (Arsenīyōs) и узвишене заповести [која је издата] 24. мухарема 1147. године (26. јуна 1734), стари пешкеш: 5.700 [акчи].

Умро је [монах Симеон]; уместо њега [је именован] монах **Мелетије** (Meletīōs); [берат је издат] на основу печатом оверене представке патријарха Пећи монаха Јаникија (Yānikīyōs), телхиса и узвишене заповести [која је издата] 27. шевала 1152. године (27. јануара 1740); миријски пешкеш је плаћен благајни првог дана месеца зулкаде 1152. године (30. јануара 1716).

[Монах Мелетије] се повукао с положаја; именован је монах **Неофит** (Neōfītōs); берат му је уручен на основу печатом оверене представке патријарха Пећи монаха Другог Гаврила (Dīger Ġavrīl), телхиса и узвишене заповести [која је издата] последњег дана месеца цемазиулахира 1167. године (23. априла 1754); пошто је платио миријски пешкеш државној благајни његово именовање је заведено у регистар.

Издат је нови берат због ступања [новог] султана на престо 16. сафера 1180. године (10. новембра 1756); пошто је миријски пешкеш плаћен царској благајни, берат је заведен у рuzнамче регистар.

*

Ова митрополија је по узвишеној царској заповести прикључена Истанбулској грчкој патријаршији, [па је сада] у закупу поменутог патријарха [с још] око 34–40 нових јединица. Стога је издат нови потврдни берат с одредбама [које одговарају] условима у другим митрополијама.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NEBOJŠA S. ŠULETIĆ, PhD and Assisntant Professor
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Belgrade, Serbia

THE CATALOGUE OF THE PREFECTS IN THE EPARCHY OF SAMOKOVO
(XVI–XVIII CENTURY)

Contributions to *Serbian Biographical Dictionary* by Matica Srpska

SUMMARY: The work done so far on the lexicographical project *Serbian Biographical Dictionary* (in further text SBR) by Matica Srpska, has demonstrated that the major part of articles from the epoch of early modern era were based on the work results by researchers from the 19th and 20th century. Having in mind that the significant number of biographical entries in SBR from the epochs of early modern era relates to hierarchs of the Serbian church,

this paper presents the catalogue of the prefects in the Eparchy of Samokovo from the time this church unit was a part of the autocephalous Archbishopric of Peć (Table 1). As a humble contribution to collecting prosopographical material for the history of the Serbian church, there were added two so far unused sources from the Ottoman Archives of the Prime Minister's Office in Istanbul (Tur. Başbakanlık Osmanlı Arşivi). These are registres of berats (decrees on appointments), which were issued in Constantinople to the Bishops of Samokovo between 1702 and 1754. Facsimiles and documents contents in Serbian language are presented in Appendices 1 and 2.

KEYWORDS: Serbian church, Samokovo, Dupnica, Bishop, Ottoman Empire

Мр ЉИЉАНА И. ПУЗОВИЋ

Народна библиотека Србије

Београд, Србија

ХИЛАНДАРСКА ПИСАНИЈА 1709. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Рад се бави хиландарском писанијом из 1709. године, на основу Катастиха бр. 523, рукописне књиге у коју је монах Дионисије уписивао имена приложника и добијене прилоге. На свом путу у писанији, монах Дионисије обишао је многа места и манастире у областима Косова, Метохије, Рашке, Топлице, Старе Херцеговине и Старе Црне Горе, почевши од Призрена на југу до Студенице на северу, и од Прокупља на истоку до Цетиња на западу. Као историјски извор, Катастих бр. 523 садржи бројна сведочанства о тадашњим насељима и становништву у средишњим српским областима и њиховим везама са манастиром Хиландаром. Поред тога, у овој књизи налазе се подаци о појединим архијерејима и епархијама Српске патријаршије, парохијској структури, манастирима и њиховим братствима. Забележени подаци сведоче о стању српског народа и православне цркве у периоду након окончања Бечког рата (1683–1699).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска патријаршија, манастир Хиландар, српски манастири, писанија, Косово, Метохија, Рашка, Топлица, Стара Херцеговина, Стара Црна Гора, XVIII век

У Збирци рукописних књига манастира Хиландара, под бројем 523, чува се Катастих који је 1709. године, на свом путу у писанији, исписивао хиландарски монах Дионисије. Настао је наменски, као књига коју је требало носити у писанију, ради уписивања прилога које су верници, као милостињу, прилагали Хиландару.¹ Писан је на папиру, брзописом XVIII века

¹ На значај писаније за опстанак манастира за време турске владавине указивали су следећи истраживачи: М. В. Веселиновић, „Српске калуђерице”, *Глас СКА* 80, 1909, 155–157; Ђ. Трифуновић, „Светогорски образац за писма у Лешку земљу или Малу Русију”, *Археографски њрози* 3, 1981, 161; Р. Грујић, *Азбучник Српске православне цркве: њо Радославу Грујићу*, прир. С. Милеуснић, Београд 1993, 206; А. Фотић, *Света Гора и Хиландар у Османском царству: (XV–XVII век)*, Београд – Манастир Хиландар 2000, 221–231; В. С. Дабић, „Преписка Срба у Хабзбуршкој монархији (XVI–XVIII век)”, у: *Писмо*, прир. Р. Љушић, Београд 2001, 57; Љ. Пузовић, „Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на примеру Општег листа (Дечани 154)”, у: *Дечани у светлу археографских истраживања*, прир. Т. Суботин-Голубовић, Београд 2012, 241–267; Иста, „Два дечанска писма за писанију из

српске редакције, ресавским правописом.² Садржи бројна сведочанства о стању српског народа и цркве почетком XVIII века, због чега представља важан извор за њихово проучавање.

Монах Дионисије испланирао је изглед књиге, урадио фолијацију и исписао њен садржај. Почетне листове (л. Ia–Ia) оставио је за накнадно уписивање података, на шта је указао на самом почетку (л. Ia), где пише: „Њ ѿ кнѣги листа ꙗѣ и на коѣ листь коѣ село.” Катастич бр. 523 се сада састоји од I + 84 + 1 листова, од којих су следећи празни: 1б–2а, 26П³–3а, 4а, 5б–6а, 8а, 9б, 10а, 11а, 15б, 16а–28а, 30а, 37б, 38а, 39а, 41а, 42а–44а, 45, 46а–47а, 48а–49а, 49б, 50а–51а, 52б–60а, 61б–63а, 80а–81а.

На л. Ia, поред садржаја, при врху стране, монах Дионисије се потписао на грчком διονύσιος Διονύσιος) ѿ ροζ[дества] ΔΨϛ (1709). На крају књиге, на л. 84б, потписао се још једном као τὸ ἐν μοναχ(οῖς) διονύσιος χιλανταρινὸς κ(αὶ) ἐν Χ(ριστῷ) ϕ̄ / ἀδελφός († Међу монасима Дионисије Хиландарац и у Христу брат).⁴

На л. 83а налази се запис јеромонаха Михаила Коматовића о стању књиге из 1912. године: „Залепила се беше једва је радвоји трула и пропала сва 1912. јеромонах Михаил Коматовић.”⁵ На л. 84б је печат Библиотеке манастира Хиландара, а на корицама и докоричном листу исписан је попис монашких ствари с почетка XX века, вероватно руком јеромонаха Михаила Коматовића.

Катастич бр. 523 поменут је први пут у необјављеном каталогу Саве Хиландарца,⁶ а каталошки га је обрадио Димитрије Бодановић 1973. године.⁷ У првом и другом издању каталогâ словенских рукописа на Светој Гори, ауторâ Људмиле В. Мошкова и Анатолија А. Турилова, рукопис је такође каталогски описан.⁸ По својој природи, каталогски описи нуде само основне

прве половине XIX века”, *Археογραφски ѡрилози* 34, 2012, 145–153; Иста, „Катастич манастира Хиландара (бр. 522) као извор за проучавање историје манастира почетком XVII века”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 83, 2017, 177–206.

² Д. Богдановић, *Каталоѡ ѡрилских рукописа манастира Хиландара*, Београд 1978, 196.

³ Из неког разлога, монах је два пута обележио лист 2, од којих је други неисписан. Пошто нисмо у могућности да видимо књигу и да је детаљније кодиколошки проучимо, ово остаје непознаница.

⁴ За рашчитавање текста на грчком језику велику захвалност дугујемо др Кости Симићу, научном сараднику Аустралијског католичког универзитета у Бризбејну.

⁵ Јеромонах Михаило Коматовић био је ученик и наследник јеромонаха Саве Хиландарца на месту библиотекара и чувара архиве. На том послушању налазио се од 1911. до смрти, 1943. године. Наставио је сређивање архивске грађе, а очигледно и библиотеке, са истом ревношћу као и његов претходник и учитељ, јеромонах Сава, с тим што су регеста које је правио била још потпунија и ближа данашњим. Видети: И. Шпадијер, „Рукописно наслеђе”, у: *Манастир Хиландар*, прир. Г. Суботић, Београд 1998, 126.

⁶ Каталог библиотеке хиландарске на Св. Горе Атонској, саставио Сава Хиландарац 1908 (у рукопису НБС Р 1.042): „Бр. 521: катастич хиландарски, писан на папиру, 84 листа, 19×13 cm, из XVII века. Веома оштећен.” И овога пута, нумерација катастича Саве Хиландарца се разликује од данашње, бр. 521 је данас бр. 523.

⁷ Према сведочењу Димитрија Богдановића, димензије књиге су 195×130 mm. Састоји од I + 84 + 1 листа оригиналне фолијације, увезаних у кожни повез. Топографска сигнатура рукописа је 430. Видети: Д. Богдановић, *Каталоѡ ѡрилских рукописа манастира Хиландара*, 196.

⁸ А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, *Славянские рукописи афонских обителей*, Фессалоники 1999, 336–337; А. А. Турилов и Л. В. Мошкова, *Каталог славянских рукописей афонских обителей*, Београд 2016², 387.

информације о рукописима, које могу да подстакну на детаљнија истраживања.

На основу садржаја Катастиха бр. 523, не може се закључити да ли је монах Дионисије сâм ишао у писанију, или у пратњи једног или двојице монаха, као што је било уобичајено. У књизи нема ни помена игумана, који их је послао у прикупљање милостиње, што би се могло очекивати, мада није обавезно, на почетку оваквог типа књиге.⁹

Нови Пазар записан је као прво насеље, одмах иза садржаја, а затим следе још два насеља из његове околине. Међутим, није немогуће да су ти листови накнадно попуњени, а да је заправо монах Дионисије из Хиландара најпре стигао у седиште Српске патријаршије, манастир Пећку патријаршију, можда и по благослов за прикупљање милостиње, а затим кренуо у обилазак околине, ка Дечанима и Девичу.¹⁰ Након обиласка Метохије, монах Дионисије је редом посећивао села у долини реке Ибар, укључујући Ибарски Колашин, Горњи Ибар и Ибар у ужем смислу, затим насеља у Старом Влаху и Полимљу, на свом путу ка Цетињу. У повратку, пут га је водио преко села у околини Тутина, ка Новом Пазару, а затим на путу за Хиландар, преко Призрена и Штипа. У Катастих бр. 523 уписано је 154 топонима, од тога 145 различитих, јер су већа и значајнија места, попут Новог Пазара и Призрена, записана и по више пута. Места записана у Катастиху доносимо транскрибовано, затим у загради број листа на којем се налазе, а потом ближе локацијско одређење.¹¹

- место [...] Паз(а)р [...]шиа (л. 2б): (вероватно је писало „Нови Пазар” и назив чаршије у којој су боравили, али запис није довољно читљив, због оштећења листа)
- село Полаз (л. 3б): сада заселак Полази код Новог Пазара¹²
- село Врано[...] (л. 3б): можда Врановина код Новог Пазара¹³
- Патријаршија српска манастир Пећ (л. 4б)
- манастир Пећ патријаршија (л. 4б, 5а)
- Метохија, село Ђураковци (6б)
- село Челопеки близу Дечана (6б)
- село Црни Луг (7а): два топонима са истим именом: једно село код Истока, друго код Клине
- Студеница Село (7а): село северно од Црног Луга (код Истока)

⁹ У Катастиху бр. 521, на л. 1а, налази се запис у којем се каже да је њено исписивање започето 1694. године за време игумана Василија. Уп: *Збирка рукописних књига манастира Хиландара*, Катастих бр. 521, л. 1а.

¹⁰ О проситељним и препоручитељним писмима за писанију детаљно: Љ. Пузовић, „Два дечанска писма за писанију из прве половине XIX века”, *Археографски прилози* 34, 2012, 145–153.

¹¹ За убицирање већине места коришћен је *Imenik mesta. Pregled svih mesta, opština i srezova u Jugoslaviji sa poštama i teritorijalno nadležnim sudovima i javnim tužiocima* (Београд 1960²). Због оптерећивања научног апарата овај наслов се неће посебно истицати у фуснотама. Тамо где убикација није била могућа помоћу наведене књиге биће означена одговарајућа литература.

¹² М. Ал. Пурковић, „Попис села у средњевековној Србији”, *Годишњак Скопског Филозофског факултета* 4, 1939/49, 129.

¹³ Исто, 75.

- Црни Луг (7а)
- манастир Девич, „храм часнаго Ваведенија Пресвете Богородице” (7б)
- село Долац близу манастира Студенице (8б): југозападно од манастира
- село Брезова (8б): код манастира Студенице
- село Врашица (Вршица, Вршиц?) (9а): можда Вранштица, село између Копаоника и Гоча¹⁴ (без прилога)
- село Милићи (10б): западно од Студенице
- село Боровци (10б): можда Боровићи југозападно од манастира Градца, код Ушћа¹⁵
- село Драгуша код Прокупља (11б): сада Доња и Горња Драгуша у Топлици¹⁶
- село Засад (12а): село близу Студенице
- село Растишта (12а): сада заселак села Ђаково код Студенице¹⁷
- манастир Студеница (12б)
- нема места, али има прилога (13а): вероватно Студеница
- нема места, али има прилога (13б): вероватно Студеница и даље
- село Камен(д)ин? (13б): сада постоји насеље Камењари (или Камењани?), источно од Студенице¹⁸
- село Дражилићи (14а): северно од манастира Градца
- село Бинићи (14а): северозападно од Градца
- село Крушевица Мусабегова? (14б): североисточно од Градца
- село Паметина, близу Крушевице (14б): сада је заселак села Градца¹⁹
- село Брвеница (15а): источно од Градца
- село Кремићи (29б): код манастира Нове Павлице²⁰
- Ибар, манастир Павлица, „храм чеснаго Ваведенија” (л. 30б)
- село Брвеник (31а): код Нове Павлице
- село Поцесе (л. 31б): Поцесје, код Нове Павлице
- село Вареве (л. 31б): код Нове Павлице
- Ибар, село Радојевина (л. 32а): део села Павлице²¹
- село Бадањ (л. 32а): сада код Рашке, Ибар²²
- село Лешак (л. 32б): код Лепосавића, Горњи Ибар (север Косова)

¹⁴ С. М. Котуровић, *Речник месџа у Краљевини Србији*, Београд 1892, 58.

¹⁵ Исто, 119.

¹⁶ Исто, 133.

¹⁷ Исто, 117.

¹⁸ Исто, 119.

¹⁹ Исто, 117.

²⁰ Исто, 118.

²¹ Исто, 117–118.

²² „Ибар је област у долини реке Ибра, од Звечана код Косовске Митровице на југу, па до Западне Мораве на северу. Предео око Ибра више Звечана зове се „Митровачки”, Ибарски или Стари Колашин. Ибар је затворен планинама Копаоником и Жељином на истоку, а Рогозном и Голијом с огранцима на западу.” – Р. Љ. Павловић, „Подибар и Гокчаница”, *Српски етнографски зборник*, књ. 56. Прво одељење, Насеља и порекло становништва, књ. 30, Београд 1941, 219. Према речима Р. Љ. Павловића, у Ибру постоје две жупе (области) – Ибар и Горњи Ибар. Село Јариње је гранично село, северно од њега до Западне Мораве је Ибар, а јужно, до Звечана, је Горњи Ибар. Уп.: Р. Љ. Павловић, *нав. дело*, 221. Подкопаоник обухвата насеља испод највиших делова Копаоника: Лисину, Чајетину и Шипачину у Ибру и Гувниште и Исево у Горњем Ибру. Уп.: Р. Љ. Павловић, *нав. дело*, 223.

- село Зрносек (л. 32б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Семичишта (л. 33а): можда Семетеш, код Нове Павлице²³
- село Рончићи (л. 33а): вероватно Ранчиће код Зубин Потока
- село Рудница (л. 33а): Подкопаоник
- село Житоле (л. 33б): неубицирано
- село Стануловићи (л. 33б): код Бруса, Подкопаоник
- село Заманица (л. 33б): село Земаница код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Крушчица (л. 33б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Дрен (л. 34а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Тјухоце? (Тихоце?) (л. 34а): сада Тиоце код Руднице, Ибар
- село Заврата (л. 34а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Остраће (л. 34а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Исево (л. 34а): сада Горње и Доње Исево, Подкопаоник
- село Камен (л. 34а): можда Каменица код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Бело Брдо (л. 34б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Црнатово (л. 34б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Јариње (л. 34б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Попово Поље (л. 35а): можда Поповце код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Казановићи (л. 35а): код Руднице, Ибар
- село Родель (л. 35а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Бистрица (л. 35а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- Ново Село (л. 35б): вероватно село код Руднице (Ибар), мада постоји више топонима са овим називом
- село Лесковица (л. 35б): сада Лесковац код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Лепосавлевићи (л. 35б): Лепосавић, Горњи Ибар
- село Совињак (л. 35б): село под овим именом сада не постоји, али његов назив остао је у имену потока Совљак, који протиче кроз ибарска села Кованлук и Ратину, у којима и неколико потеса носи овај назив²⁴
- село Пацесе (л. 35б): можда Поцесје код Нове Павлице
- село Кукањ (л. 36а): некада село у Ибру, метох Хиландара, сада само назив потока који тече кроз Ново Село код Руднице²⁵
- село Присојник (л. 36а): заселак села Муре, код Студенице²⁶
- село Муре (л. 36а): код Студенице
- село Бељак (л. 36а): код Студенице²⁷
- село Шипачина (л. 36а): Подкопаоник
- село Улије (л. 36б): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Рудићи (л. 36б): неубицирано
- село Сочаница (л. 37а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Јошаница (л. 37а): код Лепосавића, Горњи Ибар
- село Вувац Сенице (л. 38б): сада село Увац код Сјенице
- Стари Влах, вилајет Сенице, село Гоње (л. 39б)

²³ С. М. Котуровић, *нав. дело*, 118.

²⁴ Р. Љ. Павловић, *нав. дело*, 375, 387.

²⁵ Р. М. Илић, „Ибар. Антропогеографска проучавања Радомира М. Илића”, *Српски етнографски зборник* 6, 1905, 551, 650.

²⁶ С. М. Котуровић, *нав. дело*, 117.

²⁷ Исто, 117.

- Гоње (л. 40а)
- село Скрадник (л. 40б): код Сјенице
- село Мећани (л. 40б): између Сјенице и Пријепоља, код Скрадника и Лопижа
- село Лопеже (л. 40б): код Сјенице
- село Дунишићи у Сеници (л. 41б)
- Стари Влах нахија (л. 44б)
- „Манастир Кофилија храм светих архистратиг” (л. 44б): између Голије и Јавора
- Стари Влах (л. 45б)
- Ерчеге (л. 45б): код манастира Ковиле и Дунишића, сада у општини Ивањица
- Стари Влах, село Косерићи и Косовица (л. 47б): бледим мастилом, не види се добро
- Бутково (л. 47б): Од 1890. године Бутково, Куманица, Примчево Брдо и Косовица спојени су у село Косовицу код Ивањице. Можда је и село Косерићи један од заселака.²⁸
- Призен село Хоча (л. 49б)
- место Призрен (л. 51б)
- наставак Призрена (л. 52а)
- „Нови Пазар и напред на листу 72” (л. 60б)
- Нови Пазар (л. 61а)
- Колашин на Ибру (л. 63б)
- „Манастир и храм светоје Ваведеније Богородице нарицајемо Дубоки Поток” (л. 63б)
- село Пресек (л. 64а): Ибарски Колашин
- Колашин Чечево (л. 64б): Ибарски Колашин
- село Мелаја Колашин (л. 65а)
- село Засуље (л. 65а): село Засеље код Косовске Митровице, мада има више места широм српског етничког простора са овим називом.
- Колашин Чечево (л. 65б)
- село Црепуља (л. 65б): Ибарски Колашин
- село Превлан (л. 65б): сада Превлак, Ибарски Колашин
- село Калудра, Колашин (л. 66а)
- село Вараге (л. 66а): сада Горње и Доње Вараге у Ибарском Колашину
- село Вараге у Колашинци (л. 66б)
- село Јабука (л. 66б): Ибарски Колашин
- село Дрен (л. 66б): Ибарски Колашин
- село Доли на Ибру (л. 67а): вероватно неко село у Ибарском Колашину које сада не постоји
- село Добриње (л. 67б): код Тутина
- село Гајла? (л. 68а): неубицирано
- село Чечево Колашин (л. 68б)
- Тушићи село (л. 68б): Ибарски Колашин
- Колашин, село Јасеновик (л. 69а)

²⁸ Исто, 147, 433.

- село Придворица (л. 69а): код Лепосавића
- Колашин, село Окланци (л. 69б)
- прилози без места (л. 70а)
- село Мојстир (л. 70б)
- село Његуш (л. 70б): село код Цетиња
- Мојстир (л. 71а): има село код Белог Поља, а код Тутина постоји Источни и Западни Мојстир
- Језгровићи (л. 71а): село код Тутина
- Мојстир Караце (л. 71а)
- Нови Пазар (л. 71б)
- Нови Пазар (л. 72а)
- Пазар (л. 72б)
- село Петрово више Новог Пазара (л. 73а)
- село Шетевићи (л. 73а): неубицирано
- Пазар (л. 73а)
- село Сређани (л. 73б): неубицирано
- село Вевер (л. 73б): део Новог Пазара
- село Павље (л. 73б): део Новог Пазара
- село Црни врх (л. 74а): село код Пећи,²⁹ уколико није постојало неко насеље са овим именом у околини Новог Пазара
- село Селаковац (л. 74а): неубицирано
- село Сређани (л. 74а): неубицирано
- село Попе (л. 74а): код Новог Пазара
- село Бараковац (л. 74б): неубицирано
- село Рогинље (л. 74б): неубицирано
- село Осоје близу Пазара Новог (л. 75а)
- Бихор нахија (л. 75б): Полимље, северно од Берана
- село Точилово (л. 75б): код Тутина
- село Милаковићи (л. 75б): код Пријепоља, Бродарева и Гостуна
- село Страњани? (л. 75б): сада Горњи и Доњи Страњани, код Бродарева
- село Врбаница (л. 76а): неубицирано
- село Степаница (л. 76а): неубицирано
- Бихор (л. 76а)
- село Мрчковина (л. 76а): код Пријепоља
- село Синан? (л. 76б): неубицирано
- село Исток у Метохији (л. 77а)
- Метохија, село Исток (л. 77б)
- Љубишта (село?) (л. 77б): село Љубиште код Витине
- село Љубишта (л. 78а)
- село Црнце (л. 78а): код Истока
- село Тучепа (л. 78б): Тучеп код Истока³⁰
- село Мојстир у Метохији (л. 79а): код Истока
- село Мачетево (л. 79б): код Призрена
- село Кичава у Вранеша (л. 81б): код Бијелог Поља

²⁹ У. С. Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 50.

³⁰ М. Ал. Пурковић, „Попис села у средњовековној Србији”, 151.

- село Кутловац близу Дмитровице (л. 82а): код Косовске Митровице
- село Гојбуља близу Вучитрна (л. 82а)
- Сириниће, село Севце (л. 82б): Сиринићка жупа
- Штип, село Нова (л. 83а): Ново Село, сада део Штипа, а постоји и друго Ново Село, јужно од Штипа
- село Жиголи (л. 83б): неубицирано
- село Буна (л. 83б): неубицирано
- прилози без места, наставак претходног уписа (л. 84а)
- прилози без места (л. 84б)

На путу прикупљања милостиње за манастир, поред села и вароши, хиландарски монах Дионисије посетио је неколико манастира. У њима је боравао неко време, добио помоћ за свој манастир, а нама оставио драгоцене податке о манастирском братству. Страдање монаштва и рушење манастира на великом делу српског етничког простора током Бечког рата (1683–1699), од којих неки никад нису обновљени, била је дуготрајна последица ратних дејстава.³¹ Стога су изузетно важна сведочанства о постојећим манастирима у послератном периоду и о стањима њихових братстава деценију касније.

Најпре је био у седишту Српске патријаршије у Пећи. На л. 4б киноваром је исписан запис „Б(о)госпасеми прѣстољѣ н Патриаршина србѣска манастирѣ Пеѣѣ. Пис(а) прѣвос[в]ещенны митрополитѣ кир ѡтанасиѣ овѣшти листѣ”. Дакле, тадашњи скопски митрополит (око 1706–1711), потоњи српски патријарх Атанасије I (1711–1712)³² дао је прилог у износу општег листа, највећи који се давао у оваквим приликама. На следећем листу (л. 5а), у истом манастиру, неки јеромонах писао је себи проскомидију од три гроша. Занимљиво је да се у седишту Патријаршије не помиње тадашњи патријарх Калиник I,³³ мада његово одсуство не изненађује, будући да је и сâм често бивао у писанији.

Након Пећи, преко неколико метохијских села из околине Дечана, стигао је до манастира Девича (л. 7б).³⁴ Овде је старац Вуко себи као прилог писао 40 литургија. Даље, преко Старог Влаха и Ибра, упутио се у манастир Студеницу (л. 11б). Ту је даскал кир Миленко писао себи за помен 40 литургија. На следећем листу (12б), црвеним мастилом и китњастим рукописом пише: „Церква ѿ(вѣ)та н ѿ(вѣ)щеннаа обител[ъ] Монастир Стѣденица Србска ѡлвѣра храм честноѣ ѡспениѣ Прес[в]ѣтѣѣ Б[огороди]це”. Његова посета пала је у време кир Пахомија јеромонаха, „архимандрита светије обители”, који је себи писао општи лист. Поред њега, у манастиру је било још осморица монаха: Мисаил јеро-

³¹ Разорени, попаљени или опљачкани су скоро сви манастири на Косову и Метохији, целом Поморављу, Шумадији, Подрињу, Посавини и Срему. Уп.: *Историја српског народа*, III/1, Београд 1993, 543–546.

³² Сава, еп. шумадијски, *Српски јерарси од деветиоѣ до двадесетиоѣ века*, Београд–Подгорица–Каленић 1996, 40–41; Исти, „Атанасије I”, *Српски биографски речник* 1, Нови Сад 2004, 294.

³³ Н. Шулетић, „Пореске обавезе ’Пећке патријаршије’ у време патријарха Калиника I (1691–1710)”, *Зборник Майице српске за историју* 88, 2013, 9.

³⁴ Од новијих радова о манастиру Девичу видети: Љ. Пузовић, „Покушај реконструкције рукописне збирке манастира Девича”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 81, 2015, 93–109.

монах, јеромонах Јефрем, Мисаило јеромонах, Евлогије монах,³⁵ Михаило јеромонах, Саватије јеромонах, Севастијан јеромонах, монах Јефрем и монахиња Јефрема, вероватно мајка неког монаха.

Овде је боравио и „преосвештени митрополит рашки кир Мојсеј”,³⁶ који је писао прилог у износу општег листа и велики сарандар „да се поје” (л. 13а). Извесно је да је рашки митрополит Мојсије тада столовао у Студеници, одакле је настојао да обнови црквену мрежу, манастире и цркве, готово у потпуности уништене у не тако давно завршеном Бечком рату (1683–1699).³⁷

Из Студенице, монах Дионисије је кренуо ка југоистоку, долином Ибра, и дошао у манастир Павлицу – „храм чеснаго Ваведенија” (л. 30б). Мисли се на манастир Нову Павлицу, јер је она са црквом посвећеном Ваведењу, коју је подигао Стефан, син челника Мусе, у другој половини XIV века.³⁸ Ту је затекао владику кир Јефрема,³⁹ који је себи писао проскомидију и дао вола за прилог.⁴⁰

У Катастиху бр. 523 забележен је под занимљивим називом „манастир Кофилија, храм Светих Архистратига” (Стари Влах нахија, л. 44б). Ради се о манастиру Ковиле, подигнутом крајем XII или почетком XIII века, са црквама посвећеним Светим Арханђелима и Светом Николи. Запустели манастир је 1644. године обновио тадашњи рашки митрополит, потоњи српски патријарх Гаврило I Рајић (1648–1655).⁴¹ Најпре је обновио стари храм Светих Арханђела, а потом подигао нови, посвећен Светом Николи. Почетком XIX

³⁵ Евлогије монах писао је за помен мајки монахињи Теодотији (?) 100 аспри (тешко читљив запис).

³⁶ Мојсије (Рајовић), митрополит рашки (пре 1704–1712) и патријарх српски (1712–1725). Уп.: Сава, еп. шумадијски, *Српски јерарси од деветио̄ до двадесет̄о̄ века*, 332–333.

³⁷ О односу турско-татарских и арбанашких одреда према хришћанском становништву током рата, у средишњим српским областима, видети: П. С. Срећковић, „Второе заступление Атанасия диакона Сербина 1691–1699”, *Сѣоменик СКА* 5, 1890, 23–38; *Историја српског народа*, III/1, Београд 1993, 530–546; Ј. Н. Томић, *Десет̄ љодина из ист̄орије српског народа и цркве њод Турцима (1683–1693)*, Београд 1902, 12–17, 84, 144–146, 162–166, 202–203; Р. Тричковић, *Београдски ѡшцалук 1687–1739*, прир. Н. Шулетић, Београд 2013, 41–78, 155–157. Повратак турске војске са великим везиром Мустафом Ђуприлићем према Видину, Дунавским друмом који је водио кроз Пожаревац, Кучајну, Богаз, Мајданпек и Пореч, довео је до трајне депопулације области источне Србије (Т. Катић, „Сувоземни пут од Београда до Видина. Према дневнику похода Мустафа-паше Ђуприлића 1690. године”, *Историјски часопис* 47, 2000, 103–115. Из турских пореских књига сазнаје се да се харачко становништво смањило чак осам пута (Р. Тричковић, *Београдски ѡшцалук 1687–1739*, 185).

³⁸ В. Р. Петковић, *Преглед црквених сѣоменика кроз ѡвеснициу српског народа*, Српска академија наука. Посебна издања. Књига CLVII. Одељење друштвених наука. Нова серија. Књ. 4, Београд 1950, 145; О. Зиројевић, *Цркве и манасѣири на ѡдручју Пећке ѡшцаријације до 1683. љодине*, Београд 1984, 158.

³⁹ Јефрем Бањанин, бивши владика јегарски, који је до 1719. године живео у Новој Павлици, где је и сахрањен. Уп.: Д. Руварац, Владика јегарски Јефрем Бањанин, *Српски Сион* (1904), 89–91.

⁴⁰ Подаци о везама хиландарских монаха са поменутиим српским јерарсима имају посебан значај, јер је готово извесно да су се хиландарски монаси, поступајући по устаљеним обичајима, након доласка у сваку епархију појединачно јављали тамошњим владицима, не само из поштовања према њиховом чину, већ и ради добијања благослова, односно дозволе, и препоруке за прикупљање писаније у њиховим епархијама. Детаљније: Љ. Пузовић, *Два дечанска ѡисма за ѡисанију из ѡве ѡоловине XIX века*, 145–153.

⁴¹ Гаврило I Рајић, *Српски биографски речник* II, Нови Сад 2006, 568–569.

века манастир је претворен у мирску цркву, да би 2005. године постао женски манастир.⁴² У време посете Дионисија Хиландарца, дужност игумана обављао је кир Димитрије, али из записа није најјасније да ли је поред њега било још монаха, јер је он сâм за двојицу монаха писао прилог.

Последњи манастир у којем је боравио Дионисије Хиландарац био је „Манастирѣ и храм[ъ] светоѣ Въведеніе Б(огородиц)и нарицаѣми Дѣвоки Потокѣ”, у Ибарском Колашину (л. 63б). Једини монах, игуман кир Пајсеј, писао је за себе једну проскомидију у висини 5 гроша.

Вредан је пажње и помен монаха и монахиња изван манастира. У месту Чечево, у Ибарском Колашину (л. 64б), јереј кир Никола писао је прилоге за оца свога, Никодина монаха (40 литургија) и за мајку, монахињу Теофанију (20 литургија).

Свештеници су често били хиландарски приложници, тако да се у Катастиху бр. 523 помињу 13 пута. Њихова малобројност не изненађује, ако се има на уму разарање парохијалне мреже на овом простору током Бечког рата. Страдање српског народа било је праћено страдањем Српске цркве, која је у овом периоду доживела потпуно разарање постојеће структуре, на свим нивоима, од епархијских до парохијских.⁴³ Питање је колико је било могуће обновити разорену парохијску структуру за нешто више од деценије, имајући на уму и деполулацију простора. Следећи јереји записани су као приложници: јереј кир Радосав (Метохија, село Ђураковци, л. 6б), јереј кир Живан (село Миљићи, л. 10б), јереј кир Никола, презвитер Радосав (село Лешак, л. 32б), јереј Гаврило (село Вувац, Сенице, л. 38б)⁴⁴, јереј кир Мојсеј (стари Влах, вилајет Сенице, село Гоње, л. 39б), јереј кир Крсто (Призрен, л. 51б), јереј кир Никола (Колашин, Чечево, л. 64б), јереј кир Новак (село Вараге у „Колашинци”, л. 66б), јереј кир Милашин (Нови Пазар, л. 72а), јереј кир Никола (Метохија, село Исток, л. 77б), јереј кир Михаило (Штип, село Ново Село, л. 83а), поп Јован (Хоча /Велика/, л. 84б).

Значајне прилоге хиландарци су добијали и од сеоских старешина, кметова и кнезова. У Катастиху бр. 523 уписано је осам кнезова и један сеоски кмет. Њихови прилози су богати – шесторица су приложила по 40 литургија (вредност сарандара), двојица прилоге у житу, а један у вину. Кнезови су Веселин кнез (село Бинићи, л. 14а), кнез кир Сава (село Кретићи, л. 29б), Милош кнез (село Рудница, л. 33а), кнез кир Радован (село Улије, л. 36б), кнез кир Спасоје (Стари Влах, вилајет Сенице, село Гоње, л. 39б), кир Јован кнез Лујановић (село Мелаја, Колашин, л. 65а), кир Лука кнез (Колашин, село Окланци, л. 69б), кнез Михаило (село Буна, л. 83б) и Стефан кмет (село Семичишта, л. 33а).

⁴² О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, 118. Манастир се налази у селу Смиљевцу, у подножју планине Јавор. Доступно на: <http://eparhija-zicka.rs/manastiri/manastir-kovilje/> (приступљено 26. 2. 2018).

⁴³ *Историја српског народа*, III/1, Београд 1993, 543–546; О стању у Српској цркви најбоље сведочи податак да су 1710. године у целој Нишкој и Белоцркванској епархији са 244 села, постојала само тројица свештеника (Р. Тричковић, *Београдски пацалук 1687–1739*, 185).

⁴⁴ „Писа благословени Јован Велисављевић са домом општи лист у Хиландар и његов син јереј Гаврило 10 гроша” (Село Вувац Сенице, л. 38б).

Гледано уопштено, најзначајније, односно најбогатије прилоге Хиландар је добио од српских занатлија у Новом Пазару и Призрену. Јаке занатлијске заједнице у овим местима издашно су даривале манастир, новчано или производима своје радионице. У овој књизи уписано је 60 занатлија, од којих је 11 дало прилоге у природи, а 49 у новцу: 9 ћурчија⁴⁵, 8 мутавција⁴⁶, 7 сапунција⁴⁷, 5 кујунција⁴⁸, 4 терзија⁴⁹, 4 екмеција⁵⁰, 3 дунђера⁵¹, 3 самарција⁵², 3 ковача, 3 кундакчија⁵³, 2 катанција⁵⁴, 2 табанција⁵⁵, 2 симиција⁵⁶, 2 керамичија (ћерамичија),⁵⁷ 1 лулеција, 1 туфегција⁵⁸, 1 мајстор. Према редоследу уписивања у Катастих бр. 523, забележена су њихова имена и занати:

- Благочестиви кир Јован кујунција (Нови Пазар /?/, л. 26)
- Стојан туфегција (село Полаз, л. 36)
- кир Анђел керамичија (нема места, пре тога Студеница, л. 136)
- Јовчета кујунција (нема места, пре тога Студеница, л. 136)
- мутавција (село Попово Поље, л. 35а)
- Миленко самарција (село Попово Поље, л. 35а)
- кир Томо табација (Стари Влах, Ерчеге, л. 45б)
- кир Радич ћурчија (место Призрен, л. 51б)
- Стојан мутавција (Призрен, л. 51б)
- Томо сапунција (Призрен, л. 51б)
- Марко ћурчија (Призрен, л. 51б)
- Станиша ћурчија (Призрен, л. 51б)
- Стојан ћурчија (Призрен, л. 51б)
- Михаило самарција (Призрен, л. 51б)
- Андреј кујунција (Призрен, л. 52а)
- Марко ћурчија (Призрен, л. 52а)
- Недељко мутавција (Призрен, л. 52а)
- Пејчин ковач (Призрен, л. 52а)
- Радивој ћурчија (Призрен, л. 52а)
- Вуко дулћер (Призрен, л. 52а)
- Петар сапунција (Призрен, л. 52а)
- Младен мутавција (Призрен, л. 52а)
- Драгутин сапунција (Призрен, л. 52а)
- Радоња дулћер (Призрен, л. 52а)

⁴⁵ Крзнар. Детаљно о занатским удружењима у периоду османске власти на нашим просторима: Н. Кређевићковић, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*, Сарајево 1961, као и други радови овог аутора на поменутој тему.

⁴⁶ Кројач текстилне робе од кострети.

⁴⁷ Занатлија који прави сапуне.

⁴⁸ Златар.

⁴⁹ Кројач.

⁵⁰ Пекар.

⁵¹ Зидари.

⁵² Занатлија који израђује самаре и калтаке.

⁵³ Пушкар.

⁵⁴ Занатлија који прави катанце.

⁵⁵ Занатлије који се баве прерадом сирове коже и њеним штављањем.

⁵⁶ Пекар који производи фина пецива.

⁵⁷ Занатлија који прави цигле (ћерамиде), зидар (дунђер).

⁵⁸ Пушкар.

- Стојан сапунџија (Призрен, л. 52а)
- Кирко терзија (Нови Пазар, л. 60б)
- Јован ћурчија (Нови Пазар, л. 60б)
- Милисав симиџија (Нови Пазар, л. 60б)
- Лазо терзија (Нови Пазар, л. 60б)
- кир Максим терзија (Нови Пазар, л. 61а)
- Мијушко мајстор (Колашин, село Окланци, л.70а)
- Новак екмеџија (Нови Пазар, л. 71б)
- Милун кундакчија (Нови Пазар, л. 71б)
- Јован сапунџија (Нови Пазар, л. 71б)
- Љубисав терзија (Нови Пазар, л. 71б)
- Величко кундакчија (Нови Пазар, л. 72а)
- Иван екмеџија (Нови Пазар, л. 72а)
- Вук лулеџија (Нови Пазар, л. 72а)
- Веселин кундакчија (Нови Пазар, л. 72а)
- Михаило ћурчија (Нови Пазар, л. 72а)
- Киро ћерамиџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Комнин кујунџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Атанасије кујунџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Јефто сапунџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Михат симиџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Милош екмеџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Маринко и Марко дулћери (Нови Пазар, л. 72б)
- Радосав екмеџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Радосав мутавџија (Нови Пазар, л. 72б)
- Падивој катанџија (Село Петрово више Новог Пазара, л. 73а)
- Миленко мутавџија (Нови Пазар, л. 73а)
- Тома мутавџија (Нови Пазар, л. 73а)
- Димитрије ћурчија (Нови Пазар, л. 73а)
- Петар самарџија (Нови Пазар, л. 73а)
- Павле катанџија (Вевер, л. 73б)
- Илија табанџија (село Селаковац, л. 74а)
- Младен ковач (село Срећани, л. 74а)
- Новак ковач (село Мојстир у Метохији, л. 79а)
- Радован мутавџија (село Кутловац близу Дмитровице, л. 82а)
- Стефан Крајче сапунџија (Штип, село Нова?, л. 83а)

Хиландар је, према записима у Катастиху бр. 523, добио веома разно-
 родне прилоге, како у новцу, тако и у стоци или житу. Многи верници нису
 имали довољно готовог новца код себе, што је била, а и данас је неретка
 појава у сеоским срединама, па су уместо њега давали стоку или жито као
 прилог. Посматрајући укупне прилоге, хиландарски монаси добили су осам
 шиљежади, дванаест јунаца, тридесетједног овна, шеснаест брава (није на-
 ведено да ли се односи на овна или овцу), осам оваца, пет оваца са јагњетом,
 једну козу, једну козу с јаретом, једну козу двизе, пет двиски (не пише да ли
 оваца или коза), једну овцу двиску, једно говече, два јарца и три вола (једном
 за проскомидију, други пут за 40 литургија и трећи пут за 60 литургија).

Од прилога у житу добили су: 11,5 уборака⁵⁹ пшенице, 6 осмака⁶⁰ пшенице, 7 шиника⁶¹ пшенице, 11,5 карлица⁶² пшенице, 3 чабра⁶³ пшенице, 8 карлица јечма, 8,5 уборака јечма, 3,5 карлица ражи, 1 шиник ражи, половницу⁶⁴ ражи, уборок крупника, осмак зоби, карлицу овса, уборок овса, 3,5 уборака жита и 2 уборка неке житарице, чији је назив нечитак.

Поред уобичајених, забележено је мноштво неуобичајених прилога, у поређењу са осталим до сада проученим катастизима и књигама сличне намене.⁶⁵ Хиландару је приложено 3 аршина платна (за 12 литургија), 3 лакта платна (за 8 литургија), конопац (за 8 литургија), калпаче (за 42 литургије), три кошуље,⁶⁶ клинац (2 литургије). Нарочито су занатлије, као бројни и важни приложници, прилагали предмете које су обрађивали или сами правили. Тако су занатлије табанције у неколико наврата давали табанче (табаче)⁶⁷ или два табанчета вуне (40 литургија) и три табанчета (20 литургија + 20 литургија). Табанче је давано и за 15 литургија, а поменуто је као лепо, црно или бело. Двојица ковача приложила су по секиру (један за помен, други за 10 литургија), двојица мутаџија по кровоац (један за 40 литургија, други за помен), самарџија самар (помен), ћурчија кожушанца⁶⁸ (помен), један катанџија катанца⁶⁹ (4 литургије), други 3 катанца (20 литургија).

⁵⁹ Мера за жито, различите запремине у различитим крајевима и временима. Према М. Влајинцу (*Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, Београд 1974, 927–929), уборок би могао да износи и 24 kg, али и мање.

⁶⁰ Према М. Влајинцу (*Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, 682–685) осмак није представљао само једну, него више разних мера. Најчешће се среће као осми део вагана (мерова) или у износу од 8 ока, што би било 10,5–12,5 kg. Ока је мера која се користила у свим нашим крајевима под турском влашћу, али и у суседним земљама, као једна од главних обрачунских јединица. Права турска (цариградска, стамболска) износила је од 1,225 kg до 1,4 kg, с тим што је 1869. турским законом фиксирана на 1,282.945 kg. Међутим, ока је понекад рачуната и као 1,5 kg. Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, 652–674.

⁶¹ Према М. Влајинцу (*Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, 1048–1055) шиник је запреминска мера за жито и ситне ствари, чија је величина могла да варира од 10 до 20 ока, а понегде и више, дакле од 12 до 30 kg.

⁶² Житна мера, нарочито коришћена на Косову и Метохији. Могла је да износи од 25–35 ока (призренска карлица) до 80 ока (пећка карлица). Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у њоку векова*, III свеска, Београд 1968, 369–370.

⁶³ Мера за течност, али и мера за ситне чврсте ствари и житарице. Коришћена је чешће у XVIII веку. Величина јој је варирала, помиње се износ од тачно 60 kg до 70–80 ока (90–100 kg). Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, 1008–1011.

⁶⁴ Пола неке веће мере, стара или вагана. Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у њоку векова*, IV свеска, 745.

⁶⁵ Љ. Пузовић, „Писанија монаха манастира Дечана у XVIII веку на примеру Општег листа (Дечани 154)”, *Дечани у светлу археографских истраживања*, Београд 2012, 241–267; Иста, „Катастих манастира Хиландара (бр. 522) као извор за проучавање историје манастира почетком XVII века”, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 83, 2017, 177–206; Иста, „Прикупљање писаније према Катастиху манастира Хиландара (бр. 521): прилог историји Српске цркве и народа крајем 17. и почетком 18. века”, *Scala paradisi. Академику Димићу Бождановићу у спомен (1986–2016)*, Београд 2018 (у штампи).

⁶⁶ Уз једну је записано да је за 20 литургија, а за друге две да су за помен.

⁶⁷ Обрађена кожа.

⁶⁸ Вероватно огртач од коже, попут капута.

⁶⁹ Приложена су још два катанца, укупно шест.

Давана су и алкохолна пића – забележено је да је за општи лист дато 10 чатура, али не пише чега, може се само претпоставити да се ради о ракији. Прилози у вину забележени су на л. 84б, где је уписано чак 19 приложника. Том приликом манастир је добио 5,5 ведра,⁷⁰ једну ведрицу и 56,5 пинти⁷¹ новог вина, фрталъ⁷² и пола вагана⁷³ жита, док се због оштећености листа не виде два прилога.

Сви прилози, уопштено узев, дати су за одређену врсту молитве – за здравље даваоца или сродника, односно за покој душе преминулих. Даваоцима је остављана слобода у избору прилога, нису постојали тачно утврђени износи за одређену врсту помена, већ се отприлике знало колико је потребно дати за жељене молитве. Добијени прилози касније су могли бити продати и преточени у новац, како би се лакше допремили у Хиландар.

У овај катастих уписано је пет различитих врста молитава које ће се за вернике читати по повратку у манастир: помен, проскомидија, општи лист, велики сарандар и литургија (Табела 1). Највише се давало за општи лист, који је у овој књизи забележен девет пута, затим за свету проскомидију и велики сарандар, док су износи за помен највише варирали.

Табела 1. Број уписа према врсти помена (молитве)

<i>Врста помена (молитве)</i>	<i>Број уписа</i>
помен	122
проскомидија	12
општи лист	9
велики сарандар	1
литургија укупно	275
од тога:	
једну	11
две	9
три	23
четири	15
пет	26
шест	13

⁷⁰ Према *Лексикону српског средњег века* (Београд 1999, 395), чабар је износио 41 л вина, ведро 10,25 л, а кондир 2,56 л вина. Према М. Влајинцу (*Речник наших старих мера у Шоку векова, II свеска*, Београд 1964, 196–203) величина ведра (акова) варирала је у зависности од регије. Пожунско и бечко ведро садржавало је 32 пинте, односно око 56 л (пинта=1,75 л), црногорско ведро између 30 л и 36 л, а руско ведро 12 л. Поред наведених, постојало је још разлика у зависности од времена и регије.

⁷¹ Мера за течности, житке и топљиве ствари, различите величине, од 1 до 3,5 л, али и 8–12 ока. Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у Шоку векова, IV свеска*, 717–721.

⁷² Четвртина вагана.

⁷³ Ваган је житна мера, исто што и меров. Најраспрострањенији су били пожунски, који је износио 62,5 л, бечки 60–61 л и пештански 93,7 л, али су постојале и друге локалне варијанте. Уп.: М. Влајинац, *Речник наших старих мера у Шоку векова, II свеска*, 182–188.

седам	1
осам	3
девет	3
десет	30
дванаест	6
тринаест	2
четрнаест	1
петнаест	1
шеснаест	1
двадесет	27
четрдесет	93
четрдесет две	6
четрдесет три	2
шестдесет	1
сто	2

Код појединих верника видљива је градација у прилозима, у зависности од блискости са особама за коју се прилаже. Кирко терзија из Новог Пазара (л. 60б) писао је за себе и мајку по 10 литургија, а ташти 2 литургије. Кир Максим терзија из Новог Пазара (л. 61а) уписао је 43 литургије себи, оцу 40 литургија, мајци 20 литургија, брату 20 литургија, а подружију (супрузи) 20 литургија.

У Катастих бр. 523 уписано је неколико стотина мушких и женских имена, што може да чини драгоцен извор за ономастичка истраживања, која овим радом нису обухваћена, јер заслужују посебну студију. Посебна вредност овог споменика долази до изражаја ако се има на уму обим, разноврстност и богатство података насталих у времену након Бечког рата. Помени насеља, манастира, монаха, приложника и прилога, пружају могућност сагледавања стања српског народа и цркве на једном делу српског етничког простора у изузетно сложеним политичким околностима, почетком XVIII века.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LJILJANA I. PUZOVIĆ, Mr. Sci.
National Library of Serbia
Belgrade, Serbia

PIOUS DONATIONS (*PISANIYA*) OF THE MONASTERY
OF HILANDAR IN 1709

SUMMARY: *Katastichos* No. 523 is a Serbian manuscript book where the Hilandar monk Dionisije recorded various data about the monastery's benefactors and alms received during almsgiving in 1709. On his travels through the central parts of the Serbian Patriarchate,

he visited many places in Kosovo, Metohija, Raška, Toplica, Old Herzegovina and Old Montenegro, from Prizren in the south to Studenica in the north. As a historical source, *Katastichos* No. 523 offers wide-ranging evidence on the settlements of this period and their population in the abovementioned parts of the Serbian ethnic space, as well as on their ties to the Hilandar Monastery.

While collecting alms for his monastery, besides villages and towns, monk Dionisije of Hilandar visited several monasteries: the Patriarchate of Peć, Devič, Studenica, Nova Pavlica, Kovilje and Duboki Potok. He stayed in them for a while, received alms for his monastery and left us valuable information about their monastic communities. In addition, *Katastichos* No. 523 contains information about parish clergy and some bishops of the Serbian Patriarchate. The monks of Hilandar also received alms from village leaders (traditionally called *kmet* and *knez*), while the contributions of Serbian craftsmen of Novi Pazar and Prizren seem to have been particularly generous.

Information recorded in the *Katastichos* bears evidence to the position of the Serbian people and the Orthodox Church in the period following the end of the War of the Holy League (1683–1699), a major armed conflict that brought great devastation on the population and church in these areas.

KEYWORDS: Serbian Patriarchy, Hilandar Monastery, Serbian monasteries, pious donations, Kosovo, Metohija, Raška, Toplica, Old Herzegovina, Old Montenegro, XVIII century

Проф. др ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска
Нови Сад, Србија

ПРАВНИ ТЕРМИНИ У ЕПИСТОЛАРИМА АЛЕКСИЈА ВЕЗИЛИЋА И АТАНАСИЈА СТОЈКОВИЋА

САЖЕТАК: Крајем XVIII и почетком XIX века објављена су два епистолара чији су аутори били српски писци Алексије Везилић и Атанасије Стојковић. Поред упутстава за писање различитих писама, садржали су и упутства и обрасце за сачињавање уговора и других правних докумената. Епистолари садрже прве правне термине на српском језику и пружају драгоцену грађу за проучавање развоја српске правне терминологије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Епистолари, Алексије Везилић, Атанасије Стојковић, *Крајкоје сочињеније о њривајних и њубличних дјелах*, *Сербски секретар или руководство како сочињавајти различњејша њисма*, *Квише*, *Облигације*, *Конѡракѡе*, *Тесѡаменѡе*, *Реверсе*, *Конѡе и ѡр.*, правни термини

У последњим деценијама XVIII и на самом почетку XIX века објављена су, у релативно кратком размаку, два епистолара (упутства за писање писама и обрасци других врста докумената), чији су аутори били двојица српских књижевника епохе просветитељства.¹ Аутор првог, под насловом *Крајкоје сочињеније о њривајних и њубличних дјелах*, који је имао два издања, прво штампано у Бечу 1785, а друго, такође у Бечу, 1792. године, био је Алексије Везилић. Други, под насловом *Сербски секретар или руководство како сочињавајти различњејша њисма*, *Квише*, *Облигације*, *Конѡракѡе*, *Тесѡаменѡе*, *Реверсе*, *Конѡе и ѡр.* написао је Атанасије Стојковић и штампао у Будиму, 1802. године.

Већ у Великој сеоби учествовао је велики број занатлија и трговаца, који су и по доласку наставили да се баве својим занимањима.² У XVIII веку

¹ Епистолар – писмо, посланица, „посланија”. Збир образаца за писма и титулирање, који се с малим изменама могу употребити у разним приликама (*Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd 1984, 179).

² А. Форишковић, „Политички, правни и друштвени односи Срба у Хабсбуршкој Монархији”, *Историја српског народа IV-1*, Београд 1986, 295–300; Д. Ј. Поповић, Срби у Војводини, II, Нови Сад 1959, 292–316.

занати почињу да се развијају у већем обиму, трговина напредује, поготову после Пожаревачког мира, када је по мировном уговору слободна трговина омогућена трговцима из обеју земаља, Хабзбуршке монархије и Турске.³ Међу угарским Србима израстао је и економски ојачао грађански слој, што је омогућило и подразумевало и одговарајући пораст образовања. „Наша култура и наша књижевност почиње од XVIII века”, закључио је кратко Јован Скерлић.⁴ Појава епистолара јасно је сведочанство о постојању грађанског слоја међу Србима у Угарској, о таквом степену њиховог привредног развоја који је подразумевао већ развијену занатску производњу, размену – промет добара и постојање бројних правних послова који су о томе закључивани, па, према томе и неопходност познавања и коришћења оних правних института који су их регулисали.

„Међутим, и да претпоставимо да је у Војводини, током друге половине 18. и прве половине 19. столећа, било на 4000 породица с прерогативима грађанства, тиме ипак не би био исцрпен број породица које су живеle грађанским животом, школовале своју децу, куповале књигу, суделовале у јавном друштвеном животу и у јавним организацијама. Поред занатлија и трговаца у службеним краљевским градовима, који су морали бити грађани, трговаца занатлија у слободним граничарским комунитетима, и у привилегисаним окружјима, у камералним спахијским и граничарским селима трговци и занатлије које смо назвали грађанима без трговачке листине (Bürgerbrief). У многим случајевима они су имали исту претспрему коју и срећнији им такмаци у градовима; с овима су заједно странствовали, радили у већим или мањим градовима, присвојили грађанске начине живота, а што се нису етаблирали у граду, то је била само њихова ‘срећа или несрећа’”.⁵

Све то подразумевало је и постојање писмене комуникације, као средства друштвеног живота и друштвених веза и, нарочито, ефикаснијег и успешнијег обављања привредних и правних послова.

* * *

Епистолари су начињени по узору на тзв. *Briefsteller*-е, настале у великом броју у немачким земљама.⁶ Преношење вести, гласничка служба била је дуго у првом реду средство политичке власти, намењено одржавању везе између централних и провинцијских органа. Као начин саобраћања међу приватним лицима било је луксуз, јер су за то морали бити посебно најмљени и плаћени гласници. Поред тога, владало је уверење да писма треба да буду срочена по свим правилима реторике; још у XVI веку писао је Еразмо Ротердамски да само учени имају право да пишу приватна писма, јер само они располажу потребним познавањем класичне реторике.

³ Д. Ј. Поповић, *нав. дело*, II, 307.

⁴ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд 1923, IX.

⁵ В. Стајић, „Грађанско друштво и сељаци”, *Војводина II*, Прометеј, Нови Сад 2008, 190.

⁶ Атанасије Стојковић је у предговору свога *Сербског секретара* објављеног у Будиму 1802. године назвао свој приручник „Писменик”. Неочекивано, јавио се *Briefsteller* и у савремено доба у немачком преводу наслова романа савременог руског писца Михаила Павловича Шишкина „Писмовник”.

Како је такозвана поштанска реформа омогућила да поред владара и поданици буду постепено укључени у рудиментарну поштанску мрежу, поштански саобраћај између обичних грађана подстицан је путем приручника, прецизно писаних упутстава за писање писама – *Briefsteller*-а. *Немачки секретар* Георга Филипа Харсдорфера, штампан 1656. године, није садржао само прецизни титулар, који је пошилаоца и примаоца стављао у строги хијерархијски однос, него и читаву мрежу прилика и тема за сваку могућу врсту писама.⁷ *Briefsteller*-и су садржали правила за писање свих писама, од галантних до пословних. На стилској равни био је доминантан званични канцеларијски стил, писмени стил језика управе – *stylus curiae*, који је био меродаван и за односе приватних лица.⁸

Доба процвата брифштелери доживели су у XVII и, нарочито у XVIII веку. Својим инструкцијама за сачињавање стилски ваљане и друштвено примерене кореспонденције изгледа да су аутори барокних брифштелера одговорили друштвеној потреби, утолико више што приватна лица, лађајући се пера, нису била, или су била врло мало упозната са етикетом и стилским принципима савременог писменог саобраћаја. Најважнији задатак списа као што је вишетомни *Allzeitfertige Briefsteller* Аугуста Бозеа (Таландера) био је у томе да покаже публици способној да чита и пише писма „... коме, у чије име / по чијем налогу? како почети, како наставити и како завршити? Које доказе и речи употребити и како све то срећно и јасно изразити?“ Зато није чудно што је успешна историја брифштелера започела са значајним порастом приватног писменог саобраћаја од краја Тридесетогодишњег рата.⁹

Први српски епистолари настали су под снажним и непосредним утицајем немачких брифштелера.¹⁰ У образованим српским круговима већ од краја XVIII и током XIX века изузетан углед уживао је аустријски правник Јозеф фон Зоненфелс.¹¹ Зоненфелсово дело било је незаобилазно у образовању правника у Монархији, што потврђује и број издања његове књиге о државној управи. Описујући своје школовање, још и Сава Текелија напомиње да је „при универзитету слушао Зоненфелса у полицији“.¹² Зоненфелс је био аутор и једног епистолара, намењеног у првом реду канцеларијском пословању.¹³ С обзиром на углед који је Зоненфелс уживао, разумљиво је што је Алексије Везилић, први српски епистограф, користио и његов *Briefsteller*.

⁷ Georg Philip Harsdörffer, *Der Teutsche Secretarius*, Nürnberg 1656.

⁸ Thomas Wegman, *Tauschverhältnisse: Zur Ökonomie des Literarischen und zum Ökonomischen in der Literatur von Gellert bis Goethe*, Königshausen und Neumann, 2002, 58–59.

⁹ Carmen Furger, „Briefsteller: Ratgebermedien des frühneuzeitlichen Korrespondenzwesens“, *Traverse: Zeitschrift für Geschichte = Revue d'histoire*, 18 (2011), 25, 27. (<http://doi.org/10.5169/seals-391010>). *Allzeitfertige Briefsteller* објављен је у неколико томова, од 1690. до 1694. године.

¹⁰ V. N. Verić, „Неке одлике 'Епистолара' Алексија Везилића“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, Књига XI/1, Нови Сад 1968, 252.

¹¹ Јозеф фон Зоненфелс (Joseph von Sonnenfels), (1723/1733 – 1817) био је аустријски правни писац доба просветитељства и јозефинизма, реформатор управног система и професор политичких наука. Његово најважније дело је *Grundsätze der Polizei, Handlung und Finanz* (1777), у којем обухвата круг надлежности државе: полицију [управу], трговину и финансије. Од 1777. до 1796. године објављено је шест издања ове књиге.

¹² С. Текелија, *Описаније животова*, Београд 1966, 65.

¹³ *Sonnenfels über den Geschäftsstil, Die ersten Grundlinien für angehende österreichische Kanzleybeamten*, Wien 1784.

Поред њега, Везилић је поменуо и један од најстаријих немачких брифште-лера – Харсдорферов *Немачки секретар*.¹⁴

* * *

Алексије Везилић рођен је у Старом Керу (Змајево) 1753. године. Завршио је основну школу у родном месту, похађао гимназију у Новом Саду и Сегедину, а Лицеј на латинском и немачком језику у Пешти и Будиму. После двогодишњег учитељског семинара у Осијеку требало је да постане учитељ у Карловцима, али се дужности није примио и упутио се у Беч на студије права. Вративши се после релативно кратког боравка из Беча, покушао је да се замонаши у Гргетегу 1784. године, неко време боравио у Новом Саду, а потом наставио студије права у Бечу. После повратка у Карловце 1785, издржавао се од давања приватних часова из немачког и латинског језика, да би од 1787. постао инспектор православних румунских и српских школа у Великоарадинском дистрику (Ердељу). Поучавао је и децу и одрасле свештенике читању, писању и основама православне вере. Већ крајем 1790. године, изложен прогонима католичких и унијатских свештеника због супротстављања њиховом деловању међу православним живљем, обратио се митрополиту Стратимировићу са жељом да ступи као монах у неки од фрушкогорских манастира. Митрополитова наклоност према образованом, способном и књижевности посвећеном Везилићу показала се у спремности да га одмах постави за архимандрита манастира Раковца. Том брзом унапређењу одлучно су се успротивили карловачки и фрушкогорски калуђери сматрајући га за злоупотребу. Крајем 1791. године Везилић је поднео оставку на дужност инспектора и пензионисан. Почетком 1792. умро је у Новом Саду.¹⁵

Везилићев књижевни опус није био обиман. Његово књижевно дело није у прво време било нарочито повољно оцењено, али је Јован Скерлић закључио да заслужује више, бар са књижевноисторијског, ако не и естетичког гледишта. Био је међу првим присталицама Доситеја Обрадовића и један од најранијих српских песника. У првим деценијама XIX века уживао је у српској књижевности добар глас, а у новије време уврштен је међу најзначајније представнике српског класицизма. Спада у ред родоначелника модерног српског песништва, а његова готово заборављена збирка песама *Крајкоје најисаније о сѣокојној жизни* била је значајан узор за најугледније српске књижевнике.¹⁶

Прва Везилићева књига била је епистолар – *Крајкоје сочињеније о љривајних и љубличних дјелах*. И у уводу и у једном свом писму које је уврстио у епистолар, Везилић је навео да је користио одговарајући материјал различитих и добрих аутора, који је превео за потребе илирске младежи.¹⁷ Епистолар садржи упоредне текстове на немачком и на рускословенском

¹⁴ Georg Philip Harsdörffer, *Der Teutsche Secretarius*, Nürnberg 1656.

¹⁵ Ј. Скерлић, нав. дело, 317–318; В. Петровић, „Везилић Алексије“, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, I књига, 323; Радослав Ераковић, „Алексије Везилић: Скице за портрет српског интелектуалца на размеђи 18. и 19. века“, *Зборник Мајице српске за књижевности и језик*, Књига шездесет трећа (2015), Свеска 1, 49–56.

¹⁶ Ј. Скерлић, нав. дело, 321; Р. Ераковић, нав. дело, 56. .

¹⁷ А. Везилић, *Крајкоје сочињеније о љривајних и љубличних дјелах*, Вијена 1785, 106.

језику. Упоредно навођење немачког и рускословенског текста В. Берић објашњава тиме што су власти прогласиле немачки језик главним предметом школске наставе, те су и школски уџбеници штампани са упоредним немачким текстом.¹⁸ Да ли је епистолар сматран за уџбеник и коришћен као такав није познато. Језици законодавства и правног промета у то време у хабзбуршким земљама били су латински и немачки, стога је логично да се приликом састављања епистолара и превођења, тачније речено грађења нових, полазило од познатих термина, који су били у употреби.¹⁹ У Угарској у то време језичка реформа још није ни започела, па ће тек четрдесетих година следећег века настати први преводи закона на мађарски језик.

Везилићево дело наишло је на добар пријем код читалачке публике, одговоривши очигледно на потребу за књигом такве врсте, о чему сведочи и околност да је доживело два издања. У инвентару књига које су се 1818. године нашле у оставини Лазара Јанковића, члана угледне новосадске породице, нашао се и Везилићев епистолар.²⁰

* * *

Мада је поменуто да је од Зоненфелса преузео два писма, у Везилићевом делу се осим тога не уочава много сличности са Зоненфелсовим *Секретаром*.²¹ *Секретар* је био приручник, намењен, као што и у самом наслову стоји, новим чиновницима, да их оспособи да допринесу што бољем и делотворнијем раду државног апарата, пред који је власт просвећеног апсолутизма Јосифа II постављала велике обавезе и разгранате дужности. Садржао је општа упутства о структури разних докумената, о језику и стилу, исцрпна објашњења и образложења појединих појмова, као и функција државне организације и државне управе, а не само практична упутства. Зоненфелс је деловао као активни реформатор целокупне државне управе, а бавио се и неким сасвим конкретним практичним проблемима.²²

Везилићев епистолар не садржи општа упутства о форми и садржини различитих докумената. Састоји се искључиво од готових образаца и модела најразноврсних састава који су се односили на различите ситуације и предмете. Један број писама које епистолар садржи била су очигледно аутентична писма, са подацима о својим ауторима који то потврђују; у другима, која представљају обрасце докумената, аутори су означени у немачкој варијанти

¹⁸ В. Берић, нав. дело, 253; П. Ивић и А. Младеновић, „О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804“, *Историја српског народа IV-2*, Београд 1986, 82.

¹⁹ Немачки језик је 1784. године декретом цара Јосифа II проглашен за званични, службени језик у целој царевини, постао језик управе, судова, средњег и високог образовања.

²⁰ В. Стајић, *Новосадске биографије*, Том I, Нови Сад 1936, 312.

²¹ У једном писму насловљеном цару чиновник моли да му се одобри шестомесечно одсуство ради лечења, а у другом удовица чиновника моли да јој се после мужевљеве смрти додели пензија (А. Везилић, нав. дело, 96–100).

²² Административно-судска власт подвргнута је строгој контроли државе, постигнута је висока мера унификације управно-судских институција и уведен нов порески систем. Зоненфелс је био заслужан и за побољшање система јавне расвете у Бечу. Тако је у Секретару детаљно предвиђено и како треба да буде организована обука за службенике који ће је одржавати, укључујући и време пуњења лампи и количину уља која ће бити употребљена (*Sonnenfels über den Geschäftsstil...*, 192–193).

иницијалима N. N, а у рускословенској И. И. Тако је Б. Маринковић оправдано указао на значај Везилићевог списка као својеврсне збирке објављене архивске грађе – он је „прва објава појединих архивских докумената код Срба уопште”.²³

* * *

Везилићева књига састоји се од четири одељка и неколико његових литерарних текстова – моралних поука и поучних прича.²⁴ Први одељак носи наслов *О њривајним сасџавима*, други *О молбама*, трећи *О њисмима* и четврти *О њишџулајџури*. Из разноврсног и богатог материјала који књига садржи издвојићемо само документе који се односе на правне послове и садрже правне термине. Они се налазе претежно у првом одељку, који садржи 32 „састава”.

Највише састава односило се на уговоре и друге облигационоправне послове. Наводе се примери различитих уговора: два уговора о купопродаји некретнина – куће и винограда, два уговора о најму [закупу] некретнина, један уговор о најму [слуге], један уговор о грађењу, један уговор о ортаклуку, један брачни уговор, четири облигације настале по разним основима, две признанице, једна потврда о пријему, један рачун, једна потврда о zaloженом добру, један реверс, три отпуста слуге са препорукама, један пасош, једна пуномоћ, једна даровница, једно сведочење о увреди неког пролазника, сведочанства јавног учитеља о ђаку, о студенту, мајстора о шегртима (кројачу и ћурчији) и три тестаментa.

Говорећи о уговорима, Везилић преводи немачки израз *Vertrag* као *конџиракџи*, опредељујући се за стари, латински термин римског права и не тражећи нови. Определивши се за познати и уобичајени термин римског права и не покушавајући да преведе немачки термин који је стајао у паралелном тексту, Везилић је поступио логично и у складу са основном сврхом свог подухвата – да олакша читаатељима и корисницима свога приручника сналажење у пословима које су желели да обаве. Знање латинског језика стицало се још на средњем ступњу образовања, а правничке студије биле су везане за латинске основе, не само језиком наставе него, и пре свега, темељима саме науке и правног система – римским правом. Докторска дисертација, као завршница правних студија, писана је и брањена латинским језиком.²⁵

Поједине врсте уговора понекад је различито називао, али је тешко у томе установити неку правилност. Наведена су два уговора о купопродаји непокретности. Први, о купопродаји куће означен је само као *конџиракџи*, а

²³ В. Marinković, „О Aleksiju Veziliću”, *Izraz* (Sarajevo), X/1966, knj. XI, sv. 5 (maj), 457.

²⁴ Као резултат рада у оквиру пројекта Матице српске, Исидора Бјелаковић и Оливера Обрадовић приредиле су Везилићев епистолар. Поред уводног дела који пружа основне податке о животу и раду Алексија Везилића и оригиналног текста, дат је транскрибовани текст, што савременом читаоцу знатно олакшава читање овог текста, чему доприноси и речник непознатих речи (Алексије Везилић, *Краткоје сочињеније о приватних и публичних ојелах* (1785), Нови Сад, Матица српска 2015).

²⁵ Докторат није представљао научни, него академски степен, што се у последње време често превиђа.

други (о винограду) као *куйовайтелни конїракиї*. У погледу уговора о најму непокретности, наведено је да се ради о *најемном конїракију*. Уз већину уговора стоји, дакле, јасно одређење њиховог предмета – купопродајни (купователни), најамни, о грађењу, брачни.

У својим примерима (обрасцима) уговорâ Везилић доследно говори о контрактима, али се у њима у неколико наврата помиње и *уџвор* и *уџворийи*, али само у смислу сагласности, постигнутог договора између странака о појединим елементима правног посла. Тако у првом купопродајном уговору стоји: „Третије: **Уговорено** (подв. Љ. К.) јест да господара И. (продаваатеља) дом до исправнаго положенија цјени и принадлежашчаго интереса јакже хипотека токмо заложен буде”. У уговору о грађењу стоји: „Четверто: Ашче би се случило сја да једин или други сеј **уговор** не исполнил би, тој 60 ф(оринтов) казни платити обвјазан да будет”. Трећи помен се налази у брачном уговору: „Перво: Обе стране прежде свјашченическаго благословенија средством премјењенија перстенов брачни сојуз **уговориша**”.²⁶

Садржина уговорâ о најму које је Везилић навео показује да је уговор о најму у његово време још увек имао карактер римског *locatio-conductio* – уговор о најму подразумева и закуп куће и уговор о служби, који је назван *условије* (*ѿоџодба*).²⁷

Уговор о ортаклуку заслужује посебну пажњу. Иако је Везилић на првом месту поменуо *дружески конїракиї*, пошавши од римског правног термина *societas* и немачког *Gesellschaftsvertrag*, а у заграду ставио *хорїачки конїракиї*, остао је у српском праву до данас овај турцизам као ознака за ту врсту уговора.²⁸ Тај податак недвосмислено сведочи о томе да су Срби и пре досељења већ познавали и користили ову врсту пословног удруживања, које је и опстало и развијано у привредном животу Срба током XVIII века под својим првобитним називом.²⁹

Поред *конїракија* или уместо њега помиње се код неких примера и термин *условије* (*ѿоџодба*). Уговор о служби не назива се *конїракиї* него *условије* (*ѿоџодба*). И уз један од уговора о купопродаји куће који је навео, Везилић је у загради ставио и *условије*.³⁰ Тако Везилић за уговор користи три термина: *конїракиї*, *условије* и *ѿоџодба*.

* * *

И многи други појмови које је Везилић навео задржали су у епистолару своје латинске, немачке и друге (француске, италијанске) термине. Тако су остали *облиџација*, *квиїанција*, *конїо*, *реверс*. Једино ће *квиїанција* бити временом замењена *ѿризнициом*, *намиром*, *ѿоїврдом*, али ће остати у упо-

²⁶ А. Везилић, *нав. дело*, 11, 25, 31.

²⁷ А. Везилић, *нав. дело*, 21. Римска *locatio-conductio* је поред најма обухватала још и закуп и уговор о служби и делу. У модерном праву разликује се и уговор о најму и закупу (*Pravni leksikon*, Друго изменјено и допуњено издање, Београд 1970, 602, 1333).

²⁸ И Одсјек 13, чланак 637 *Zakona o obveznim odnosima Republike Hrvatske* садржи пропис о уговору о орташтву и ортацима.

²⁹ С обзиром на недостатак извора, било би вероватно тешко истраживати постојање неписаног обичајног права што би пружио исцрпнија сазнања и о овом и сличним питањима.

³⁰ А. Везилић, *нав. дело*, 9, 21.

се помогне стварање писмених докумената на свом језику. Трудио се да утврди правила по којима би читалац могао и сам писати саставе сваке врсте, а не само користити приложене узор. Нагласио је да није изоставио ништа што би требало да уђе у књигу ове врсте и трудио се да примери које је унео буду и поучни и забавни.

Стојковићев *Сербски секретар* опширнији је од Везилићевог епистолара у сваком погледу. Већи је и обимом, за готово 200 страница, а и његова садржина знатно се разликује од Везилићевог.

Слично немачким брифштелерима, нпр. Зоненфелсовом, он у уводном делу велики простор посвећује општим правилима за писање сваког писменог документа – језику, правопису, јасноћи, смислу, краткоћи, укусу. Чак четири одељка садрже прецизна упутства, почевши од структуре самог писма – његове потребе, сврхе, распореда делова – представљања, приступања теми, до закључивања и потписа. Много пажње посвећено је даље и чисто техничкој страни писања писама – хартији, мастилу, начину савијања писања, печатању, адресирању. Пети одељак посвећен је титулатури, од ословљавања световњака, почев од императора па до простог човека и духовних лица, где почиње од папе и завршава монахом. У шестом одељку су узорци и упутства за писање различитих врста писама – молби, извињења, обавештења, препорука, пријатељских, љубавних, изјава саучешћа, честитки, па до пословних, трговачких и других. С обзиром на задивљујући број писама намењених готово свим замисливим животним приликама, не чуди чињеница да је овај одељак и најобимнији, око 300 страница.

* * *

Тек трећи, последњи део *Сербског секретара* садржи упутства и примере писама који су се односили на правне послове и садржали и правне термине. Набројао је петнаест врста таквих „писмених сочињенија”: *шестамениши*, *писмена даровања*, *усиујашелна писма*, *кониракии*, *проценија или инцијанције*, *полномошчија*, *обвезашелна писма (облигације)*, *исјоручишелна или јемачка писма*, *квијанције или намирње*, *пријемнице или рецейиси*, *свидешелства или ашешаиши*, *ошјусишелна писма*, *проводишелна писмена или јасоши*, *реверси* и *коније* (рачуни). Новине у односу на Везилићев епистолар биле су уношење *усиујашелних писама* (цесије) и *векле* (менице), о чему је писао опширно, али у другом одељку.

Карактеристично је за Стојковићев *Секретар* да је у насловима на прво место стављао српски (славеносрпски), а у заграду латински или немачки термин. На почетку излагања о сваком институту Стојковић је давао и његову кратку дефиницију и битне елементе: „Тестамент или Завешчаније јест последња воља и заповед челојека при концу својему, с којом он уреждава, што с добром и имјенијем јего по смрти бити мора и кто за правог јего наслѣдника держатисе има”.³⁴ Потом је следило неколико примера.

Стојковићева објашњења и упутства била су врло јасна, разумљива и практична. Говорећи о *векли* (меници), прво је објаснио природу саме менице,

³⁴ А. Стојковић, *Сербски секретар*..., 443.

значење основних појмова меничног права, недовољно разумљивих и образованијим читаоцима због њихове италијанске основе, и на крају навео примере неколико врста менице.

Иако и у наслову и у објашњењу основног појма, и о појединим врстама уговора Стојковић говори о *кониџракиџу*, на почетку, у самој дефиницији стоји: „Ако два или више лиц какова обвезателства на себе торжествено тако узму, да *једно* другому нешто дати, сотворити или не сотворити (то јест: пропустити) објешча се, а *друго* (лице) то објешчаније пријми, то се между ова два лица ражда *Кониџракиџ*, или *уговор*”.³⁵ Мада у даљем тексту *Секреџара* преовлађује *кониџракиџ*, ова формулација јасно показује да се *уговор* већ сматра за синоном термина *кониџракиџ*, и да не упућује само на постојање постигнутог договора између странака.

У уводном објашњењу Стојковић је нагласио значај уговорâ и важност њиховог правилног састављања: „Из Тестаментов и Контрактов величајши Процеси и нешчатија бивају. Зато је најбољше к сочиненију Контракта всегда онаково лице призвати, којему права отечества нашего позната јесу. Једна реч, која није довољно јасно и опредељено изречена, даје често прилику к највјашчему процесу. Ја се не сумњам, да неки от читатељех мојих ово нешчасноје искуство сами већ сотворили нису. Тим *више* *џреба биџиџи* *џредосџорожну*.”³⁶

Међу уговорима се наводе и уговори о размени (*џромениџелни*) и о учавану (*учебни*), које Везилић није помињао. Поред њих, као најчешће уговоре набројао је купопродајни (*куџоваџелни*), уговор о најму (*најемни*), о градњи (*домосџироџелни*), уговор о ортаклуку који као и Везилић назива *дружески* (*орџачки*) *кониџракиџ* и *брачни* уговор.³⁷

Уговор о најму Стојковић је дефинисао као уговор којим једна страна добија власт да неку ствар (нпр. кућу или земљу) за неко одређено време употребљава у своју корист, за шта другој страни којој ствар припада даје одређену своту новца. У примерима овог уговора наводи *Домонаемни Кониџракиџ* – давање куће у најам (кирију) и *Земљенаемни Кониџракиџ* – давање земље под закуп (аренду). Као примере уговора о најму помиње најам куће под кирију [закуп], потом најам, аренду пустаре.³⁸ У савременом праву се најам и закуп сматрају за две врсте уговора.³⁹

Под називом *Усџуџаџелна џисма* (*Cessionen*.) Стојковић је писао о цесији – прелазу тражбине са дотадашњег повериоца на одређено друго лице на основу њиховог међусобног уговора, тако да на место старог повериоца ступа нови, док дужник остаје исти, а такође и тражбина односно дуг.⁴⁰ Као примере навео је уступање једне облигације и уступање наслеђа.⁴¹

³⁵ Исто, 439.

³⁶ Исто, 461.

³⁷ Исто, 475.

³⁸ Исто, 471–472.

³⁹ Исто, 468–472. У савременом праву се уговор о најму дефинише као уговор којим се једна страна (најмодавац) обавезује да ће другој предати неку ствар или неко право на употребу, док се најмопримац обавезује да ће за то најмодавцу дати накнаду (*Pravni leksikon*, 602, 1333)

⁴⁰ *Pravni leksikon*, 127.

⁴¹ А. Стојковић, *Сербски секретар*, 457–463.

Под *свидетельствима* је и Стојковић подразумевао све врсте сведочења о чињеницама различите врсте: „Атестат јест таковое сочиненије, с коим ми показујемо, да вешч тако а не иначе догодиласе јест. У свакому Атестату мора бити 1) сказана она вешч. о којој ми свидетелствујемо, ден (когда) место (где) и вса прочаја обстојателства, која с дејствијем оним сојужена јесу 2) имја, и карактер којему свидетелство дајемо 3) подпис оног, који свидетелствујет. Овакова сочиненија јесу у животу чловеческому различна.”⁴² Као примере навео је и исказ сведока о физичком нападу на улици којем је присуствовао, сведочење о добром владању своје бивше слушкиње која је затворена, два сведочанства учитеља о успеху ученика, потврду трговца о завршеној обуци калфе.⁴³

Под *ошйусийиелним йисмима* подразумевала се препорука пређашњих послодаваца бившој служинчади за даљу службу.⁴⁴

* * *

Правни термини који се у Везилићевом и Стојковићевом епистолару појављују вероватно први пут у текстовима српских писаца засновани су претежно на латинским терминима римског права, а мањим делом и на немачким. Пример таквог правног института је меница, која у римском праву није постојала, а у хабзбуршким земљама је њен оригинерни италијански назив преведен најпре на немачки језик.

Везилићеви и Стојковићеви правни термини, одн. њихови преводи су у највећем броју у правној терминологији и опстали, мењајући своју језичку форму у складу са променама кроз које је језик у потоњем времену пролазио. У даљем развоју и језика и права, неки термини ће мењати делимично и своје значење, односно оно ће бити прецизније одређено и прилагођено појединим, ужим и специфичнијим категоријама свог примарног појма, упоредо са развојем друштва у целини, развојем економије, државног и правног система, када су поједини односи добијали сложеније и богатије облике, а јављали се и нови.

Те промене могу се уочити и пратити нарочито јасно на примеру једног од најважнијих правних института – уговора. У епистоларима преовлађује за уговор термин *конџракџи*, али се јављају и *погодба* и *условије*. Већ у Стојковићевом *Секретару* може се уочити промена у значењу термина *уговор*. Код Везилића је означавао само сагласност странака, неопходну за сваки уговор, док га Стојковић помиње већ и као синоним за *конџракџи*.

У *Грађанском законуку за Књажесџиво Србију*, обнародованом 1844. године, чији је нацрт сачинио Јован Хацић, употребљава се већ искључиво термин *уговор*.⁴⁵

У једном кратком спису, поводом свог рада на превођењу аустријског *Ошџиџеџ грађанскоџ законика* на српски језик, Божидар Петрановић је изнео своје погледе на стварање правне терминологије, па и књижевног језика. У

⁴² Исто, 513

⁴³ Исто, 516–518.

⁴⁴ Исто, 518.

⁴⁵ *Грађански законик за Књажесџиво Србију*, Друго издање министарства правде, Београд 1873, 172–180.

погледу путева грађења књижевног језика сложио се углавном са ставовима Јована Стејића, које је овај изнео у свом критичком погледу на језик Вуковог превода Новог Завета.⁴⁶ У Петрановићевом спису може се наћи и објашњење постојања различитих термина за уговор. Петрановић је изложио основно начело које се држао приликом превођења Законака: „Држао сам т. ј. да се сваки законик обично пише за цео народ, дакле да је он обшта народна књига, па зато и језик у њему да је производ целокупнога језика, а не тек провинцијално поднаречје онога народа, за који је исти законик опредељен. И ово је узрок, те сам у превађању, имајући у осталом свагда пред очима природу и својство целога србског језика, употребљавао на многима местима речи и изразе из различни србски предела, за које судио сам, да јуридиком поњатије немачкога оригинала строжије и точније опредељују, и да су већини народа познатији. Тако да наведем за пример неколико овакови речи. *Vertrag* у Далмацији и Хрватској значи погодба, и мислим, да изражава јуридикку идеу боље него сремско уговор, што одговара нем. *Verabredung*, које је сасвим друго што”. На крају овог списка дат је и кратак немачко-српски речник најважнијих термина, где је Петрановић *Vertrag* превео као *погодба*.⁴⁷

Погодба је у то време већ чешће имала значење услова, али се задржала и у значењу уговора. *Условије*, у значењу уговора јавља се све ређе, и то само као други термин за уговор, да би из законских и правничких текстова четрдесетих година потпуно нестало.

У *Речнику закона, уредба, уредбени пројиса и њр. и њр. издани у Књаже-сџву Србији од 1827. до њоловине 1854. ѓодине Ђорђа Петровића*, помиње се у многим прописима *погодба*, али у значењу поравнања, нагодбе – споразумног уређења грађанскоправних послова. Као термин за један од најважнијих института правног система превладао је уговор.⁴⁸

* * *

Да би се потпуно основано смело тврдити да су епистолари имали велики утицај и значајну улогу у животу савременика, у друштвеним односима и у правним пословима, било би потребно врло широко спроведено истраживање. Ипак, не би било неоправдано да се то закључи и на основу грађе која је позната. Убедљив доказ пружа већ и податак о два издања Везилићевог епистолара у размаку од само пет година.

И Стојковићев *Секрејтар* доживео је да буде прерађен и поново издан после шездесет година, али не у Угарској, него у Србији. У време његовог првог издања у Србији нису постојали ни одговарајући услови, па ни потреба за оваквим приручником. У време када га је прерадио и издао Макс. Раичевић, 1862. године, прилике су се промениле, у сваком погледу.⁴⁹ Издање је

⁴⁶ Ј. Стејић, „Језикословне приметбе на предговор г. Вука Стефановића Карацића к преводу Новог завета”, *Гласник Дружџва србске словесности*, Свезка II, Београд 1849, 1–42.

⁴⁷ Б. Петрановић, *О аусџријском Грађанском законуку и србском ѡреводу исџога*, Беч 1850, 27–29, 47.

⁴⁸ Ђ. Петровић, *Речник закона, уредба, уредбени пројиса и њр. и њр. издани у Књаже-сџву Србији од 1827. до њоловине 1854. ѓодине*, Београд 1856, 300, 499.

⁴⁹ *Србски секретар или Руководиџељ у сачиненију разностиручни ѡисама/ѡперађено дело Стојковићево*, Издао Макс. Раичевић, Београд 1862.

знатно скраћено и измењено, прво издање 1802. године имало је 562, а Раичевићева прерада 218 страница. О томе чијим је потребама одговорило ово издање и какав је био његов пријем, сведочи велики број пренумераната, из свих крајева Кнежевине Србије. На ново издање Стојковићевог *Секретара* било је претплаћено 1.057 пренумераната, врло различитог социјалног, образовног, старосног и сваког другог статуса.

Епистолари или писменици (како је сам Стојковић означио своје дело) неоправдано су занемарени у историјским и правноисторијским истраживањима. Б. Маринковић је давно указао на то да Везилићев епистолар представља прво објављивање архивске грађе код Срба. Издање које су приредиле Исидора Бјелаковић и Оливера Обрадовић, штампано 2015. године, може знатно олакшати будуће истраживање.

У писменицима се налазе први помени правних термина у српској књижевности, који нису имали својство податка нађеног у архивском документу, него систематског, општег прилаза правном институту, са сврхом едукације и омогућавања његовог лакшег и ефикаснијег коришћења у друштвеном и пословном животу. Они су као такви несумњиво имали и своју улогу у каснијем развоју правне терминологије и представљали део основе од које се касније полазило у стварању законâ и законикâ.

И навођењем паралелног немачког и српског текста код Везилића и свестраним и систематичним приступом Атанасија Стојковића, писменици пружају драгоцену могућност да се истражи порекло и прати даљи развој бројних правних термина код Срба. Околност да се радило о знаменитим српским књижевницима показује колико је развој правне терминологије био саставни и неодвојиви део процеса изградње српског књижевног језика.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PhD
Matica srpska
Novi Sad, Serbia

LEGAL TERMS IN THE LETTER BOOKS BY ALEKSIJE VEZILIĆ AND ATANASIJE STOJKOVIĆ

SUMMARY: At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, there were published two letter books in Serbian language (Russian-Slavic and Slavic-Serbian), authors of which were two Serbian writers of the Age of Enlightenment. Made according to the German *Briefsteller*s, published on a large scale in German lands ever since the 16th century, they contained instructions and patterns for the writing of letters and other kinds of documents as well. Economic and cultural development of the Serbian citizenry implied the existence of written communication as a means of social life and social connections and, especially, more efficient and more successful dealing with economic and legal business.

*Крајкоје сочиненије о приватних и јубличних дјелах*⁵⁰, printed in Vienna in 1785 and 1792, was written by Aleksije Vezilić. Atanasije Stojković was the author of the other one,

⁵⁰ A short writing on private and public legal matters

printed in Buda in 1802, under the title *Сербски секретар или руководсїво како сочињаваїти различњејца писма, Квиїе, Облигацїе, Конїтракїе, Тесїаменїе, Реверсе, Конїе и ѓр.*⁵¹

Apart from instructions and norms for very different types of letters, letter books (*pi-stenici* in Serbian) contained instructions and examples for the writing of various documents referring to legal business using legal terms. These terms were usually translated from Latin and German language. Letter book by Vezilić contained compared texts in German and Russian-Slavic. *Секретар*⁵² by Stojković had general instructions and norms for the writing of written documents of different sorts.

Legal terms appearing in these letter books are predominantly based on Latin terms from Roman law, and in smaller part on German ones. Legal terms by Vezilić and Stojković, i.e. the vast majority of their translations have subsisted in legal terminology, transforming linguistically in accordance with the changes of the language.

These letter books mention for the first time some legal terms in Serbian literature, which did not feature as merely data found in an archival document. They had systematic, general approach to a legal institute with the aim of educating and enabling its easier and more efficient use in social and business life. Thus, these letter books as such without doubt had a role in later development of legal terminology and represented at least a part of the base from which laws and law books would be created.

As such, they represent a valuable possibility to explore the origin and monitor development of legal terms with Serbs. The occasion that the authors of the letter books were memorable Serbian writers indicates how much the development of legal terminology was a constituting and an inseparable part of the Serbian literary language building process.

KEY WORDS: Letter books, Aleksije Vezilić, Atanasije Stojković, *Країкоје сочињеније о ѓривайних и ѓубличних дјелах, Сербски секретар или руководсїво како сочињаваїти различњејца писма, Квиїе, Облигацїе, Конїтракїе, Тесїаменїе, Реверсе, Конїе и ѓр*, legal terms

⁵¹ Serbian secretary or instructions how to write different letters, receipts, obligations, contracts, testaments, reverses, accounts etc.

⁵² Secretary

Мр БРАТИСЛАВ ТЕИНОВИЋ
Музеј Републике Српске
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина

БОСАНСКИ ЕЈАЛЕТ У ПРВИМ ГОДИНАМА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА (1804–1806)

САЖЕТАК: У раду је приказан друштвени и политички положај најзападније провинције Турског царства у атмосфери почетка Првог српског устанка. Утицај Карађорђевог устаничког покрета на национално–политички развој Босне и Херцеговине био је вишеструк. Код најбројнијег православног становништва пробудио је српску националну свијест, код босанског муслиманског становништва ојачао везу са Портом, а код босанских католика оснажи оријентацију према Аустријском царству.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: босански везири, Порта, босански Срби, Први српски устанак, босански муслимани, босански католици

Босанског везира Хакки Хаџи Мехмед-пашу (1800–1801) замијенио је Ванли Мехмед-паша (1800–1801).¹ Обојица су за национално–политичку историју Босне и Херцеговине били потпуно безначајни босански везири у односу на Ебубекир (Бећир)-пашу (18. септембар 1801 – 4. мај 1802),² који је 1802. коначно укинуо претварање тимара у читлуке и на тај начин знатно олакшао позицију хришћанског становништва. Тај његов реформски захват представљао је један од озбиљних разлога што се хришћанско становништво у Босанском пашалуку није масовно одазивало на српску побуну,³ бар у првим њеним годинама. Бећир-паша убрзо је смијењен, па се на столици босанског везира само накратко, од маја до јуна 1802, задржао Гурци Хаџи Осман-паша (4. мај 1802 – 2. јун 1802), да би на то мјесто поново засјео реформиста Ебубекир Бећир-паша (2. јун 1802 – 6. јануар 1805).⁴ Највећи проблем у земљи на почетку друге Бећир-пашине владавине није имао никакве везе

¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, 2, Sarajevo 1999, 738–739.

² Isto, 740.

³ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007, 152.

⁴ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *n. d.*, 742–743.

с хришћанима, него са незадовољним муслиманима у Херцеговини. Тамо је 1802. избио непредвиђени сукоб између мостарског ајана Али-аге Дадића, иначе заштитника хришћанске раје, и благајског првака Али-аге Вољавице. По свему судећи, овај Дадићев покрет имао је прије свега карактер антиосманске побуне, будући да је мостарски ајан био свима познат као велики непријатељ свега што је имало везе за Османлијама.⁵ Иначе, Мостар је имао неке своје националне и вјерске специфичности. Секретар француског конзула Пјера Давида у Травнику Шомет де Фосе избројао је 1807–1808. у Мостару 12.000 становника, „од чега двије трећине православних”. Де Фосе се освједочио да су се у том граду „православни слагали са муслиманима, као и да су уживали велике слободе”.⁶ Православне породице с почетка XIX вијека у Мостару биле су: Шанто, Чолак, Грујица,⁷ Гало, Кадијевић, Батић, Батинић, Чојанић, Сукновић, Никшић, Матић,⁸ Цацанов, Цацан, Племић,⁹ Ђолука, Екмечија, Обрадовић,¹⁰ Зубо, Ковачевић, Педал, Бован,¹¹ Рељић, Милојевић, Радашиновић,¹² Дучић.¹³

Међувјерска напетост између босанских католика и православних није била ништа мања него у ранијим вијековима. У то вријеме за католичку цркву највећи проблем био је што су поједини православни попови вјенчавали неке католичке парове, па чак и у случајевима када се брак није могао склопити због средстава заручених. Тако су се босански фрањевци из самостана у Краљевој Сутјесци жалили 23. марта 1802. капетану Тузле Сулејман-бегу на православне младиће због отимања неких католичких дјевојака и удовица.¹⁴ Иначе, те године француски конзул П. Давид већину становника Босне сматрао је за полудивљаке, незналице, мрачњаке, свирепе варваре,¹⁵ који су на његову позицију гледали са невјерицом. За православне је учио да су Французима били „увијек непријатељи”, и то највише због њиховог ратовања против Руса. Ипак, „латински монаси” по његовом виђењу били су већи непријатељи Французима. Како је Давид истицао, они су добили „наређење од папе” да проповједају против Француза. Босански муслимани или како их он назива „Турци” видјели су у њему „шпијуна” који је припремао „инвазију” своје земље на Босну. Ова нетрпељивост према Французима нарочито је била изражена у Херцеговини, у којој су „православни калуђери и латински

⁵ М. М. Вукићевић, „Али-ага Дадић, Ајан мостарски крајем прошлог и почетком овог вијека и његови синови Мемиш-ага, Ади-ага и Ахмет-ага”, *Зора*, год. III, бр. 9, Мостар, 1. септембра 1898, 310–311.

⁶ А. Chaumette-des-Fossés, *Voyage en Bosnie, dans les années 1807 et 1808*, Berlin 1812, 43.

⁷ Р. Станић, „Стари српски надгробни споменици у Мостару, Епитафи надгробника на Пашиновачком гробљу”, *Саопштења*, XXVI, Београд 1994, 163–164.

⁸ Исто, 166–167.

⁹ Исто, 168–169.

¹⁰ Исто, 171–172.

¹¹ Исто, 175–176.

¹² Исто, 177–178.

¹³ Исто, 179.

¹⁴ Fra В. М. Vrdoljak, „Apostolski vikarijat u Bosni 1735–1881.”, u: Fra Bono M. Vrdoljak, *Plodovi ljubavi i žrtve, prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2005, 100.

¹⁵ М. Šamić, *Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća i njihovi utisci o njoj*, Sarajevo 1966, 113–114.

монаси” јавно проповједали против њих¹⁶ и настојали увјерити „Влахе” да није никакав злочин убити једног Француза, јер су ови били непријатељи свих религија.¹⁷

Током припрема за подизање побуне против Турске, Срби су и те како водили рачуна и о томе да за своју политику придобију наклоност босанских Срба, и то у првом реду богатих сарајевских трговаца. У том циљу, љета 1803. најближи Карађорђево сарадник прота Матија Ненадовић посјетио је неке од њих у Сарајеву, да се, како свједочи његов син Љубомир, „разговори са знајнијим људма на који би се начин могле скрхати дахиска сила”.¹⁸ Прота Ненадовић у својим Мемоарима и сâм на једном мјесту открива: *јербо ја нисам никуд од Сарајева даље њушовао*.¹⁹ Познато је пријатељство између проте Ненадовића и утицајног сарајевског трговца Хаџи Петра Селака (Селаковић). У Сарајеву је још од краја XVIII вијека егзистирао већи број трговаца српске националне оријентације, међу којима се нарочито истицао Хаџи Јован Вуковић (рођен у Мостару), познат и као ктитор косовског манастира Студеница.²⁰ Тада су у Бањалуци трговци Срби били: Петко Туфекџија, Миле и Јефто Самарџија, у Ливну Јово Туфо, у Травнику неки Трифко, у Чајничу Хаџи Скопљо и Васиљ Журица, у Тузли Спасоје Кујунџија, а у Зворнику Јован Степанов, ортак Сарајлије Арсенија Бесаре.²¹ Многи од њих своје послове проширили су и у Далмацији. Три трговца: Сарајлије Димитрије (Мићо) Ристивојевић, Степан Сорковић и Мостаранин Ристо Лућић преселили су се посљедњих година XVIII вијека у Сењ под Велебитом. Да би сачували свој капитал они су се убрзо ородили са другим богатим српским сарајевским породицама: Покрајчићима, Вуковићима, Самарџићима.²² Ниједна од сарајевских трговачких породица није трговину развила до те мјере као Будимлићи. Они су учествовали у трговини, која се услед континенталне блокаде сувим путем развила преко цијелог Балканског полуострва.²³ Будимлићи су трговали са Дубровником и Сплитом, Санџаком (Стара Србија), Прилепом и Скопљем у Македонији,²⁴ као и с Цетињем гдје су били у директној вези с црногорским владиком Петром I.²⁵ У вријеме устанка у Србији Буди-

¹⁶ „Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David) – министру иностраних дела, Травник”, 24. новембра 1808, у: *Исписи из њариских архива (Грађа за историју Првога српскога устјанка)*, прикупио М. Гавриловић, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Друго одељење, Споменици на туђим језицима, Српска краљевска академија, књига I, Београд 1904. (=М. Гавриловић, Исписи из париских архива), 368.

¹⁷ Исти – истом, Травник, 30. августа 1809, у: Исто, 473.

¹⁸ Љ. Ковачевић, „Прота Матија Ненадовић”, у: *Мемоари њроше Матије Ненадовића*, СКЗ 9, Београд 1893, VI.

¹⁹ *Мемоари њроше Матије Ненадовића*, (издао Љубомир П. Ненадовић), Београд 1867. (=Мемоари проте Матије Ненадовића), 101.

²⁰ В. Ђоровић, *Мостјар и његова српска њравославна оџићина*, Београд 1933, 37.

²¹ В. Ђоровић, „Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (Прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)”, *Годишњица Николе Чуићна*, књ. XXXV, Београд 1923, 217.

²² П. М. Крајиновић, „С огњишта ускочкога”, *Босанска вила*, год. XVIII, бр. 10, Сарајево 1903, 192–193.

²³ V. Popović, „Trgovina Budimlića u prvoj polovini XIX stoleća”, *Narodna starina*, Vol. 6, No. 14, Zagreb 1927, 60.

²⁴ Исто, 62–63.

²⁵ В. Чубриловић, *Први српски устјанак и босански Срби*, Београд 1939. (=В. Чубриловић, Први српски устанак и босански Срби), 28.

млићи су снабдијевали устанике оружјем.²⁶ Поред Будимлића, француски конзул Паскал Томас Фуркад (Pascal Thomas Fourcade, 1769–1813) издвојио је још неколико српских трговачких породица у Сарајеву, тзв. шпекуланата, колонијалном робом: Демитровиће, Лазиће и Мичиће.²⁷ Овој групи свакако су по свом капиталу припадали и Ристићи (каснији Деспићи), који су врло активно трговали са Солуном, Сером, Скадром, Бечом, Дубровником, Наполеоновом Илиријом²⁸, Цариградом, Лајпцигом²⁹, Сплитом, Бродом, Земуном, Ђаковом, Осијеком, Сиском и Трстом³⁰. Поменути П. Т. Фуркад је српске трговце у Босни сумњичио да су због изразите љубоморе на странце позивали своје сународнике на побуну. Овај Француз био је међу првима који је национално-политичку идеологију српских трговаца у Босни окарактерисао на сљедећи начин: љубав према Русији и мржња према свему што је католичко.³¹ Према истом извору, православни у Босни међусобно су се вријеђали на тај начин што би једни другима говорили да су исти као католици, а то је за њих била неопростива увреда.³² Други извор, који доноси Шомет де Фосе, односио се на мржњу између православних и католика у Босни. За њу је овај Француз криво њихове попове, који су додатно распиривали ову нетрпељивост. Он се освједочио да босански католик коме би у сусрет ишао православни није пропуштао прилику да му подругљиво добаца: „пасја вјеро”, овај би му такође узвратио увредом.³³

Већина српских трговаца у Сарајеву није била само српског етничког поријекла, већ и грчког и цинцарског.³⁴ Прихватајући српску национално-политичку идеју, они су као утицајна групација у Сарајевској црквеној народној општини успјели 1801. смјенити фанариотског митрополита Пајсија II након његовог сукоба с трговцима Милетићима и Будимлићима.³⁵ Милетићи су уз Будимлиће спадали међу најугледније сарајевске породице друге половине XVIII и почетка XIX вијека.³⁶ Не тако мали број сарајевских трговаца заузео је почетком устанка у Београдском пашалуку ратоборан курс. Сарадници српског војда Карађорђа били су познате Сарајлије: командант одбране Великог острва на Дунаву код Кладова Хаџи Никола Живковић и његов писар Ристо Мојић,³⁷ бимбаша хајдук Вељка и управитељ шанца на Великом

²⁶ Н. Урић, „Прилог за повест породице Глигорија Јефтановића у турско доба”, *Зборник за историју БиХ*, бр. 7, Београд 2012, 216.

²⁷ М. Šamić, *n. d.*, 243.

²⁸ I. Tepić, „Trgovina Despića u prvoj polovini XIX vijeka (Prilog proučavanju nastanka buržoazije u Bosni i Hercegovini)”, *Godišnjak Društva istoričara BiH*, год. XX (1972–1973), Сарајево 1974, 76–77.

²⁹ Isto, 78–79.

³⁰ Isto, 82–83.

³¹ М. Šamić, *n. d.*, 244.

³² Isto, 258.

³³ A. Chaumette–des–Fossés, *O. c.*, 75.

³⁴ М. Екмечић, *Сјиварање Јужославије 1790–1918*, 1, Београд 1989, 86–87.

³⁵ Н. Урић, *n. p.*, 2012, 205.

³⁶ Ђ. Мазалић, „Портрет сарајевског митрополита Паисија из године 1805 и његов сликар”, *Гласник Земаљског музеја*, год. XLIV, св. 2. (за историју и етнографију), Сарајево 1932, 102.

³⁷ В. Стојанчевић, „Срби Сарајлије у Првом српском устанку”, *Зборник за историју БиХ*, бр. 2, Београд 1997, 199.

острву Хаџи Никола Мијајловић, курир вожда Карађорђа Христо Петровић Сарајевац и барјактар новопазарског војводе Димитрија Кујунџића, Јован Селаковић.³⁸ Национална свијест сарајевске српске трговачке класе неупитна је, а припадност „светосављу” доказана је у најтежим временима. Хиландарски монаси, које су они више пута материјално помагали, частили су их титулом „благопочтенородн[их] и христољубив[их] господар[а]”.³⁹

Срби су у свом устанничком политичком програму јуна 1804. као циљ зацртали, осим добијања Боке которске, Далмације и Срема и велики дио Босанског ејалета, источно од ријека Пливе и Врбаса. Занимљиво је, да се тадашњи главни преговарач с Русијом митрополит Стратимировић код одређивања западног дијела Босне послужио термином „Турска Хрватска”, која је по његовом приједлогу требало по распаду турског царства да уђе у састав Аустрије. Став устанничког политичког вођства био је да наведене области, уз Шумадију, представљају такозвану „српску државу”. У оквиру овако замишљене државе улазила је, нешто касније, и Црна Гора.⁴⁰ Прво јавно, декларисање Босне и Херцеговине као дијела „српске државе” може се наћи у пјесми српског просвјетитеља Доситеја Обрадовића *Воспјани Србије*.⁴¹ Доситеј је у туђини, осим за Србијом и за „Босном и Ерцеговином: уздисао и често горке проливао сузе”.⁴² Представници устанничке Србије покушавали су да раде не само на придобијању босанских Срба већ и босанских муслимана. Прота Ненадовић настојао је за српске устанничке циљеве задобити повјерење Хаџи Сали-бега Сребреничког, будући да је и он био „против дахија”⁴³ и важио за „србског пријатеља”.⁴⁴ На босанске и херцеговачке муслимане рачунало се и због тога што се у тадашњим српским устанничким круговима сматрало да су они српског етничког поријекла. Обавјештења о томе долазила су од шпијуна, како је, на примјер, у Мостару и у Херцеговини осим народа „Славно–Сербскога” живјело „множество Мухамедан[аца] [који] су, из Христиана славенскога босанскога т. в. сербскога јазика, такови поставши”.⁴⁵ Ипак, сви ови покушаји били су узалудни, а по свједочењу савременика збивања Ј. Арсенијевића Баталаке „Турци Бошњаци су и сами

³⁸ Исто, 202–203.

³⁹ „Хиландарски монаси – Сарајлијама, 9. октобра 1807”, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ћоровић, Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу, *Гласник Земаљског музеја*, год. XXIV, 3, Сарајево 1912. (Ш. С. еф. Кемура, В. Ћоровић, Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу), 430.

⁴⁰ М. Екмечић, *н. д.*, 2007, 172; Коначна оцјена о томе шта је у национално-политичкој прошлости представљала „Турска Хрватска” још није донесена. Штавише, у историјској науци се више од самог назива спорним може сматрати географски простор који је она узимала. (Б. Теиновић, „Турска Хрватска” [“Iarsus salami” у историји Босне и Херцеговине XIX вијека], у: *Зборник радова са научног скупа*–„Култура и образовање – Дејерминантне друштвеног процреса [досијигнућа, домейши, њерсејективје]”, књ. 11, Бањалука, 3–4. децембра 2010, Бањалука 2010, 236.)

⁴¹ М. Екмечић, *н. д.*, 2007, 179.

⁴² *Живои и ѡриклѡченија Димитрија Обрадовича нареченога у калуђерствѡу Доситијеа њим истѡим сѡисаѡ и издаѡи*, II, СКЗ 8, Београд 1893, 99.

⁴³ *Мемоари ѡроѡе Маѡије Ненадовића*, 66.

⁴⁴ Исто, 29.

⁴⁵ Д. Руварац, *Географске белешке о Турској митрополији Сѡевана Сѡраѡимировића из ѡ. 1803. и 1804.*, Споменик, СКА, XXXIX, Београд 1903, 110–111.

истицали, како је Босна на седам краљева одпор могла држати, те да су по холости они својој држали, да са Србима ни за толико времена, посла имати неће, за колико би се једна лула дувана попушила”.⁴⁶ У првим окршајима ишао је: *Алибеџ Видајић из Босне Дахијама у йомоћ, йрешао је Дрину, ударио на Ваљево, а потом је напао и Шабац.*⁴⁷

Херцеговачки Срби били су укључени у прве Карађорђеве устаничке активности. Тако је Шапчанин херцеговачког поријекла Илија Мостарац, а који је једно вријеме живио у Сарајеву, лично са 900 форинти финансирао Карађорђа за рат у Босни. Из Сарајева је 450 форинти положио у устаничку касу и неки Хаџи–Која.⁴⁸ Име Илије Мостарца веома често се спомиње у протоколу и регистру Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године.⁴⁹ Херцеговачко-српског и босанско-српског поријекла били су и тршћански трговци који су се одазвали на Карађорђев позив и новчано помогли устанак: Јован Куртовић (1.000 ф.), Стефан Ризнић (2.000 ф.), Ђуро и Петар Тодоровић (4.000 ф.), Драго Тодоровић (1.500 ф.), Јован Николић (500 ф.), Јован и Димитрије Ђирковић (300 ф.), Хаџи Која „из Сарајева” (1.350 ф.) и игуман Викентије Ракић (100 ф.).⁵⁰ Према аустријским обавјештајним изворима „одушевљени православни” тршћански трговац Јован Куртовић био је тада у контакту са својим рођацима у Херцеговини.⁵¹ Сви ови трговци морали су бити упознати са плановима Саве Текелије и Стевана Стратимировића према којима је било замишљено да Босна и Херцеговина уђе у састав новоформиране „Славно-сербске” државе.⁵² Свакако да је као подстицај за укључивање у рат против турске власти на својој страни послужило и то што је велики број Срба из Босне и Херцеговине ратовао у Карађорђевим јединицама: Авакум Ђакон (манастир Моштаница),⁵³ Јово Барјактар (Сарајево),⁵⁴ Илија Бирчанин (Бирач),⁵⁵ Филип Вишњић (Трнава код Зворника),⁵⁶ Сима Катјић Прекодринац (Дворови на Дрини),⁵⁷ Иван Кнежевић (Дворови на Дрини),⁵⁸

⁴⁶ Л. Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устаника*, део други, 1899, 827.

⁴⁷ Ј. Хаџић [М. Светић], *Устаник Српски под Црним Ђорђем, Прве три године*, I, Нови Сад 1862, 23.

⁴⁸ В. Чубриловић, *Први српски устаник и босански Срби*, 27.

⁴⁹ *Протокол и регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године* (приредио Р. Ј. Поповић), Београд 2010, 26, 34, 48, 52, 61, 74, 86, 93, 101, 112, 122, 151–152.

⁵⁰ Р. Перовић, „Дневник Јеремије Гагића, секретара Правитељствујушчег совјета”, *Брасиво* XXX, Друштво св. Саве, књ. 50, Београд 1939, 166.

⁵¹ V. Vlatkovich, Probst und Domherr zu Agram, Wien, den 29ten August 1805, in: T. Matić, „Izвјештај аустријскога политичкога емисара о Dubrovniku i његову balkanskom zaledu iz год. 1805.”, *Starine JAZU*, књ. XXXVII, Zagreb 1934. (=T. Matić, Izвјештај аустријскога политичкога емисара), 186.

⁵² М. Петровић, „Босна и Херцеговина у ослободилачким плановима устаничке Србије и учених Срба за време Првог српског устанка 1804–1813.”, у: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјељење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 208–209.

⁵³ М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменијих људи у српског народа новијега доба*, Београд 1888, 5.

⁵⁴ Исто, 27.

⁵⁵ Исто, 35.

⁵⁶ Исто, 57.

⁵⁷ Исто, 248.

⁵⁸ Исто, 254.

Максим Крстић (негдје у Босни),⁵⁹ Сима Милутиновић Сарајлија (Сарајево),⁶⁰ Тешан Подруговић Гавриловић (Казанци код Гацког),⁶¹ Григорије Радојичић (негдје у источној Херцеговини),⁶² Цветко Рајовић (Вуковић код Требиња),⁶³ Хаџи-Мелентије Стевановић (Бирач),⁶⁴ Хаџи-Никола Мијаиловић (Сарајево),⁶⁵ Шарић „Бошњо” (негдје у Босни).⁶⁶ Јована Демира (Гвозден) (негдје у источној Херцеговини) Карађорђе је лично прогласио својим војводом.⁶⁷ Босанског поријекла био је и Зека Буљубаша, а херцеговачког су били Бакал Милисав, Глиша Младеновић и Стојан Чупић.⁶⁸ Из Осата код Сребренице био је и хајдук Кара-Марко Васић. Овај нимало славни Карађорђевог присталица побуњивао је почетком устанка хришћане средњег босанског Подриња. О „храбром Марку Осаћанину” оставио је његов писар Нићифор Нинковић веома контроверзне забиљешке. Описујући га као окорјелог злочинца и силецију, Нићифор је навео и чињеницу да је Кара-Марко био немилосрдан, не само према босанским муслиманима, него и према босанским Србима. Он је своја два кума, Митра и Павла из Осата, који су надничили код Карађорђа, када су се враћали породицама у Босну, пошто је прво опљачкао, немилосрдно заклао и бацио у Дрину. Једном приликом опљачкао је Кара-Марко и манастир Рачу на Дрини, да ни кашике у њему није остало.⁶⁹

Први српски устанак имао је, према ријечима Д. Ђорђевића „снажан одјек у целом српском народу, током чијег трајања су се напоредо развијале етатистичка и национална идеја”.⁷⁰ Карађорђе је лjeta 1804. позивао у Херцеговини „браћу Сербље, да се угледају на Србију” са којом би требало да се уједине у одбрани отаџбине. У истом смислу, осим једног емисара у Херцеговину, послао је и једног у Босну.⁷¹ Босанско-муслиманске власти највјероватније су располагале информацијом коју је октобра 1804. преносио и француски лист *Монитор*, а то је да су ови босанско-српски побуњеници постављали исте захтјеве као и Карађорђе.⁷² Херцеговачки архимандрит Арсеније Гаговић, који је пола године раније у Петрограду договарао буну

⁵⁹ Исто, 279.

⁶⁰ Исто, 362.

⁶¹ Исто, 550.

⁶² Исто, 594.

⁶³ Исто, 619.

⁶⁴ Исто, 762.

⁶⁵ Исто, 769.

⁶⁶ Ј. Мишковић, *Српска војска и војевање за време устјанака, од 1804–1815*. Зод., Глас, XLVII, СКА, Београд 1895, 32.

⁶⁷ Ј. Мишковић, „Грађа за новију историју Србије”, *Гласник Српског Ученог Друштва*, књ. XLVIII, Београд 1880, 191.

⁶⁸ Ј. Јовановић, „Преглед национално-политичког живота српскога у XIX веку”, *Српски књижевни гласник*, бр. 9. (II, 5), Београд, 1. јуни 1901, 348–349.

⁶⁹ Р. Марковић, „Из успомена Нићифора Нинковића”, *Зборник Маџице српске, серија друшћивених наука*, бр. 7, Нови Сад 1954, 152.

⁷⁰ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017, 64.

⁷¹ В. Стојанчевић, „Србија и ослобођење Босне у време Првог српског устанка”, *Зборник за историју БиХ*, бр. 1, Београд 1995, 194.

⁷² М. Ђорђевић, „Прва година српског устанка, Прилог изучавању карактера устаничких циљева 1804/1805”, *Годишњак Историјског друштва БиХ*, VI, Сарајево 1954, 14.

у Херцеговини и стварање фамозног „царства Славјано-Сербског” у које би она улазила,⁷³ дописивао се још током лjeta 1804. са неким устаничким вођама. Ови су га увјеравали да је Босна већ била спремна на устанак и да је само чекала Херцеговину за заједничку акцију. Рачунало се да координисаном акцијом са сјевера (из Босне) и са југа (из Херцеговине) није било потребе ни мјесец дана за освајање Сарајева.⁷⁴ Аустријанци су октобра 1804. сазнали да су се „босански хришћани” спремали за рат и да су их „православни трговци” илегалним каналима наоружавали оловом и барутом из Дубровника.⁷⁵ Непријатељство између Срба и Босне кренуло је незауствљивим током. Иако је српски вођа устанка Карађорђе упутио босанском везиру Бећир-паши писмо у коме му је гарантовао да се народ подигао само против дахија а не и против султана, овај се одмах по своме доласку у Београд споразумео с вођом крцалија Халил-агом Гушанцем.⁷⁶ Обећање Бећир-паше дато Карађорђу да ће побити све дахије⁷⁷ било је испуњено. Али напетост између Срба и босанских муслимана настављена је због Бећир-пашине подршке крцалији Гушанцу.⁷⁸ Босански везир Бећир-паша вратио се почетком новембра 1804. године „у Босну, увјеривши Србе о својој доброј вољи спрема њих, као и о томе, да ће он код високе Порте њихова захтјевања препоручити и подржати”.⁷⁹ Међутим, већ у децембру 1804. тражио је султан од босанског везира Бећир-паше да подигне своју војску на Србе,⁸⁰ да би га већ почетком идуће године свргнуо и на његово мјесто именовао Мустафа-пашу Исмаилпашића Новошехерлију (6. јануар 1805 – 25. март 1806).⁸¹

Устанак у Херцеговини спремали су православни калуђери из неколико херцеговачких манастира (Завала, Дужи, Житомислић), сакупивши до 1805. око 19.000 војника.⁸² Аустријанци су имали информацију да је крајем августа 1805. и црногорски владика, осим с Карађорђем, водио преписку и с неким православним црквама у Босни.⁸³ Са устаничким активностима неколико попова у Херцеговини није могао да се сложи нови херцеговачки фанариотски владика Јеремија, који је одмах по избијању српског устанка

⁷³ „Дмитриј Татищев—Графъ Александръ Романовичъ, С. Петербургъ, Ноября 22—го дня. 1803—го года”, у: М. Вукићевић, *Карађорђе*, књига прва 1752–1804, Београд 1907, 397.

⁷⁴ Д. Страњаковић, „Карађорђева национална политика”, *Брасиво*, Друштва Св. Саве, XXXII, књ. 52, Београд 1941, 9.

⁷⁵ Vinzenz Vlatkovich – nepoznatom, Goricza in Hercegovina ohnweit Imosky den 12—ten [Oktober] [1]804, у: С. Гавриловић, „Додатак ’Грађи бечких архива о Првом српском устанку”, *Мешовиџа грађа, Miscellanea*, Нова серија, Књига XXIII (2004), Историјски институт, Београд 2004. (=С. Гавриловић, Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку”), 15.

⁷⁶ А. Маканес, „Sulejman—paša Skopljak”, *Hrvatski narodni kalendar „Napredak”*, (1945), God. XXXV, Sarajevo 1944, 79.

⁷⁷ *Мемоари њроше Мавџе Ненадовића*, 96.

⁷⁸ *Исџо*, 151.

⁷⁹ Ј. Хацић [М. Светић], *н. д.*, 36.

⁸⁰ *Исџо*, 49.

⁸¹ S. S. Hadžihuseinović Muevkkit, *н. д.*, 751–752.

⁸² М. Екмечић, „Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804–1815”, у: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјељење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 47.

⁸³ V. Vlatkovich, Probst und Domherr zu Agram, Wien, den 29ten August 1805, in: T. Matić, *Izvjestaj austrijskoga političkoga emisara*, 187.

позвао своје вјернике на мир и оданост турским властима.⁸⁴ Дабробосанска митрополија била је цариградским патријарсима веома важна, у првом реду због високих прихода убираних од православних вјерника. Треба имати у виду да је ова митрополија, која је практично покривала цијелу Босну, била у то вријеме већа од свих других епархија укинуте Пећке патријаршије.⁸⁵ Шомет де Фосе назвао је сарајевског „митрополита, архиепископа Босне шефом свих православних попова”, коме су биле подређене владике, осим у Сарајеву, у Зворнику и Херцеговини.⁸⁶

Веза босанских православних хришћана са српским устаницима била је нарочито присна у источним крајевима Босанског пашалука, поготово што је из њих потицао велики број становника западне Србије.⁸⁷ Вијест о избијању Карађорђевог устанка наишла је на негативне реакције код босанских муслимана. Они се нису дали заварати Карађорђевим позивима на сарадњу у борби против дахија. Карађорђе је босанске муслиманске прваке покушао придобити некаквим писмима у којима се правда да се није одметнуо од Порте, већ да се побунио против дахија, убица београдског валије. Међутим, страсти су се код босанских муслимана распламсале нарочито након вијести о устаничком убијању и протјеривању подрињских муслимана.⁸⁸ За рат са српским устаницима издао је босански везир Бећир-паша већ у касну зиму 1804. наређење о мобилизацији босанске војске. Он је, пошто је за замјеника поставио Сулејман-пашу Скопљака, почетком јуна исте године с 3.000 војника преко Зворника упао у Србију.⁸⁹ Главни задатак ове босанске војне експедиције био је спречавање српских устаника у покушају затварања пута Цариград–Сарајево,⁹⁰ гдје би се они могли даље повезати са побуњеним босанским српским сељацима из сарајевске околине (Бутмир, Хаџићи, Раковица, Кулеш, Дрозгонетва, Пазарићи, Становићи, Воغوшћа, Нахореве и Црна Ријека).⁹¹

Васа Чубриловић закључује како је положај босанских католика, односно „Хрвата почетком XIX века под Турцима у Босни и Херцеговини био најтежи”. Имајући у виду чињеницу да су „вековима уништавани и прогоњени, они су напустили читаве пределе, где се досељавају Срби или су се повукли у неприступачне крајеве средње Босне”. Он такође наводи: „Захваљујући ускочкој акцији из Приморја успели су да очувају своју већину у западној Херцеговини и њој суседној Босни”. Чињеница је по овом еминентном историчару и то да је „расељавањем старог чакавског становништва из

⁸⁴ Н. Радосављевић, „Херцеговачки митрополити 1766–1878”, *Историјски часопис*, књ. LVII, Београд 2008, 180.

⁸⁵ Н. В. Радосављевић, „Дабробосанска (сарајевска) митрополија у ратном периоду Српске револуције (1804–1815)”, *Испрживања*, бр. 22, Нови Сад 2011, 206.

⁸⁶ А. Chaumette-des-Fossés, О. с., 76.

⁸⁷ В. Ђоровић, „Национални развој Босне и Херцеговине у прошлости (до 1875. године)”, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, Сарајево 1929, 24.

⁸⁸ S. Šejh Kemura, *Prvi srpski ustanak pod Karagjorgjem: od godine 1219. po hid. ili 1804. po I. do dobijta autonomije (od godine 1219–1804 do godine 1279–1862)*, Sarajevo 1916, 13–14.

⁸⁹ Isto, 11–12.

⁹⁰ С. Truhelka, „Вошњаци и први српски устанак”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, god. XXIX, sv. 1–4, Sarajevo 1917, 249.

⁹¹ S. Šejh Kemura, n. d., 74.

предела између Врбаса и Уне нестало тамо и традиција на некадашњу хрватску државу”. Чубриловић је са сигурношћу тврдио да су послје босанских муслимана имали босански католици „најбоље очувану босанску традицију”, као и да је услед „слабе културне везе за време турског господства са западним земљама, па и са Римом, учинило да је католичка црква у хрватским земљама некадањег Отоманског Царства добила више национално обележје”. По Чубриловићевом мишљењу су „босански фрањевци били, и данас остали, наш најнационалнији католички ред. Они су очували католицизам па с тим и хрватство у нашим земљама под Турцима”.⁹² Босански католици су почетак XIX вијека започели привилегијама добијеним од босанског везира. Бујурулдијом из 1801. која се позивала на Портин ферман гарантовано је братрима самостана у Фојници, Високом и Крешеву ослобађање од свих пореза, осим харача.⁹³ Другом бујурулдијом босанског везира Мустафа-паше из 1805. строго је било наређено височком, фојничком и крешевском кадији да се „фратри, попови, који [су] стан[овали] по манастирима, те су као вјерске вође кршћанског народа” морају „чувати и штитити од сваких нападаја”, како би исти „лијепо и мирно провод[или] свој живот”.⁹⁴

Карађорђева политичка игра око укључивања босанских католика у српски устанички покрет представљала је опасност у првом реду за Аустрију. Из тих разлога морали су босански фрањевци „препоручивати католиком највећу опрезност и разборитост”.⁹⁵ Иако је било познато, да су православни у Босни били „вјечни и заклето непријатељи католика”,⁹⁶ за Карађорђа и српско устаничко вођство сви су хришћани, па тако и католици на простору од „Уне до Мораве”, како су они сматрали, били један „Славено–Сербски Народ”.⁹⁷ Неки Илија Мостаранин из Сарајева сакупио је јануара 1805. војску од 3.000 војника у којој је био знатан број католика. Мостаранинова намјера била је да се са овом својом војском споји са Карађорђем код Бањалуке.⁹⁸ Аустријски извјештаји из Далмације говорили су да се Карађорђе са 30.000 људи налазио крајем истог мјесеца у близини Бањалуке,⁹⁹ до које је

⁹² В. Чубриловић, *Политичка историја Хрватска*, Београд 1939, 56.

⁹³ „Bujuruldija bosanskog valije da se fratori ne napadaju s potraživanjem”, u: S. Kemura, *Bilješke iz prošlosti bosanskih katolika i njihovih bogomolja po turskim dokumentima*, Sarajevo 1916, 70–71.

⁹⁴ „Bujuruldija bosanskog valije Jenji-Šeherlije Mustafa-paše kao naredba visočkom, fojničkom i kreševskom kadiji”, u: *Isto*, 73–74.

⁹⁵ Fra M. Batinić, „Uticaј franjevaca na političke prilike u Bosni”, *Glasnik bosanskih i hercegovačkih franjevaca*, br. 11, god. I, Sarajevo 1887, 202.

⁹⁶ Pietro Alfirev–nepoznatom, Sarajevo li 29. Sett–b. 1804, in: С. Гавриловић, *Додатак „Грађи бечких архива о Првом српском устанку”*, 11.

⁹⁷ „Нижайшии Сыновы и Первый Военачалници Ђорђе Петровић, Јаковъ Стефановъ, Сима Марковъ, Јанко Катић, Васа Велимировъ–Чарапић, Живко Ђорђевић, Живко Дабић, Никола Гербић, Бранко Николић, У имя цѣле Сервіе–Јоанну Јоанновичу, православный Епископъ Бачкии, Сегединскии и Егарскии, Писано подъ Ђблиградомъ у Логору кодъ Топчидера Јуліа 15–го дне 1804–го года”, u: М. Вукићевић, *Карађорђе*, књига прва 1752–1804, Београд 1907, 407–408.

⁹⁸ М. Екмечић, *н. р.*, 41.

⁹⁹ Б. Бронза, „Хабзбуршка политика према Босни и Херцеговини у првим годинама српског устанка (1804–1807)”, u: *Научни скуп: Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*, АНУ РС, научни скупови, књ. VI, Одјелење друштвених наука, књ. 8, Бањалука 2004, 574.

могао доћи једино продором кроз „срце Босне”,¹⁰⁰ што је значило кроз средњу Босну која је насељена муслиманским и католичким становништвом. Из ових разлога бечка влада је утичући преко босанског бискупа фра Грге Илијића настојала да католике у Босни по сваку цијену отргне од српских устаника.¹⁰¹ Осим са загребачким бискупом Максимилијаном Врховцем,¹⁰² првим хрватским национално-политичким интегралистом још од 1800. године,¹⁰³ бискуп фра Илијић одржавао је везу и са аустријским агентом, загребачким каноником Винценцом Влатковићем. Један од главних задатака агента Влатковића био је да бечку владу редовно обавјештава о свим активностима „рашке [српске, *ирим. ауџора*] нације” у Босни”.¹⁰⁴ Преко ових веза, а на службени позив аустријског цара „да га распита о Босни и њезином стању с многога гледишта”, одлазио је 1802. Илијићев помоћник фра Аугустин Милетић у Беч.¹⁰⁵ Агент Влатковић је осим преко фра А. Милетића за аустријске политичке интересе шпијунирао и преко још „једног шпијуна”. Влатковић је босанске Србе осим „Рацима” називао и „неуједињеним Грцима у Босни и Херцеговини”,¹⁰⁶ као и „босанским Грцима”.¹⁰⁷ Босански католици називали су такође своје православне земљаке: „Власима, Ркаћима и Рацима”, а никада Србима.¹⁰⁸ Први који је скренуо пажњу читалачке јавности на српску националну оријентацију православних у Босни почетком XIX вијека био је савременик збивања Доситеј Обрадовић. Ипак, Обрадовић је навео и то да су „Сербљи” у Босни сами себе називали „Бошњаки[ма]”, а у Херцеговини „Херцеговци[ма]”.¹⁰⁹ Други креатор модерног српског национализма митрополит Стратимировић је у Босни разликовао „Србе источнога благочестија” од „Турака у Босни славенскога покољења и Народ[а] римокатоличкаго закона”.¹¹⁰ Ипак, ови народи једни друге нису ословљавали тим именима, поготово босански муслимани који православнима у Босни нису признавали српско име. Они су „всакога Христијанина Босанца и Србина” са презрењем називали „Вла–Влах”.¹¹¹ Све наведено има везе са оним, како то Чубриловић објашњава, да је пристајање босанских Срба уз Карађорђе

¹⁰⁰ Bulletin, Дубровник, 17. фебруара 1805, у: М. Гавриловић, *Исџиси из џариских архива*, 9.

¹⁰¹ Fra B. M. Vrdoljak, *n. r.*, 62.

¹⁰² Isto, 65.

¹⁰³ J. Kolanović, „Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju hrvatskih zemalja (do 1809)”, *Historijski zbornik*, God. XXXVII (1), Zagreb 1984, 42.

¹⁰⁴ Б. Бронза, *n. p.*, 577.

¹⁰⁵ Fra M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka, Svezak III, Provincija (1700–1835)*, Zagreb 1887, 177.

¹⁰⁶ V. Vlatkovich, “Probst und Domherr zu Agram, Wien, den 29ten August 1805”, у: Т. Матић, *Izveštaj austrijskoga političkoga emisara*, 183–184.

¹⁰⁷ Ibidem, 187.

¹⁰⁸ Љ. Јовановић, *n. p.*, бр. 9. (II, 5), 1. јуни 1901, 352.

¹⁰⁹ Д. Обрадовић, *Мезимаџ, Часџ Вџора Собранџ разнихџ Нравоучџиџелныхџ Вещеџ въ џолзу и увеселџне*, Будим 1818, 41–42.

¹¹⁰ Митрополит Стратимировић – Александру Тургењеву’, Сремски Карловци, 1. (13.) маја 1806, у: Ј. Радонић, „Писмо А. И. Тургењева митрополиту Стевану Стратимировићу и одговор митрополитов с прилогом његове расправе о Власима”, *Летџоџис Маџиџце срџске*, књ. 223–228, св. I–VI, за годину 1904, Нови Сад 1904, 104–105.

¹¹¹ Исто, 119.

устанички покрет управо било због тога што су они у Босну „добрим делом дошли из старих рашких земаља – са њеном традицијом, везани с осталим Србима верском организацијом, обичајима, песмом и државном идејом”.¹¹²

Највећа концентрација српске устаничке војске била је крајем последњих дана јануара 1805. на Дрини, према Босни.¹¹³ На вијести да су српски устаници прешли границу у Босни и изазвали подизање неколико подрињских села на устанак реаговао је тада султан једним ферманом босанском везиру и наткадији. Ова двојица су с највишег мјеста у држави позивани „да чувају и штите од зулума хришћане и њихове вјерске поглавице”. Осим тога, у ферману је било набројано безброј неправилности у Босанском пашалуку. У њему се експлицитно наводило да се раја морала узимати у заштиту, као и владике, којима „су при наплаћивању њихових пристојби и даћа”, а „које су они прикупљали од хришћанског народа”, чињене „разне непогоде” од стране босанских муслимана. Султанова искрена жеља била је „да се сви зулуми, ако их је било, што притискају рају, свакако избјегну” и да се „лијепо поступа са хришћанским владикама, а особито са оним митрополитом, који [је] стан[овао] стално у Сарајеву у Босни”. Везиру и кадији била је скренута пажња „да строго поступају” по његовим „већ изданим ферманима”, јер ће „у противном случају проузроковати” у њему „жестоку љутњу, [и] усљед које ће се противници [његових] царских наредаба строго казнити”.¹¹⁴ Султанова наредба озбиљно је схваћена од босанског везира Мустафе-паше. Он је котарским кадијама у Високом, Фојници и Крешеву одмах наложио да у тим мјестима припазе на безбједност фратора, који су увијек били лојални Турској царевини.¹¹⁵

„Сви православни у провинцији [Босна – *џрим. Б.Т.*], којих је било у великом броју” су према француским извјештајима прижељкивали Карађорђевог напад на Босну и били спремни да му се придруже.¹¹⁶ Француски извори такође су тврдили да је „херцеговачком владици” била 4. априла 1805. по наређењу босанског везира „одрубљена глава”. Код њега су наводно била пронађена некаква писма у којима се он помињао као „организатор устанка православних у његовој епархији”.¹¹⁷ Босански Срби су већ крајем маја 1805. године „пјевали јуначке пјесме на словенском језику”, које су по обичају овог народа славиле Карађорђево дјело, описујући га као херојског ослободиоца хришћана.¹¹⁸ С прољећа 1805. проширила се вијест како су босански хришћани након пораза босанског муслиманског првака Муса-аге на Дрини очекивали коначно спајање са Карађорђевићима јединицама. За Французе је довољан доказ да су Срби имали претензије према Босни био одлазак једне јединствене делегације босанских хришћана и Србијанаца у Цариград по-

¹¹² В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 13.

¹¹³ М. Ђорђевић, *н. р.*, 25.

¹¹⁴ „Царски ферман – босанском валији и наткадији”, Сарајево од конца јануара 1805, у: Ш. С. еф. Кемура, В. Ђоровић, *Прилози за историју православне цркве у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу*, 430.

¹¹⁵ Н. Dizdar, *Muslimani i kršćani pod turskom vlašću u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1944, 17–18.

¹¹⁶ „Bulletin”, Дубровник, 17. фебруара 1805, у: М. Гавриловић, *Истиси из њарских архива*, 9.

¹¹⁷ „Ibidem”, Ibidem, 9. августа 1805, у: *Истисо*, 21.

¹¹⁸ „Ibidem”, Ibidem, 28. маја 1805, у: *Истисо*, 12.

ловином јуна 1805. Делегација је носила молбу за рехабилитацију њихових старих права, као и да се у вилајету именује један заједнички хришћански представник.¹¹⁹ Француски посланик у Цариграду имао је сазнања да је лjeta 1805. неки православни поп Симон Јаковић, „Словен” причао у овом граду како долази из Босне и да носи молбу руском цару у име безбројне раје из ове провинције.¹²⁰ Одговор Порте на све ове покушаје било је проглашење светог рата против Срба. Врховни муслимански вјерски поглавар Шејхул-Ислам написао је почетком јуна 1805. године „једну свештено-правну фетву, по којој се устаници српског куфарског [неверничког] бунта рачунају по праву и шериату [свештени закон мухамеданаца] као побуњена и непријатељска страна”. Фетва је издата као одговор на чињеницу да су „неверници почели нападати и мусломанске градове, убијати правоверне, палити њихове куће, робити мусломанске жене и децу, и отимати њихова имања”. Овим документом се и званично проглашавао „рат [дихад] против неверника [куфара] Срба, који су са заставом изишли из граница своје покорности, свога ropства”. На темељу фетве султан Селим III објавио је „да је проглашен рат са српском рајом”.¹²¹ Босански везир наредио је мобилизацију цјелокупне босанске војске у Подрињу. За врховног команданта одредио је зворничког мутесарифа Хасан-пашу са помоћницима: синовцем Хаци Салих-бегом Сребреницом, Синан-пашом Гораждалијом, Мехмед-агом Вишеградлијом и сарајевским јањичарским башагом Мемиш-агом Мачковићем.¹²² Босанској војсци на Дрини придружили су се нешто касније Хасан-паша Бањалучанин,¹²³ Али барјактар из Прусца,¹²⁴ клишки мутесариф Сулејман-паша, Ибрахим-ага из Кобаша¹²⁵ и Махмут-ага из Ђулхисара (Језеро).¹²⁶ Из Босне на Порту послан је извјештај у којем је ситуација описана таквом да је постојала велика опасност да се устанак из Београдског пашалука рашири у Босни, будући да је тамо било доста хришћанске раје. Резултат ове акције било је приспјеће у Травник фермана на адресу босанског везира Сејид Мустафа-паше из Цариграда у коме су се муслимански Бошњаци позивали да свом снагом ударе на Србе и то на три стране: Ужице, Шабац и Кара Невчу. У ферману су пренесени ставови највишег муслиманског вјерског поглавара Шејхул-Ислама Мевлана Ахмеди Есада ефендије, који је на тражење Порте издао фетву против Срба. У фетви је између осталог било наведено како је дужност сваког правоверног муслимана била да прискочи браћи у помоћ, а ако то не буде учинио да ће бити кажњен на оба свијета.¹²⁷ Тада су многи Срби из босанског Подриња, према свједочењу Симе Милутиновића Сарај-

¹¹⁹ Б. Храбак, *Босна и Херцеговина у доба Првог српског устанка*, Бањалука 2004, 29.

¹²⁰ Француски отпавник послова у Цариграду – министру иностраних дела, Цариград, 11. јули 1805, у: М. Гавриловић, *Исјиси из њариских архива*, 15.

¹²¹ Г. Баласчев, „Неиздати турски документи о српском устанку 1805 и 1813 године”, *Српски књижевни гласник*, бр. 95. (XIV, 1), Београд, 1. јануара 1905, 30.

¹²² S. Šejh Kemura, *n. d.*, 26–27.

¹²³ Isto, 44.

¹²⁴ Isto, 54.

¹²⁵ Isto, 58–59.

¹²⁶ Isto, 60.

¹²⁷ Isto, 64–65.

лије, били мобилисани у рат против Србије.¹²⁸ У турским војним формацијама осим босанских муслимана активно је учествовао и један одређен број Срба, као неки Сарајлија Стојан из Чекрчине махале¹²⁹ и Саво из Которца, из нахије Бутмир код Сарајева, који се „девет мјесеци борио са муслиманским војницима у царској војсци код Ужица са србским одметницима”. Бољећи се против српских устаника, они су се ослободили плаћања харача.¹³⁰ Неки православни кметови у Босанској Крајини су због исказане лојалности били награђивани произвођењем у попове. Кмета Јована Балтића из села Рујишка рукоположио је љета 1804. године пакрачки епископ Кирил Живковић у попа, и то на личну ургенцију његовог газде новског капетана Мустафа-бега Церића. Епископ Живковић је то учинио иако се „стамболијски патријарх” љутио што је овај „до сад неколико [лица] из Босне запопио”. То је овај радио пошто се услед устанка „до Сарајева мирно проћи н[ије] мо[гло]”.¹³¹ Међу православнима је осим сељака било и трговаца који су током читава устанка мировали и били Турцима апсолутно лојални. Такво понашање карактерисало је неке „бањалучке трговце, предвођене Ђорђем Марчетом”.¹³² Ови „православни у Босни”, према свједочењу француског конзула Давида, водили су своје послове „на европски начин” са Бечом, Трстом и Венецијом.¹³³ Од тршћанских Срба, који су од краја XVIII вијека своју општину називали „Србско Триестинско обшчество”,¹³⁴ могли су они да науче о српској националној свијести. Такође и у Ријеци, гдје су исто тако крајем XVIII вијека богати српски трговци образовали своје „Обшчество славеносербское града Фиуми”.¹³⁵

Нову бујурулдију издао је босански везир 24. новембра 1805. и то на представника шеријата у Сарајеву – мулу, кадије, високе мудерисе, велику улему и јањичарског команданта. Њом је он ове обавијестио да му је Портиним ферманом било наређено „да помоћу благородних миримирана, бегова и беговских синова у босанском ејалету и уопште помоћу босанског народа покори оне Србе смедеревскога санџака који су се показали непокорни и да савлада, подвргне и на ред и послушност натјера упорне устанике”.¹³⁶ Тако

¹²⁸ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 37.

¹²⁹ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 95.

¹³⁰ Isto, 101.

¹³¹ Епископ пакрачко-славонскиј Кирил Живковић – Мустафа-бегу Церићу, заповеднику от Новске крајине и града Новог коменданту и велики капетану, У Пакрацу, 16-ог септемврија 1804, у: Н. В. Радосављевић, „Епископ Кирил Живковић у рукоположењу свештеника Јована Балтића и приликама у Босни 1804”, *Мешовића грађа*, н. с., књ. XXXV, Београд 2014, 64.

¹³² Rastell Inspector Kottwitz–baron von Simbschen, Alt–Gradisca, am 27. April 1809, у: А. Ivić, „Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem”, *Vjesnik Kr. Hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga Zemaljskog arkiva*, Godina XXI i XXII, Zagreb 1920. (=А. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*), 352.

¹³³ Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David) – министру иностраних дела, Травник, 30. новембра 1809, у: М. Гавриловић, *Исјеси из њариских архива*, 501.

¹³⁴ М. Костић, „Српско трговачко насеље у Трсту XVIII века”, *Историјски часопис*, књ. V (1954–1955), Београд 1955, 181.

¹³⁵ М. Костић, „Српско трговачко насеље на Ријеци у XVIII веку”, *Историјски часопис*, књ. VII (1957), Београд 1957, 48.

¹³⁶ Босански валија Сејид Мустафа-паша-пресветлом господину, благородном мулу, представнику светлог шеријата у Сарајеву, господи часним кадијама, високим мудерисима

су већ с јесени 1805. године босански муслимани започели нове упаде у Србију. Продирали су преко Дрине у Ранитовачу, полуострво према Јадру. Олакшавајућа околност за њих била је што су сва села уз Дрину још увијек била муслиманска.¹³⁷ Први организованији удар босанско-муслиманске војске на Србију био је крајем јануара 1806. и то из два правца: из Љешнице и Бадовинаца према Шапцу¹³⁸ и из Сребренице преко Сокола према Ваљеву.¹³⁹ Одговор српских устаника био је паљење три муслиманска села у Соколској нахији: Доне, Дрљаче и Бачеваца. У селу Салашу у Салашком пољу у Мачви био је сузбијен и зворнички капетан Мехмед-паша Видајић.¹⁴⁰

Босанско-муслимански прваци били су нарочито револтирани због злочина над муслиманима у Србији и прилива великог броја избјеглица у Босну. Након смрти босанског везира Мустафа-паше Исмаилпашића Новошехерлије 25. марта 1806. године, најважнији босански прваци поднијели су Порти један арзухал у коме је врло сликовито описано стање у Босни: „Срби, који су се одметнули већ неколико година муслиманима причињавају бескрајна зла. Они су у Београдском санџаку попалили све касабе и села, порушили многе џамије и месциде, а тамошње становнике раставили са животима и имовином или их истјерали из њихових кућа и крајева. Натјерали су их голе, да плачући изнесу само живу главу и да се преселе у касабе и села Босанског ејалета, и тамо се настане. Потом су и у неким сусједним кадилуцима Босне побунили рају, па заједно с њом и с црногорским устаницима и руским ђенералом, који се међу њима налази, стално су у дослуху. Изненада су напали са јаком војском на кадилуке Босанског ејалета: Нови Пазар, Стари Влах, Прибој, Рудо, Пљевља, Вишеград и Лозницу. Касабе Вишеград, Прибој и Лозницу су спалили, а имовину и храну опљачкали. Жене и недужну дјецу и нејач натјерали су да по љутој зими боси, цвилећи и лијући сузе, дођу у касабе и села на овој страни”.¹⁴¹

Нови босански везир од 9. априла 1806, дотадашњи солунски везир Хусреф Мехмед-паша (9. април 1806 – 29. јануар 1808)¹⁴² дошао је у Босну у вријеме када је руски лист *Вјесник Евроје* пренио вијест да је према одредбама Пожунског мира 26. децембра 1805. године Босна заједно са Србијом, као компензација за изгубљене територије у корист Наполеона, требало да се преда на управу Аустрији.¹⁴³ Хусреф Мехмед-паша важио је за пријатеља Француза. Према Давидовом виђењу он није имао „ништа заједничко са

и великој улеми, стубовима дубоке учености, господину јањичарском заповеднику, узору славних поглавара, господи заповедницима турнација, хасеџија и серденгечдија, бајрактарима, старешинама и осталим људима од звања, поносу сличних и једнаких’, Травник, 19. Шабана 1220 године (=12 новембра 1805 по новом календару), у: Ф. Бајрактаревић, „Једна бујурулдија о Првом српском устанку”, *Гласник Скојског научног друштва*, књ. XI, Скопље 1932, 153.

¹³⁷ Ј. Хаџић [М. Светић], *н. д.*, 57.

¹³⁸ Исто, 61–62.

¹³⁹ Исто, 62–63.

¹⁴⁰ Исто, 64.

¹⁴¹ S. S. Hadžihuseinović Muvekkit, *н. д.*, 760–761.

¹⁴² Исто, 763–764.

¹⁴³ М. Радусиновић, „Историјско и легендарно у руским вијестима о Карађорђу (1804–1818)”, *Милолошки зборник*, бр. 4, Београд 2001, 43.

бруталним поносом Бошњака” и није нимало скривао да је одувијек волио Французе. На првом сусрету са Давидом, скоро годину касније, овај му је рекао како је имао у свом срцу нешто што га је привлачило Французима. „О Наполеону и његовим побједама говорио је са дивљењем”. Хусреф Мехмед-паша рођен је у Грузији, од обичних робова султана Селима. Због хромости назван је „Топал-паша”.¹⁴⁴

„Правитељствујушћем совјету сербском” из Смедерева било је веома важно да одржава везу са босанским Србима и то је чињено преко хајдука, трговаца и попова. Овој првој српској устаничкој влади било је у интересу да на устанак покрене и хришћане у Босни, којима би се неко вријеме позабавиле турске власти.¹⁴⁵ „Вођа босанских одметника Кара-Марко” оперисао је око Сребренице „подстичући хришћане против Турака” и у координацији с Миланом Обреновићем¹⁴⁶ у фебруару 1806. потукао Хасан-пашу Сребреничког. Осим у босанском Подрињу устаници су сукобе пренијели дубље у Босну, у околину Зворника, Грачанице и Маглаја. Истина, та група неславно је завршила а око стотину њихових одсјечених ушију послао је босански везир у Цариград. У исто вријеме и Црногорци под командом Радича продријели су готово до Сарајева.¹⁴⁷ Иако су у даљим ратним активностима вође устаника Стојан Чупић и Јанко Катић разбили Мехмеда капетана Видајића код Зворника, босанске муслиманске снаге релативно брзо су се консолидовале и зауставиле даље ширење устанка у Босни.¹⁴⁸ То није спријечило да једна депутација устаника у Бечу преда фебруара 1806. представку руском цару у којој се тражила заштита српског народа „у Босни и Херцеговини у којој су Турци рђаво поступали према народу без сваког повода”.¹⁴⁹ Руски планови о будућности Балкана већ тада су ишли на руку аустријској државној политици. Остаје непознаница да ли су српски устаници уопште знали да је Русија марта 1806. препуштала Аустрији не само „Босну” и „турску Хрватску”, него и „Србију”.¹⁵⁰ Највјероватније је да нису, будући да је Карађорђе 16. априла 1806. позивао црногорског владика Петра Петровића да заједно раде на томе, да „устане и Босна и Херцеговина на обшчије свију Сербља избављеније”.¹⁵¹

У Херцеговини је муслимански првак Али-ага Дадић са релативним ратовао успјехом против Црногораца и Руса. У његовим јединицима било је доста хришћана, једнако православних и католика. Ове друге предводили су фра Никола Илић,¹⁵² мостарски жупник фра Мијо Николић, блатски жупник

¹⁴⁴ 'Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik (1807–1808)', in: A. Dumaine, "Un Consulat de France en Bosnie sous le premier Empire", *Revue d'Histoire diplomatique*, Trente-huitième année No 1, Paris Janvier–Mars 1924. (=Extraits du Journal de Pierre David, consul général de France a Travnik [1807–1808]), 152.

¹⁴⁵ Б. Храбак, *н. д.*, 95.

¹⁴⁶ „Obersten von Perss–den Commandirenden in Slavonien Herrn Generaln Feldmarschallieutenant Baron Simbschen”, de dato Semlin, am 24. May 1809, u: A. Ivić, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 376.

¹⁴⁷ Б. Храбак, *н. д.*, 278.

¹⁴⁸ В. Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби*, 34–35.

¹⁴⁹ Д. Страњакловић, *н. п.*, 11.

¹⁵⁰ Б. Бронза, *н. п.*, 575.

¹⁵¹ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812*, Banja Luka 1992, 258.

¹⁵² Fra M. V. Batinić, *н. д.*, 179.

фра Филип Летић и бротњански жупник фра Јако Јеличић. У исто вријеме тражио је Сулејман-паша помоћ од љубушког жупника фра Фране Краљевића, да наредбом одвраћа католике од Дадића и побуне.¹⁵³ Мостарски „православни владика” држао је страну мостарског ајана Дадића. Он је пред својим домом поставио „три стуба за обавјештење” као знак за регрутовање својих вјерника за Дадићеву војску. Чак је и расписао ратни порез у његову корист.¹⁵⁴ Дадићи су били познати аутономаши и њихова мисао о слободној Херцеговини у склопу Турског царства није била напуштена ни током њихових борби са сусједним Црногорцима.¹⁵⁵

Наполеон је знао да су српски устаници задавали бриге Порти у Босни, у којој су, према француским изворима, до маја 1806. били забиљежени „масакри у осамдесет села”.¹⁵⁶ Француски цар се као савезник Турака згражавао над руским савезницима Србима и желио њихову пропаст.¹⁵⁷ Карађорђе је у новом писму цетињском владици од 10. јуна 1806. истакао како се вођство Првог српског устанка надало оружаном помоћи Црногораца за продор у Босну и Херцеговину. Карађорђе је за највеће противнике Србије сматрао босанске муслимане и „злобнозавидљиву Босну” и „непримири[ву] Босн[у]”. „Верховни Сербов вожд” позвао је Црногорце да покрену акцију против: „неверне и душманске Босне, која је от старине свагда главне и заклете непријатеље србскога имена и вере у недрима својима хранила, и која је Ехидново ишчадије,—нечастивога Бранковића семе проклето”, покушавајући и даље, „да угаси са света јадом својим и да избрише сасвим име и благочестије србско!”. У писму је Србију, Црну Гору и Херцеговину „заклињао светим оним вере, племена и крви свезом, по којему [су] се једна браћа назива[ли]”, да ратују против њиховог „заклетога, вечнога, домаћега непријатеља”. Према вождовој оцјени, од свих „реbellским духом отрова[них]” босанских муслимана, Србима су „понајвише Сарајевци” били највећи непријатељи.¹⁵⁸ Црногорци се нису могли покренути даље од Херцеговине у којој су били окупирани ратом против босанско-херцеговачке [турске] и француске војске. Министар спољних послова Француске Талеран обећавао је Турцима да ће француска влада материјално помоћи свих „1.120 турских војника међу којима је било и православних из околине Требиња” само да остану у даљем рату против Црногораца.¹⁵⁹ Велики утицај на вођење тадашње султанове и Портине политике у Босни и Херцеговини имао је француски посланик на Порти Себастијани. Султан је нешто касније под његовим личним притиском смјенио требињског пашу, који је јуна 1806. учинио некакве услуге црно-

¹⁵³ Isto, 186.

¹⁵⁴ „Француски консул у Травнику Пјер Давид (Pierre David) – министру иностраних дела”, Травник, 30. августа 1809, у: М. Гавриловић, *Исјиси из њариских архива*, 474.

¹⁵⁵ М. М. Вукићевић, *н. п.*, бр. 9, 312.

¹⁵⁶ “Fragments informes des Instructions données à Monsieur le général Sébastiani”, Mai 1806, у: М. Гавриловић, *Исјиси из њариских архива*, 60.

¹⁵⁷ „Наполеон–Талерану, министру иностраних дела”, Сен-Клу, 11. јуна 1806, у: *Исјисо*, 62.

¹⁵⁸ „Георгиј Петровић, Верховни Сербов Вожд са сербским Советом Народним–Светлејшему и Високопреосвјаштеннејшему Каваллеру Господину Петру Петровичу Његошу”, у Смедереву 29. маја 1806, у: Л. Арсенијевић–Баталака, *н. д.*, део први, Београд 1898, 235–236.

¹⁵⁹ „Талеран, министар иностраних дела–Мухиб ефендији, турском посланику у Паризу”, Париз, 30. јула 1806, у: М. Гавриловић, *Исјиси из њариских архива*, 69.

горском владици Петру I у вријеме рата око Дубровника. Улога Себастијанијева на Порти била је да страши Турке и султана „правим циљевима руске политике, која је хтјела да на оружје подигне читаво православно становништво и Турке избаци из Европе”.¹⁶⁰

Преговори о миру, које је у Травнику љета 1806. водио Карађорђевић изасланик протопоп Матија Стефановић са босанско-муслиманским првацима, пропали су због устаничког напада на Београд.¹⁶¹ Босански везир Хусреф Мемед-паша послао је 25. јуна 1806. више од 3.000 босанских муслимана предвођених Кулин-капетаном у рат против Срба, али су претрпјели знатан пораз од попа Луке Лазаревића на Мишару, недалеко од Шапца, са скоро 500 мртвих.¹⁶² Међу бројним погинулим босанско-муслиманским првацима, или како их је Ранке назвао „цвијећем босанског племства”, били су Кулин-капетан, Синан-паша из Горажда, затим стари Мехмед-капетан Видајић са два сина и дервентски капетан.¹⁶³ Животе су изгубили и други босанско-муслимански прваци: бихаћки бег Мурад-бег Ибрахимпаша из Рипча, Хаџи-ага Мишић и Ахмед-ага Агић из Сокола, Ахмед-ага Зирић и Омер-ага Кучаковић, кулен-вакуфски капетан Махмуд-бег Куленовић, замјеник бихаћког капетана Рустем-бег, затим Синан-бег Кукавица, Хасан-паша Сребренички, Дервиш Малкоч из Ускопља.¹⁶⁴ Заробљено је пет паша: ђехаја босанског везира Ибрахим-паше Сулејман-паша Скопљак, Али-паша Видајић, Хасан-паша Сребренички и Хасан-паша Бањалучки.¹⁶⁵ На Мишару је живот изгубио и сарајевски мула, за кога су босански муслимани „толико блага обећавали, колико је он тежак, ако је само жив”.¹⁶⁶ Главна битка одиграла се 13. августа 1806. године, да би наредног дана Хусреф Мехмед-паша издао бујурулдију којом је прогласио свој пораз, уз позив свим босанским муслиманима да се устану у рат против Срба.¹⁶⁷ За успјех српских устаника и пораз босанске војске на Мишару врло брзо се сазнало и у Босни. Француски извјештаји говоре да су „православни и Латини [којима се није смјело вјеровати] причали да су Турци, посебно босански везир, били поражени од Карађорђа”.¹⁶⁸ Зато је друга Хусреф Мехмед-пашина мјера била конфиска-

¹⁶⁰ Д. Лекић, *Свољна политика Пејтра I Пејровића Њеџоша (1784–1830)*, Цетиње 1950, 212–213.

¹⁶¹ G. Šljivo, *n. d.*, 262.

¹⁶² С. Truhelka, *n. r.*, 253–254.

¹⁶³ L. Ranke, *The History of Serbia, and the Servian revolution with a sketch of the insurrection in Bosnia*, London 1853, 108; Један од погинулих, Синан-паша Сијерчић је, наводно, за живота његовао своје српско поријекло. Он је у Горажду, уз Херцегову (Косача) цркву призао припрату на гробу свога претка Радосава (М. С. Косановић, „Црте из Босне”, *Гласник Српског Ученог друштва*, књ. 69, Београд 1889, 256). Са овим Сијерчићем водио је још 1802. преговоре прота М. Ненадовић о заједничкој борби Срба и босанских Муслимана против дахија и крцалије Гушанца (*Мемоари њојше Матије Ненадовића*, 150–151). Чак су Карађорђе и Ненадовић били за то да се Сијерчић постави за босанског везира, будући да раји није право зулуме (*Исио*, 152).

¹⁶⁴ G. Šljivo, *n. d.*, 263.

¹⁶⁵ Isto, 270.

¹⁶⁶ J. Хаџић [М. Светић], *n. d.*, 78.

¹⁶⁷ С. Truhelka, *n. r.*, 253–254.

¹⁶⁸ „Генерал Лористон – министру иностраних дела”, Дубровник, 24. августа 1806, у: М. Гавриловић, *Исио из њариских архива*, 79.

ција оружја босанских хришћана. Он је добио ферман са Порте којим му је децидно било наређено да босанским хришћанима одузме оружје, уредно га попише и прода босанским муслиманима. Новац од проданог оружја имао је босански везир предати босанским хришћанима. Босанском везиру скренута је пажња да су босански хришћани имали оружја осим по кућама и по својим црквама и другим скровитим мјестима.¹⁶⁹ Неки православни поп из Приједора писао је 1806. године како је „трпљиво подносио турски јарам, као и сви православни, надајући се да Карађорђе и нас ослободи и под своје покровитељство прими”.¹⁷⁰ В. Ђоровић означио је попове за главне подстрекаче свих побуна у Босни у вријеме Карађорђа, који су, како је он истакао, тражили „*нишџа мање неџо стиварање царсџива, враћање на цара Стјевана и Лазара*”.¹⁷¹ Карађорђу није било тешко задобити симпатије православних у Босни. Притисци босанских муслиманских првака изазивали су код њих оправдани револт. У насиљу над њима нарочито су се истицали босанско-крајишки бегови: Салих-бег Куленовић из Кулен Вакуфа, Мустај-бег Церић из Новог Града и Хусеин-бег Беширевић из Бихаћа.¹⁷²

Босански ејалет је по броју становника био почетком XIX вијека готово дупло већи од Србије. Процјене српске устаничке владе биле су да је у Босни тада живјело око 700.000, у Херцеговини око 200.000 становника, док је Србија имала до 500.000 становника.¹⁷³ Према процјенама Шарла Антуара у Босни је у јуну 1806. било највише православних, око 250.000, затим око 200.000 босанских муслимана и католика око 150.000.¹⁷⁴ Најрелевантнији у процјенама био је Шомет де Фосе, који је тврдио да је у Босни 1807. живјело између 1.250.000 и 1.300.000 становника, од чега је било до 600.000 босанских „муслимана”, више од 500.000 „Грка” тј. православних и не више од 120.000 „католика”.¹⁷⁵ Франсис Шарл Хуг Лорен Пуквил, који је у то вријеме пропутовао Босном називао је муслимане „Бошњацима”¹⁷⁶ и „Турцима”, православне „Грцима” и „хришћанима грчког обреда”, а католике „католицима” и „Латинима”.¹⁷⁷ Француски капетан Роа ле Мезелијер је све становнике Босне називао „Бошњацима”.¹⁷⁸ Он је могао да примијети како је већина босанских муслимана, односно „Турака” како их је он назвао, живјела по градовима и утврђењима, док је највећи број босанских католика или „Латина” био концентрисан на ширем простору Херцеговине и у области од

¹⁶⁹ S. Šejh Kemura, *n. d.*, 115–116.

¹⁷⁰ J. Тошковић, *Односи између Босне и Србије 1805–6 и Бој на Мишару*, Суботица 1927, 72.

¹⁷¹ В. Ђоровић, *н. р.*, 1929, 25.

¹⁷² G. Šljivo, *n. d.*, 261–262.

¹⁷³ “Mémoire abrégé sur la Servie depuis sa décadence jusqu’à l’époque présente, présenté par Rado Wucsinics”, 23. јуна 1810, у: М. Гавриловић, *Исписи из њариских архива*, 551.

¹⁷⁴ Le général Charles Anthouard de Vraincourt, “Bosnie”, Monza l 14 juin 1806, у: В. Јелавић, „Францеска извјешћа о Босни”, *ГЗМ*, год. XVIII, св. 3, Сарајево 1906. (=В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*), 310.

¹⁷⁵ A. Chaumette–des–Fossés, *О. с.*, 30.

¹⁷⁶ F.–C.–H.–L. Pouqueville, *Voyage de la Grèce, tome troisième*, Paris MDCCCXXVI, 125.

¹⁷⁷ Ibidem, 128–129.

¹⁷⁸ Le capitaine Théodore Roux–la–Mazelière, „Memoire sur la Bosnie, 1807–1809”, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 319.

Бањалуке до Фојнице. Православци или „Грци” у највећем броју били су заступљени у босанском Подрињу.¹⁷⁹ Занимљиво је да је капетан Ле Мезелијер „на подручју Бањалуке и њене околине видио велики број католика”.¹⁸⁰ Шомет де Фосе је као Ле Мезелијер тачно уочио да је готово пола муслиманског становништва живјело у градовима и утврђењима, а да су православни, осим у босанском Подрињу, били најбројнији и у долини ријеке Саве.¹⁸¹ По виђењу такође Француза П. Т. Фуркада, који је 1812. пропутовао од Костајнице до Травника, сви становници Босне били су на нижем степену цивилизације. „Бошњаци хришћани, православни и католици” по Фуркаду „нису [били] просвећени већма него ма какви дивљаци одмах после крштења”. Са друге стране „Мухамеданци [су] зазир[али] и мрз[или] све што није као што су они”.¹⁸²

Када је ријеч о Сарајеву, у том граду живјело је тада око 30.000 становника, од чега највише муслимана, затим Јевреја, православних и католика.¹⁸³ У другом граду по величини у Босни, у Бањалуци, осим муслимана, живјело је нешто и хришћана обје вјере, католичке и православне.¹⁸⁴ Шомет де Фосе тврди да је Бањалука имала у то вријеме око 5.000 становника, „од којих само 1.000 Турака”. Остатак су чинили, „пола православни и пола католици”.¹⁸⁵ У главном граду Босне Травнику обитавало је 7.000 људи, од чега је било око 6.000 муслимана, око 1.000 православних, око 500 католика, око 60 Јевреја и 300 Рома. Зворник је имао око 6.000 становника и „готово сви су били православни”.¹⁸⁶ Ускоплје је бројало око 3.000 становника, а „највећи број били су римске религије”, заправо католика. У њему је живјело и 800 „Турака” тј. муслимана и 300 „Грка”, односно православних. Сребреница је могла имати око 3.000 људи, од којих су „више од три четвртине били православни”.¹⁸⁷ У Требињу је живјело око 2.000 људи, „највише католика”. Мостар је био град са 12.000 становника, од којих су „двје трећине били православни”.¹⁸⁸ Бихаћ је имао 3.000, а Јајце 4.000 становника. У Маглају од 7–8.000 становника „више од половине су чинили католици”. Вишеград на Дрини имао је 5.000 људи и „готово сви су били православни”.¹⁸⁹

Када је ријеч о језику, Пјер Давид је језик свих становника Босне називао илирским.¹⁹⁰ Шомет де Фосе навео је да је „народни језик који су увели Срби био илирски” и да се тај језик говорио у Босни.¹⁹¹ За Шарла Пертузи-

¹⁷⁹ Isto, 318.

¹⁸⁰ Isto, 326.

¹⁸¹ A. Chaumette–des–Fossés, O. c., 30–31.

¹⁸² С. Новаковић, *Француске службене белешке о зајадно-балканским земљама из 1806–1813*, Споменик, XXXI, Други разред, 29, СКА, Београд 1898, 138.

¹⁸³ Le général Charles Anthouard de Vraincourt, O. c., у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 313.

¹⁸⁴ Isto, 316.

¹⁸⁵ A. Chaumette–des–Fossés, O. c., 41.

¹⁸⁶ Ibidem, 38–39.

¹⁸⁷ Ibidem, 40–41.

¹⁸⁸ Ibidem, 42–43.

¹⁸⁹ Ibidem, 44–45.

¹⁹⁰ М. Šamić, n. d., 179.

¹⁹¹ A. Chaumette–des–Fossés, O. c., 48.

јеа, који је пролазио кроз Босну 1812. године, „бошњачки језик” представљао је само „дијалект словенског језика”.¹⁹² Француски посланик на Порти Себастијани навео је у свом мемоару из 1808. године да су „сви Бошњаци, Турци или Хришћани говорили само дијалект словенског језика и да нису знали турски језик”.¹⁹³ Шомет де Фосе није разликовао Србе од Хрвата, али је примјећивао озбиљну разлику између османских Турака и муслиманских Словена, које су Турци сматрали за обичне варваре и новопреобраћенике, који уопште нису познавали турски језик. Називали су их „потурицама”.¹⁹⁴ Штавише, исти аутор је код неких босанских муслимана уочио трагове католичке вјере. Он се освједочио да су многобројни „муслимани у Босни” због болести слушали мисе пред сликама свете Дјевице Марије или су звали неког католичког фратра да их поново крсти или да им пружи посљедње помазање.¹⁹⁵ Ф. Ш. Х. Л. Пуквил констатовао је да су „сви Бошњаци били сујевјерни”.¹⁹⁶ Према Ш. Пертузијеу ни побожност босанских „хришћана” није била имуна од „глупог сујевјерја”.¹⁹⁷ Шомет де Фосе је од неког познатог католичког мисионара из Фојнице слушао како је „Мухамед био исти као ђаво”. Овог Француза фрапирала је чињеница да је било јако пуно примитивних слушаалаца код којих није постојало нимало сумње у ове бесмислице.¹⁹⁸ Он је за затуцаност босанских католика највише оптуживао босанске фрањевце, који су се у животу својих вјерника мијешали у све. Називајући их чак „деспотима”, босанским фрањевцима су, како је навео, несретни босански католици давали све, само да би се спасили од „тираније босанских муслимана”. Фосе је закључивао да је такозвана везаност фрањеваца за Босну имала везе за лагодним животом који су они водили.¹⁹⁹

Политичка ситуација у Босни била је током читавог љета 1806. крајње нестабилна. Према извјештају француског официра Леклерка „у цијелом пашалуку преовладавала је живахност највише због рата са Србијом”.²⁰⁰ Будући да је устанак подигла Србија, хришћани, поготово православни жељели су да их она прикључи себи”.²⁰¹ Босанске муслиманске власти знале су за ову приврженост православних Србији, а с тим у вези је и босанском везиру стигао један оштар ферман да нарочито пази на све „жителие православне вјере” и да се претраже два манастира. Аустријанци су такође имали информације са терена да су посебно у пограничним предјелима „сви православни” били „душом и тијелом уз Црнога Ђорђа”. Агент бечке владе Влатковић извјестио је 9. новембра 1806. своје надређене о некаквом спора-

¹⁹² Ch. Pertusier, *La Bosnie considérée dans ses rapports avec l'Empire Ottoman*, Paris M DCCC XXII, 103.

¹⁹³ Из “Mémoire sur la Turquie, sur la Russie et sur l'Autriche, par le général Sébastiani”, 12. јула 1808, у: М. Гавриловић, *Истиси из њариских архива*, 341.

¹⁹⁴ A. Chaumette-des-Fossés, O. c., 53.

¹⁹⁵ Ibidem, 74–75.

¹⁹⁶ F.-C.-H.-L. Pouqueville, O. c., 133.

¹⁹⁷ Ch. Pertusier, O. c., 91.

¹⁹⁸ A. Chaumette-des-Fossés, O. c., 70–71.

¹⁹⁹ Ibidem, 73–74.

²⁰⁰ Le capitaine Leclerc, “Mémoire sur la Bosnie (aût 1806)”, у: В. Јелавић, *Францеска извјешћа о Босни*, 334.

²⁰¹ Isto, 338.

зуму између босанских „православних” попова са Карађорђем.²⁰² Око 600 српских сељака око Босанске Дубице, као и неки сељаци из Рујишке код Босанске Крупе, заклело се у јесен 1806. да ће се супроставити наговјештеној конфискацији оружја.²⁰³ Босански Срби су од „Градишке до Ђакова припремали побуну”,²⁰⁴ а бањалучком мутеселиму уопште није пошло за руком да разоружа локалне хришћане. Штавише, они су му запријетили оружаном побуном.²⁰⁵ Са српским устаницима су везу одржавали и сарајевски трговци. Хаџи-Јован Селаќ[овић] је због сумње да је водио кореспонденцију са Карађорђем морао крајем 1806. бјежати у Сремску Митровицу.²⁰⁶ У једном аустријском извјештају из истог мјесеца из Босанске Костајнице се каже како су у Босни „сви православни били одани душом и телом Карађорђу, који је према општем причању био проглашен од руског цара за кнеза православне нације”. Овај извјештај упозоравао је да се на ове треба припазити, будући да су се спремали на побуну.²⁰⁷ Постоје индиције и да се Карађорђе осим православним владицама у новембру 1806. обраћао и новом католичком бискупу,²⁰⁸ који је био врло добро упознат о „рату између побуњених Србијанаца [Раца] и Турака”.²⁰⁹ Међутим, пристајање босанских католика уз Србе било је спорадично. Генерално узевши, босански католици вјерно су слушали шта им је диктирано из цркве. У босанској Посавини о Карађорђу могли су те 1806. чути само оно најгоре, да је био „разбојник, као и раније, који је започео најприје приводити разбојнике и пљачкати Турке”.²¹⁰ Да би заштитио католике у областима захваћеним покретима босанских Срба, аустријски цар лично је инсистирао на вршењу сталног утицаја на њих, а то је да се поковавају одлуци бечке владе о лојалности турским властима.²¹¹

²⁰² Т. Матић, „Pabirci iz Arhiva austrijske Polizeihofstelle iz godina 1797–1810”, *Starine JAZU*, knj. 46, Zagreb 1956, 49–50.

²⁰³ В. Чубриловић, *Први српски устаник и босански Срби*, 44.

²⁰⁴ Исто, 49–50.

²⁰⁵ G. Šljivo, *n. d.*, 266.

²⁰⁶ “Obuchina, Obrister–Johann Georg Freyherr von Geneyne”, Mitrowitz am 25. Jäner 1807, у: А. Ивић, *Dokumenti o ustanku Srba pod Karađorđem Petrovićem*, 70.

²⁰⁷ Д. Страњаковић, *н. п.*, 9.

²⁰⁸ М. Екмечић, *н. п.*, 61.

²⁰⁹ Fra J. Jelenić, *Ljetopis franjevačkog samostana u Kr. Sutjesci*, 172.

²¹⁰ А. Šuljak, „Kronika franjevačkog samostana u Brodu na Savi II (1806–1833)”, *Diaconsvensia*, br. 1, God. V, Đakovo gujan 1997, 150.

²¹¹ М. Екмечић, „Дозревање идеје о српској националној држави године 1806”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 57, Нови Сад 1998, 76.

Mr. Sci. BRATISLAV TEINOVIĆ
Museum of Republic of Srpska
Banja Luka, Republika Srpska
Bosnia and Herzegovina

THE EYALET OF BOSNIA IN THE FIRST YEARS
OF THE FIRST SERBIAN UPRISING (1804–1806)

SUMMARY: The paper gives an insight into the social and political situation in the most western Ottoman province during the first years of the First Serbian Uprising. By the beginning of the 19th century, Bosnia and Herzegovina had been almost twice as large as Serbia. According to estimates of the Serbian rebel leaders, there were around 700,000 people living in Bosnia, around 200,000 in Herzegovina, while Serbia had up to 500,000 inhabitants. The influence of Karađorđe's movement on the national and political development of Bosnia and Herzegovina had been multiple. It revived the Serbian national feeling among the Orthodox population, strengthened the ties of Bosnian Muslims with the Porte and pushed the Catholics deeper into the arms of the Austrian empire. Preparations for the rebellion against the Ottomans included activities aiming to gain the support of Bosnian Serbs, notably wealthy traders from Sarajevo, for the Serbian politics. The goal that had been set by Serbia in the rebel political programme was to annex part of Bosnia and Herzegovina east of the Rivers Pliva and Vrbas. The mistake that had been made in believing in the support of the Muslims from Bosnia and Herzegovina came partly due to the misbelief common in the rebel circles that the Muslims in Bosnia were of the Serb ethnic descent. Karađorđe played the political game of involving the Bosnian Catholics into the rebellion, which was primarily a danger to Austria. To protect the Catholics living in the areas affected by the Serbian rebels' activities, the Austrian emperor insisted on maintaining the permanent influence on them, by making them obey the Vienna's decision to stay loyal to the Ottoman authorities.

KEYWORDS: Bosnian viziers, Porte, Bosnian Serbs, First Serbian Uprising, Bosnian Muslims, Bosnian Catholics

Др КРИСТИАН ЈЕРИЋ

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Београд, Србија

ПРИЛОГ ДИПЛОМАТСКОЈ ДЕЛАТНОСТИ ИВАНА ИВАНИЋА У БУДИМПЕШТИ*

САЖЕТАК: У раду су на основу грађе угарског Министарства унутрашњих дела представљени разлози због којих су аустроугарски државни органи онемогућили дипломатско деловање Ивана Иванића у Генералном конзулату Србије у Будимпешти. Нужна објашњења су учињена углавном на основу мађарске и српске штампе из Угарске, као и на основу грађе Политичког одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Иван Иванић, Генерални конзулат Србије у Будимпешти, Аустроугарска, Србија, Министарство иностраних дела

Име Ивана Иванића није непознато у српској историографији. Упркос дуготрајној дипломатској служби, у српској јавности остао је упамћен као новинар и аутор више повесних и етнолошких расправа о Србима у Угарској и Османској царевини. Рођен је 24. јуна 1867. у Бачком Градишту код Бечеја. Основну и средњу школу похађао је у Новом Саду, Врбасу и Сремским Карловцима. Ванредно је студирао права у Будимпешти. Бавио се новинарством. Био је сарадник српских опозиционих листова у Угарској, као и у Хрватској и Славонији. Затваран је због политичког деловања против угарске владе. Из Румуније је пребегао у Србију, али је за време владе Николе Христића био приморан да се врати у Румунију. После абдикације краља Милана Обреновића ступио је у дипломатску службу Србије. Био је дијуриста у Генералном конзулату у Будимпешти, а затим у три наврата службовао је у истом уреду као писар (1891–1892, 1893–1894, 1895). У својству писара радио је и у Конзулату у Приштини (1894–1895, 1898–1899), као и у Генералном конзулату у Солуну (1895–1898). Био је вицеконзул у Битољу (1900) и Скопљу (1900–1903), а затим секретар у посланству у Цариграду (1903–1905). У марту

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије „Српска нација: интегративни и дезинтегративни процеси” (Ев. бр. 177014).

1905. именован је за вицеконзула Генералног конзулата у Будимпешти, али због противљења угарских власти није преузео поменути положај. За шефа Пресбирео постављен је 1906. године. Наведену дужност обављао је до 1908, када је премештен у српско посланство у Цариграду. Од 1911. је деловао као секретар у Административном одељењу Министарства иностраних дела у Београду. У току Првог балканског рата био је секретар за страну преписку у Штабу Треће армије, док је за време Другог балканског рата обављао дужност шефа Пресбирео Врховне команде у Скопљу. После уласка српске војске у јадранске приморске области, наименован је за начелника прво Лешког, а затим Драчког округа. По окончању ратних дејстава 1918, обављао је дужност државног комесара у Вршцу. Затим је био референт Централног пресбирео у Риједи (1925–1926), Трсту (1926–1931) и Франкфурту на Мајни (1932–1934). Упоредо с дипломатском службом, сарађивао је као новинар, приповедач и преводилац у бројним листовима и часописима. Био је у браку са Милицом, рођеном Михајловић, а касније са Делфом, рођеном Мусић. Преминуо је 31. јануара 1935. у Београду.²

Међу поверљивим списима некадашњег угарског Министарства иностраних дела, који су данас похрањени у Земаљском архиву мађарског националног архива у Будимпешти, налази се неколико предмета везаних за личност Ивана Иванића. Они су настали као последица тежњи угарских државних органа да се Иванић уклони из Генералног конзулата Краљевине Србије у Будимпешти. У њима су наведени разлози због којих се угарска влада осећала приморана да делује у наведеном правцу. У овом раду је приказан садржај споменутих докумената уз нужна објашњења, која су углавном учињена на основу мађарске и српске штампе из Угарске, као и грађе Политичког одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије.

Иван Иванић је 5. јуна 1891. постављен за вршиоца дужности писара Генералног конзулата Србије у Будимпешти јер је постојала потреба за особом која влада мађарским језиком.³ Међутим, споменуто наименовање изазвало је пажњу аустроугарског Министарства иностраних дела. Разлог лежи у чињеници да је Иванић пре ступања у српско поданство био држављанин Угарске, који се као сарадник новосадске *Заставе*, органа радикалног крила Српске народне слободоумне странке, истицао својим непријатељским држањем према угарској влади. Више пута је хапшен, док му је велики жу-

² *Политика*, бр. 9.593 од 1. фебруара 1935, 8; Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд, 2012, 8–9, 115–119, 127–128, 132–137, 143–154, 203, 206–210, 315–319; Милош С. Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901. године”, *Успјаници и њобуне Срба у Турској у XIX веку: зборник радова. Поводом 170 година од избијања Нишке буне*, Ниш 2012, 113, 121; Станиша Војиновић, „Иван Иванић”, *Вардарски зборник*, бр. 10 (2015), 189–205; Васа Стајић, „Рад Матице српске на развијању књижевности”, *Матица српска 1826–1926*, Нови Сад 1927, 93; Мирјана Грос, *Владавина хрватско-српске коалиције 1906–1907*, Београд 1960, 65; Радван Самарџић, „Наука код Срба у XIX и XX веку”, *Историја српског народа*, VI/2 (Од Берлинског конгреса до уједињења), Београд, 1983, 496; Василије Крстић, *Историја српске цркве у Угарској 1791–1914*, Београд 2003 2, 249, 342, 362–363, 463.

³ Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), ролна микрофилма 129, 1892, IV/196, генерални конзул у Будимпешти, Коста Н. Христић, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Јовану Авакумовићу, пов. бр. 1450, 10. (22.) августа 1892, Будимпешта.

пан Феликс Парчетић забранио боравак у Новом Саду.⁴ У мађарској штампи означен је као „опасан агитатор”.⁵ Надаље, у „грехе” му је уписивано и да је војни бегунац, као и да је злоупотребљавајући свој положај чиновника у Генералном конзулату Србије у Будимпешти узбуњивао ученике Текелијанума против Угарске.⁶ На основу споменутих оптужби, председник угарске владе Ђула Сапари наложио је 25. јула 1891. будимпештанској полицијској капетанији да се Иванић држи под присмотром. Ипак, после три месеца установљено је да не постоје докази да је Иванић уопште био у додиру са ученицима Текелијанума у периоду од 25. јула до 20. октобра 1891.⁷ Стога Сапаријева влада није предузела даље кораке против њега.⁸

Иванићев први боравак у Будимпешти у својству српског државног чиновника није био дугог века. Упркос мишљењу генералног конзула Косте Н. Христића да је „његова служба од велике користи што он потпуно влада мацарским језиком, а што је у много прилика од највеће олакшице у вршењу послова”⁹, 11. септембра 1892. разрешен је дужности писара.¹⁰ Међутим, 28. маја 1893. враћен је на споменути положај.¹¹ Ни тада његов боравак у Угарској није прошао незапажено од стране угарских власти. Новосадски велики жупан Виктор Флат известио је Министарство унутрашњих дела да је Иванић у току маја и јуна у више наврата боравио у Сремској Каменици и Сремским Карловцима, где је радио на организацији Српске народне радикалне странке, у чему му је помоћ пружао песник Јован Јовановић Змај. Такође је наведено и да је био у Бечу на подворењу црногорског кнезу Николи. Споменута денунцијација остала је без последица.¹² У току 1893. и 1894. мађарска штампа је са симпатијама писала о Иванићевој делатности у Будимпешти.¹³ Посебно је истицано његово познавање мађарског језика и књи-

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL), Polgári kori kormányhatósági levéltárak-K szekció, K Belügyminisztérium, Rezervált iratok 1872–1944 (=K 149), бр. 1895-2-1353, аустроугарско Министарство иностраних дела, председништву угарске владе, 1645/4 J. V., 20. јула 1891, Беч.

⁵ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, министар-председник Деже Банфи, министру при краљевом двору, Шамуелу Јошки, концепт, 766. szám, 22. августа 1895, Будимпешта.

⁶ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, аустроугарско Министарство иностраних дела, председништву угарске владе, 1645/4 J. V., 20. јула 1891, Беч.

⁷ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, главни полицијски капетан града Будимпеште, Јанош Терек, министру-председнику и министру унутрашњих послова, Ђули Сапарију, 244 res. E. sz./fk. 1891, 20. октобар 1891, Будимпешта.

⁸ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, закључак да се списи везани за Ивана Иванића отпреме у Архив Министарства унутрашњих послова, 929. res. sz., 29. октобра 1891, Будимпешта.

⁹ АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 129, 1892, IV/196, генерални конзул у Будимпешти, Коста Н. Христић, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Јовану Авакумовићу, пов. бр. 1450, 10. (22.) августа 1892, Будимпешта.

¹⁰ Исто, IV/198, Исти, Истом, пов. бр. 1549, 4. (16.) септембра 1892, Будимпешта.

¹¹ Исто, ролна микрофилма 138, VI/240, писар генералног конзулата у Будимпешти Иван Иванић, министру иностраних дела, Андри Николићу, пов. бр. 714, 14. (26.) јула 1893, Будимпешта; *Српске новине*, бр. 112 од 25. маја (12. јуна) 1893; *Budapesti Hírlap*, бр. 156 од 8. јуна 1893.

¹² MNL OL, K 149, бр. 1893-2-456, новосадски велики жупан Виктор Флат, министру унутрашњих послова, Карољу Хијеронимију, 54/res. szám, 19. јуна 1893, Нови Сад.

¹³ *Pesti Napló*, бр. 227 од 13. августа 1893; *Исти*, бр. 36 од 5. фебруара 1894; *Pesti Hírlap*, бр. 346 од 15. децембра 1893; *Budapesti Hírlap*, бр. 208 од 30. јула 1893.

жевности¹⁴, као и „леп, младалачки изглед”¹⁵. Када је Иванић премештен из главног града Угарске у Приштину¹⁶, о томе су известили и будимпештански листови. Закључили су да је Иванић био радо виђен у престоничким круговима, као и „да је у својој отаџбини одушевљено ширио вести о мађарској књижевности”.¹⁷ Није јасно због чега су мађарски новинари хвалили особу коју су раније сматрали за опасног агитатора и противника угарске владе.

После нешто више од годину дана службе у Приштини, Иванић се поново нашао у Будимпешти, јер је у јулу 1895. привремено распоређен као писар у Генералном конзулату Србије у споменутом граду.¹⁸ Његов повратак *Будимпештански дневник* пропратио је речима „да су Иванићеви извештаји о угарској привреди увек добијали заслужену пажњу”.¹⁹ Управо поводом наведене новинске вести, министар-председник Деже Банфи одлучио је да од аустроугарског Министарства иностраних дела затражи мишљење на питање да ли је препоручљиво да се Иванићу дозволи боравак у Будимпешти. Наравно, Банфи није пропустио да наведе све раније оптужбе на Иванићев рачун без обзира да ли су оне биле поткрепљене доказима или не.²⁰ Банфијево писмо је у септембру гроф Цираки²¹ показао Ђорђу Симићу, посланику Србије у Бечу. Симић је покушао да увери Циракија да је Иванић променио своје мишљење о Угарској, али је Цираки подвукао да је Банфи одлучан да се Иванић уклони из Будимпеште. Симић је председнику владе и министру иностраних дела Србије Стојану Новаковићу препоручио да се изађе у сусрет жељи угарског министра-председника, јер је рачунао на Банфијеву предудретљивост поводом „свињског питања”.²² Сугестија је усвојена, стога је Иванић премештен из Будимпеште у Солун.²³ Нешто касније, генерални кон-

¹⁴ *Budapesti Hirlap*, бр. 156 од 8. јуна 1893; *Pesti Napló*, бр. 8 од 8. јануара 1894.

¹⁵ *Pesti Napló*, бр. 234 од 20. августа 1893.

¹⁶ *Српске новине* бр. 33 од 12. [24.] фебруара 1894.

¹⁷ *Budapesti Hirlap* бр. 109 од 20. априла 1894; *Pesti Napló*, бр. 109 од 20. априла 1894.

¹⁸ АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 152, II/688, 1895, посланик Србије у Бечу, Ђорђе Симић, председнику Министарског савета и министру иностраних дела, Стојану Новаковићу, пов. бр. 1049, 29. августа (10. септембра) 1895, Беч; Исто, II/690, генерални конзул Србије у Будимпешти, Ђорђе М. Барловац, Стојану Новаковићу, пов. бр. 1148, 2. (14.) септембра 1895, Будимпешта.

¹⁹ *Budapesti Hirlap*, бр. 224 од 18. августа 1895.

²⁰ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, Д. Бандфи, Ш. Јошики, концепт, 766. szám, 22. августа 1895, Будимпешта.

²¹ Гроф Бела Цираки (Лаушбрин, Жупанија Фејер, 23. мај 1852 – Беч, 20. март 1911) је 1895. био одсечни саветник аустроугарског Министарства иностраних дела. Somogyi Éva, *Nagyomány és átalakulás. Allam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában*, Budapest 2006, 104–105, 132.

²² АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 152, II/688, 1895, Ђорђе Симић, Стојану Новаковићу, пов. бр. 1049, 29. августа (10. септембра) 1895, Беч. У више наврата је у току 1895. угарска влада забрањивала увоз свиња из Србије, што је изазивало значајне проблеме за српску економију. Михаило Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд, 1988, 51–52.

²³ АС, МИД-ПО, ролна микрофилма 152, II/688, 1895, Стојан Новаковић, Ђорђу Симићу и Ђорђу М. Барловцу, концепт, пов. бр. 1123, 4. (16.) септембра 1895, Београд; MNL OL, министарски саветник министарства при краљевом двору, Габор Апор, министру-председнику, Д. Банфију, szám 1419/elnöki, 14. децембра 1895, Беч; *Српске новине*, бр. 221 од 1. (13.) октобра 1895.

зул Србије у Будимпешти Ђорђе М. Барловац упитао је угарског председника владе да ли је могуће да се Иванићу ипак дозволи да делује у Генералном конзулату под његовом управом. Одговор је био негативан.²⁴

Интересовање појединих угарских државних органа према Ивану Иванићу није опало ни у периоду када није службовао у Угарској. Његов боравак у Сремским Карловцима у јулу 1897. у току Српског црквено-народног сабора ревносно је забележио велики жупан Флат. Иванићу и већем броју других појединаца из Краљевине Србије приписивано је да у Карловцима бораве с циљем да својим саветима утичу на посланике Српског сабора из редова Радикалне странке.²⁵

Иако је било јасно да надлежни у Аустроугарској немају благонаклон став према евентуалној дипломатској служби Ивана Иванића у Будимпешти, он је у марту 1905. наименован за вице-конзула Генералног конзулата Србије у споменутом граду. Међутим, аустроугарско Министарство иностраних дела је, преко свог посланика у Београду Константина Думбе, успело да спречи Иванићев долазак у Будимпешту. У образложењу за такав поступак, поред ранијих оптужби на његов рачун, наведено је и то да својим пером делује против Аустроугарске.²⁶ После дужег одсуства, Иванић је 23. јуна 1906. постављен за шефа Пресбирео у Београду.²⁷

Иван Иванић је у току своје дипломатске каријере у више наврата постављан за чиновника Генералног конзулата Краљевине Србије у Будимпешти. Међутим, на његово деловање аустроугарске и угарске власти гледале су с подозрењем. Разлог лежи у чињеници да је Иванић у периоду док је био угарски поданик био присталица радикалног крила Српске народне слободумне странке, чије је деловање било уперено против угарске владе. Такође се сумњало да је и даље био у вези са српским радикалима у Угарској, али за то нису пронађени уверљиви докази. Ипак, његов боравак у Будимпешти у својству дипломате био је онемогућен 1895. и 1905. године.

²⁴ MNL OL, K 149, бр. 1895-2-1353, министар-председник Деже Банфи, генералном конзулу Краљевине Србије у Будимпешти, Ђорђу М. Барловцу, концепт, ad 1353, 20. августа 1896, Будимпешта.

²⁵ *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, II. 1892–1900, приредио Kemény G. Gábor, Budapest, 1952, 558–559.

²⁶ MNL OL, K 149, бр. 1905-2-161, одсечни саветник аустроугарског Министарства иностраних дела, Александер Суцара, председништву угарске владе, 28041/10, 26. априла 1905, Беч.

²⁷ *Српске новине*, бр. 132 од 13. (26.) јуна 1906; Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, 127–128.

KRISTIAN JERIĆ, PhD
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Belgrade, Serbia

A CONTRIBUTION TO IVAN IVANIĆ'S DIPLOMATIC ACTIVITY
IN BUDAPEST

SUMMARY: Several documents related to the Serbian diplomat Ivan Ivanić are kept within the confidential files of the former Hungarian Ministry of Internal Affairs in the National Archives of Hungary in Budapest. Although Ivanić was born in Hungary, he entered the diplomatic service of Serbia. Because of his national-opposition attitude against the Hungarian government, the Hungarian authorities considered him inadequate to be an official of the Consulate General of the Kingdom of Serbia in Budapest. In this paper the content of the mentioned documents are paraphrased. The necessary explanations were made mainly on the basis of Hungarian and Serbian press from Hungary, as well as on the basis of the files from the Political Department of the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia.

KEYWORDS: Ivan Ivanić, Consulate General of Serbia in Budapest, Austro-Hungary, Serbia, Ministry of Foreign Affairs

Др МИЛЕВА ТОМИЋ
Република Србија
Министарство унутрашњих послова
Нови Сад, Србија

„БРИТАНСКИ ПРИЈАТЕЉИ” И ДРЖАВНОПРАВНИ РАЗВОЈ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

САЖЕТАК: Тема овог рада је улога јавних радника, научника и новинара Велике Британије, тзв. британских пријатеља Југославије, у стварању и државноправном развоју прве државе Јужних Словена. Они су се, пре званичног Лондона, залагали за рушење Аустроугарске и југословенско уједињење, супротстављали се, најпре, стереотипима који су од 1903. у Великој Британији постојали о Србији, а затим и подршци ревизионизму у делу британског јавног мњења. Залажући се, још у време стварања Југославије, за федералистички концепт њеног уређења, они ће у међуратном српско-хрватском спору доследно заступати интересе носилаца тог концепта, Хрватске сељачке странке, односно Сељачко-демократске коалиције. Сматрајући решавање хрватског питања најважнијим задатком југословенске политике, они су, користећи своје политичке и дипломатске везе, пред сопственом владом образлагали потребу званичног уплива у српско-хрватске односе њиховим значајем за стабилност у региону и Европи. О контроверзама које је њихов ангажман изазивао у југословенској јавности сведочи чињеница да је најистакнутији представник овог дела британске јавности, Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, у Југославији истовремено сматран „непријатељем Југословенства” (Ј. Љубић) и „највећим пријатељем кога је Југославија икад имала” (М. Ћурчин).

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Роберт Вилијам Ситон-Вотсон, Викем Сид, уједињење, државно уређење, унитаризам, федерализам

Улогу Велике Британије у настанку прве југословенске државе и њеном међуратном животу немогуће је свести само на интересе, ставове и акције британске владе и њену званичну политику унутар и ван граница те моћне земље. Више него у било којој европској земљи тога доба, у креирању политике Велике Британије учествовали су јавно мњење, научни и јавни радници, публицисти и новинари. Управо из њихових редова потичу личности чије су биографије великим делом повезане са настанком југословенске државе и са политичким процесима и сукобима око њеног државноправног уређења

који су обележили читав међуратни период. Своје јавне и научне каријере започели су још на почетку XX века, а наша историографија се највише бавила њиховим ангажовањем у годинама Првог светског рата. Мада су значајну улогу у том периоду одиграли и археолог сер Артур Еванс, историчари Џорџ Тревелјан, Харолд Темперлеј и Чарлс Оман, интензитетом свог политичког ангажмана и утицаја на прилике и политичке чиниоце у Југославији, током читавог међуратног периода, издвајају се Роберт Вилијем Ситон-Вотсон (Robert William Seton-Watson) и Хенри Викем Стид (Steed Henry Wicham). Ови „експерти за југословенска питања” одиграли су у првој деценији XX века и током рата значајну улогу у информисању британског јавног мњења о Србији и о проблемима и захтевима јужнословенских народа. Историчари истичу њихов допринос разбијању уврежених стереотипа о Србији за коју, после 1903. године, британска јавност није имала речи хвале, као и пропаганду током рата у корист српских војничких напора. Контакт са политичком емиграцијом из Аустроугарске учиниће их саветницима и лобистима Југословенског одбора у борби за јужнословенско уједињење, али се њихов ангажман неће завршити остварењем тог циља. Између два рата, активно ће заступати интересе и политику Сељачко демократске коалиције, односно Хрватске сељачке странке, пред српским политичарима, британском владом и јавним мњењем и подржавати њихов пројекат државноправног преуређења Југославије. За разумевање оваквог опредељења неопходно је подсетити на њихову улогу уочи и у време Првог светског рата, у процесима који су довели до настанка југословенске државе.

Роберт Вилијем Ситон-Вотсон, историчар и публициста, све до избијања рата делио је типично британско уверење да Хабзбуршка монархија представља „један од најдрагоценјих елемената за равнотежу и мир Европе”. Као млад новинар писао је да „док постоји Аустро-Угарска можемо потпуно хладнокрвно гледати немачку експанзију на Еуфрату и руску експанзију према Цариграду”. Његови погледи на однос Беча и Будимпеште одражавали су, такође типично, гледиште британских либерала о Мађарима као „јуначком и слободоумном народу” и жељу да бечка влада задовољи „праведне захтеве мађарских националиста”. После првог боравка у Аустроугарској (1905–1906) кориговао је своје ставове, уочавајући нетрпељивост политичара у Будимпешти према националним мањинама, па ће у својим текстовима заговарати јачање централне власти Монархије као најбоље решење за потлачене народе у Угарској. Контакт са представницима Срба, Хрвата, Словака и Румуна од 1906. до 1912. године заинтересовали су га за „народносно” питање Јужних Словена и идеју њиховог уједињења.¹

У Бечу га је Викем Стид, дописник лондонског *Тајмса*, 1908. године упознао са Франом Супилом, прваком Хрватско-српске коалиције, а исте године, међу његовим саговорницима у Загребу наћи ће се и Стјепан Радић. Супило и Јосип Смодлака били су његови „први југославенски пријатељи”, а у Далмацији, где је често боравио, упознао је ускоро и Анту Трумбића.

¹ Н. Siton-Votson, *Robert Vilijem Siton-Votson i vojvodansko pitanje 1906–1914*, Novi Sad 1971, 149.

Посетио је Босну и Црну Гору, а извесно време је присуствовао и тзв. Велеиздајничком процесу у Загребу, против педесет три члана Српске самосталне странке. То суђење донекле је променило његово мишљење о политици Беча, али је ипак поздравио аустријску анексију Босне и Херцеговине. О Ситон-Вотсоновом интересовању за национално питање у Хабзбуршкој монархији сведочи и чињеница да је тема његовог доктората на Оксфорду била *О расном њроблему уџарских народа*.² Ситон-Вотсон је временом концентрисао своју пажњу на положај Срба и Хрвата, па се његова друга велика студија *Јужнословенско њишњање* бави положајем ова два народа у Монархији. У то време, он је присталица политике тријализма и сматра да се уједињење Јужних Словена може остварити само у оквиру Монархије. Иако је „гајио најпријатељскије осјећаје за српски народ”, Ситон-Вотсон је био „неповерљив” према политичком вођству Краљевине Србије, што је још једна „типична реакција Британаца на догађаје од 29. маја 1903. године”. У октобру 1909. године писао је Иви Лупису Вукићу, новинару и посланику Хрватске странке: „Слажем се потпуно с идејом хрватско-српског јединства, али сам уверен да се оно може остварити само унутар граница Аустроугарске монархије, а да његово остварење изван тих граница не би било пожељно ни у интересу Хрвата и Срба, ни Аустроје, ни Европе уопште. Садашњи режим у Србији мени се чини потпуно поквареним и неспособним, још горим од мађарског, а трагедија од 1903. године као симптом дубоке изопачености владајућих класа. Ја бих жалио уједињење других јужнословенских држава са Србијом као корак уназад, не унапред”.³

Балкански ратови промениће његово уверење о „оријенталној, варварској природи Србије”, али не и снажан анимозитет према Николи Пашићу кога је упознао приликом посете Србији, 1913. године. Тада се Ситон-Вотсон срео и са Слободаном Јовановићем, Јованом Цвијићем, Лазом Пачуом, а у Скопљу је разговарао и са престолонаследником Александром. Поједини аутори тврде да је, после посете Србији, Ситон-Вотсон постао њен „одушевљени поборник”, и да је одустао од идеје да би Србија могла „ући у Монархију”, те да је „јуначко држање српске војске омогућило да код њега сазри уверење да је Србија, а не Хабзбуршка монархија, Пијемонт јужнословенског уједињења”.⁴

Први светски рат дефинитивно је разбио његове илузије о томе да реформисана Хабзбуршка монархија може бити спасоносно решење за њене словенске житеље. Када је Велика Британија објавила рат Немачкој, констатоваће да су решења које је „дуго година предлагао умрла... природном, или боље речено, најнеприроднијом – смрћу... Од данас надаље велика српска држава је неминовна, а ми је морамо створити. Далмација, Босна, Хрватска, Истра, морају бити уједињене са Србијом.”⁵

² Х. Ситон-Вотсон, *Роберџ Вилијем Ситон-Вотсон и јужнословенско њишњање*, Загреб 1970, 78–79; А. Раствоић, *Велика Британија и Србија 1903–1914*, Београд 2005, 402.

³ Исти, *нав. дело*, 80–81; Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, *Кореспонденција I–II*, 1906–1941, Загреб–Лондон 1976, I, 16.

⁴ У. Остојић-Фејић, „Прилог биографијама британских експерата за југословенска питања”, *Историјски гласник* 1–2, 1985, 46; А. Раствоић, *нав. дело*, 395.

⁵ Х. Ситон-Вотсон, *нав. дело*, 86.

Од маја 1917. године, Ситон-Вотсон је радио у Политичко-обавештајном бироу, који је било одговорно Министарству одбране. Био је задужен за Аустроугарску, са задатком да припрема извештаје за ратни кабинет, Министарства спољних послова и одбране, Адмиралитет и британске амбасаде. Ситон-Вотсон није био овлашћен за политичке препоруке, али су ти извештаји, према оцени његових биографа, британским политичарима приближили националне покрете у Монархији и учинили разумљивијим њихове захтеве. Почетком 1918. године премештен је у Одељење за пропаганду у непријатељским земљама, у коме су он и Викем Стид били задужени за Аустроугарску.

За разлику од Ситон-Вотсона, његов дугогодишњи сарадник и пријатељ Викем Стид није веровао у могућност реформисања Хабзбуршке монархије чија је историјска улога, у првој деценији XX века, према његовом мишљењу била превазиђена. Као дописник из Беча од 1902. до 1913. године, рано је уочио тежину националних проблема у Монархији, па је још почетком века предвидео избијање рата између балканских народа и Аустроугарске. У књизи *Хабзбуршка монархија*, која је објављена последњих дана боравка у Бечу, заступао је идеју њеног рушења, иако се тиме супротстављао званичним британским интересима. Стид је овакав став образлагао тврдњом да је Аустроугарска „квасимонархија” и оруђе у рукама Немачке, чију је политику продора на Исток жестоко критиковао. Био је, такође, огорчени противник великомађарске политике Будимпеште и енергично подржавао Јужне Словене у жељи за уједињењем. Сматрао је да би оснивањем југословенске државе била створена баријера немачком продору на Исток и немачко-италијанској доминацији на Јадрану. После Сарајевског атентата, одбацио је (као и Ситон-Вотсон) оптужбе на рачун Србије и унапред осудио било какав агресивни чин Аустроугарске који би послужио Централним силама као повод за изазивање европског рата. Почетак рата затекао га је на месту уредника спољнополитичке рубрике *Тајмса*, а од маја 1918. године, са Ситон-Вотсоном, чини већ поменути сектор за Аустроугарску, у Одељењу за пропаганду у непријатељским земљама.⁶ Сматрали су га једним од „најобавештенијих људи света”, са политичким везама на којима би му позавидео сваки државник у Европи.

Од избијања рата, Ситон-Вотсон и Стид активно су радили на томе да политички и хуманитарно помогну Србији. Значајна је њихова улога у настанку Српског потпорног друштва 1914. године, а две године касније, са Артуром Евансом, оснивају Српско друштво Велике Британије, с циљем „да се објасни важност уједињене државе Јужних Словена као трајно осигурање европске слободе” и „да ради на пријатељском споразуму између Јужних Словена, Италије и Румуније”.⁷ Форин офис (Foreign Office) је на почетку рата одбио Ситон-Вотсонову понуду да бесплатно помогне као стручњак за Централну Европу и Балкан, али га је „често питао за савет”. Већ 1. октобра 1914. године Ситон-Вотсон је Форин офису упутио меморандум у којем је исцрпно образложио југословенско питање и zaloжио се за

⁶ У. Остојић-Фејић, *нав. дело*, 41–43.

⁷ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, I, 27.

уједињење Срба, Хрвата и Словенаца са територије Монархије у федеративну државу са Србијом. „Људи који су се тада у Великој Британији интересовали за југословенско питање, могли су се избројати на прсте”, оценио је касније у једном чланку.⁸ Залагао се за право на самоопредељење које би, примењено на Аустроугарску, значило оснивање југословенске државе „од Истре до Војводине”. После уласка Бугарске у рат на страни Централних сила, бранио је и српске захтеве према Македонији, али је сматрао да се мора постићи територијални компромис са Италијом. У том смислу је, почетком 1915. у Србији разговарао са регентом Александром, истина незванично, али уз одобрење и упутства британског министра спољних послова Едварда Греја. Противио се српским територијалним захтевима на северу, односно „анектирању мађарских крајева око Велике Кањиже и Печуја”, па је регенту саветовао да, „ако жели сношљиве односе између нове југословенске државе и нове Мађарске, треба да се битно смање српски захтеви у Бачкој, или да се сасвим напусте”.⁹ У то време, британска влада је још увек са резервом гледала на програм југословенског уједињења, првенствено због немогућности да помири територијалне интересе његових протагониста са аспирацијама Италије и Бугарске, на чије је савезништво рачунала. Представници Форин офиса објашњавали су да имају симпатије за Југословене, да ће бранити начело самоопредељења и правду, али да „у историји нема примера да је један народ једним ратом, сам или помоћу савезника остварио све своје аспирације и свој национални сан”.¹⁰

Против рушења Аустроугарске и јужнословенског уједињења изјашњавао се и део британске интелектуалне елите, научници и новинари који су сматрали да ослобођење и независност малих словенских народа може највише користити Русији, па су се стога залагали само за реорганизацију, односно федерализацију Хабзбуршке монархије. Против политике рушења Аустроугарске изјашњавао се и Балкански комитет који је у Првом балканском рату имао симпатија за Србију, али је иначе био пробугарски оријентисан. Међу противницима уједињења, првенствено због непријатељског расположења према Србији, издвајао се антрополог Мери Едит Дарам која је у „драматичној и спектакуларној метаморфози својих гледишта о балканским народима”, после првобитне наклоности према Србима, постала њихов жестоко непријатељ. Тезу да је „злочиначка природа” Срба одговорна за избијање Првог светског рата промовисаће упорно и после рата, а својим књигама и предавањима водиће праву кампању против Србије.¹¹

⁸ А. Раствовић, *нав. дело*, 395; Д. Шепић, *Италија, савезници и југословенско уједињење 1914–1918*, Загреб 1970, 24.

⁹ Х. Ситон-Вотсон, *нав. дело*, 89; Р. В. Ситон-Вотсон и Југословени, I, 21–22.

¹⁰ Р. В. Ситон-Вотсон и Југословени, 78.

¹¹ У првој послератној деценији, присталице југословенског уједињења водиле су јавну полемику о одговорности за рат коју је 1924. године покренула Мери Едит Дарам и група њених истомишљеника у Краљевском институту за међународне послове. Оптужбе да је Србија одговорна за рат, она је добрим делом заснивала на једној изјави бившег српског министра унутрашњих послова Љубе Јовановића да је српска влада унапред знала за атентат и чак помагала заверенике. Ситон-Вотсон, Сид и Харолд Темперлеј су се у штампи и на јавним трибинама у Лондону и Вашингтону супротстављали Дарамовој, Арнолду Тојнбију, Феју и другим историчарима који су настојали да актуелизују ово питање и утичу не

По доласку чланова Југословенског одбора у Лондон, у мају 1915. године, централна активност британских заговорника уједињења постало је усаглашавање ставова одбора и српске владе, која је, због Македоније, била спремнија на компромис са Италијом. У том сукобу, Сид и Ситон-Вотсон стали су на страну Југословенског одбора, тачније речено оног његовог дела који се залагао за федеративно уређење југословенске државе, инсистирајући на хрватском државном праву. Протагонисти те концепције били су Франо Супило и у нешто умеренијој варијанти Анте Трумбић, за које је идеја југословенског уједињења са Србијом имала смисла само уколико обухвати и оне хрватске територије за којима је тежила и Италија. Подржавајући Супилове ставове о неопходности „целовите“ Хрватске, Сид је у писму председнику српске владе критиковао појаву да се „очи Србије управљају више ка Балканском полуострву него према Европи“ и констатовао да „између идеје једне још веће Србије и идеје потпуно уједињене Југославије постоји инкомпатибилност која може ићи до антагонизма“. Ситон-Вотсон, на кога је пресудно утицао Фрањо Супило (сматрао га је „најпааметнијим међу Југословенима“), такође је интервенисао код регента Александра меморандумом у којем се, између осталог, наводи: „Србија треба да постане заговорник и заштитник Хрватске, чувар уставних права и традиција Троједне краљевине и да се, према томе, супротстави сваком решењу које би угрозило територијално јединство те краљевине.“¹²

Ситон-Вотсон је био и аутор нацрта „Манифеста британском народу и парламенту“ којим је Југословенски одбор требало да предочи своје ставове јавности. У том нацрту он је предвидео да се Хрватска, Далмација, Славонија, Истра, Корушка и Босна и Херцеговина „уједине под српском династијом у оквиру једне једине федералне државе, задржавајући своје аутономне установе...“ У коначном тексту је, због могућих реакција српске владе, изостављена форма државног уређења, већ је формулисано да ће о унутрашњем уређењу одлучити сам народ „по својим жељама и потребама“. У Манифесту се помињу све јужнословенске територије, али нема прецизног одређења граница будуће државе, јер су Сид и Ситон-Вотсон сматрали да би то умањило изгледе да британска влада прихвати овај документ. Представници Србије у Лондону нису били задовољни начином на који се Одбор представљао европској јавности, будући да је сличан Манифест достављен и француској и руској влади. Реакција српске владе и дипломатије била је последица бојазни да би, уколико не дође до уједињења, Хрватска могла постати независна, обухватајући и аустроугарске територије претежно насељене Србима. Зато је Пашић савезничким владама доставио српски пројекат „Савремено српско национално питање“, који је садржао и тзв. Мало решење,

само на јавно мњење већ и на политику Форин офиса. Дарамова ће до краја живота страшно заступати националну афирмацију Албанаца и 1918. године у Лондону основати Албанско-енглеско друштво, а за ове заслуге албански краљ одликовао ју је 1921. године Орденом Скендербега. Као признати познавалац Балкана бирана је за потпредседника Краљевског антрополошког института, а после рата изабрана је и за члана Краљевског института за међународне односе. Видети: *Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени*, II, 125–126; Д. Шепић, *нав. дело*, 173–174; А. Раствоић, *нав. дело*, 373–374; М. Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Београд 1999, 209–212.

¹² *Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени*, I, 24–25.

односно границе на које је Србија претендовала у случају да се не оствари уједињење свих Јужних Словена.¹³

Лондонски уговор и „великосрпска концепција уједињења” српске владе навели су Стида и Ситон-Вотсона да наговоре регента Александра на активније ангажовање у стварању југословенске државе. У марту 1916. године приликом његове посете Лондону, предали су му меморандум у којем га позивају да реafirмише принцип националног јединства које би се заснивало на потпуној једнакости између Срба, Хрвата и Словенаца. Обраћајући се Југословенима и британским пријатељима нешто касније у једном лондонском хотелу, Александар је свој говор у великој мери темељио на предлозима изнетим у поменутом меморандуму и том приликом први пут употребио термин „нашем југословенском народу”.¹⁴ У складу са Супиловим ставовима о неопходности унутрашње трансформације Србије, Британци су сугерисали регенту да изврши одређене реформе које би доказале да Србија прихвата југословенски програм. У том циљу, предлагали су да се југословенски емигранти ангажују у српским посланствима у Европи и да неко од њихових истакнутих представника уђе у српску владу као министар без портфеља. Ни Александар ни Пашић нису се децидирано изјаснили о овом предлогу, али он никада није реализован.¹⁵

Посебну епизоду у ратном ангажовању Ситон-Вотсона представља период војничког слома Србије и повлачења њене војске преко Албаније. Он је најпре са својим истомишљеницима покушао да убеди владу да уступањем Кипра обезбеди грчку војну помоћ Србији, а када је тај покушај пропао, јавно је оптужио Греја за некомпетентност и опструкцију ратних напора. У британској штампи организовао је кампању за прикупљање хуманитарне помоћи и био један од оснивача Британске јадранске мисије која је у Албанији непосредно помагала српској војсци и избеглицама.

Британски поборници југословенског уједињења организовали су и помагали пропагандни рад Југословенског одбора, а њихове публикације о историји и култури југословенских народа, политичким и социјалним условима живота Јужних Словена и идеји уједињења имали су одјека у британској јавности, и „стварали расположење да се почне размишљати о потреби рушења Аустро-Угарске”. Оснивање Српског друштва Велике Британије 1916. године и покретање часописа *Нова Европа*, чији је власник и уредник био Ситон-Вотсон, имали су велики утицај на еволуцију ставова политичких кругова у Лондону. Осим пропаганде у циљу рушења Аустроугарске и формирања независне југословенске државе, Друштво је као један од својих

¹³ Јован Цвијић је сматрао да у Одбору има „погрешних тежњи за неким издавањем, које само показује да једном речи питање још није сасвим зрело”, али се залагао за ублажавање неспоразума. Посланик Матија Бошковић одбио је да затражи аудијенцију делегације Југословенског одбора код Едварда Греја и писао Пашићу: „Могу рећи да хрватске идеје и тенденције већ избијају из Одбора, који у том правцу гурају и енглески пријатељи”. Професор Павле Поповић, који је учествовао у тим разговорима, писао је касније да су се „сви Срби” тада противили томе да се будућа држава зове Југославија. Д. Шепић, *нав. дело*, 97–102.

¹⁴ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, 26; А. Раствојић, *нав. дело*, 399.

¹⁵ Д. Шепић, *нав. дело*, 160.

задатака поставило и ревизију Лондонског уговора и компромисно решавање територијалних питања са Италијом.

Рад у Одељењу за пропаганду међу непријатељским земљама омогућио је Стиду и Ситон-Вотсону да своје политичке ставове артикулишу као државни чиновници, одговорни директно председнику британске владе. Дилема која је у то време владала у британским политичким круговима поклапала се са садржајем једног меморандума у којем је Сид предочио влади две опције спољнополитичког деловања према Аустроугарској: склапање сепаратног мира или њено рушење уз подршку покретима за независност. Одељење је као свој став подржавало другу опцију (План Б) која је подразумевала сарадњу свих заинтересованих држава, укључујући и Италију, са емигрантским одборима потлачених народа Монархије. Влада у Лондону нарочито је била заинтересована за решавање италијанско-југословенског територијалног спора, како би се ослободила одговорности за извршавање Лондонског уговора, о чијој се ревизији у Форин офису размишљало у то време. У посредовању између италијанске владе и Југословенског одбора значајну улогу имали су управо Сид и Ситон-Вотсон, па је у марту 1918. године склопљен тзв. Римски споразум између Анте Трумбића и представника италијанског Одбора за споразум са потлаченим народима, Андреа Тореа. Југословенско-италијански споразум склопљен је уочи одржавања Конгреса потлачених народа Аустроугарске, у чијим су припремама активно учествовали Сид и Ситон-Вотсон, као представници Одељења за пропаганду. Уочи Конгреса, Сид је од своје владе овлашћен да почне пропаганду „на основу Плана Б, тј. рушења Аустро-Угарске и подржавања националних захтева њених потлачених народа”.¹⁶

Акција коју су Ситон-Вотсон и Сид водили у лето 1918. године с циљем да Британија призна Југословенски одбор као „савезничку и ратну привремену владу” завршила се неуспехом, мада је такво признање уследило за чехословачко Народно веће. На такав став британске, али и француске владе, утицало је противљење Италије која је сматрала да давање легитимитета Одбору обеснажује Лондонски уговор, али можда и пресудније – отпор српске владе. Пашићева влада образложила је да Србија води рат за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца и њихово уједињење, те да стога она једина има право и да их представља у међународним односима. Тада су се Ситон-Вотсон и Сид обратили регенту Александру, апелујући на њега да утиче на владу и омогући „зближење и уједињење Срба са Србима, Хрватима и Словенцима из Аустро-Угарске”, односно међународно признање Југословенског одбора. Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* објавио чланак под насловом „Србија треба да бира”, у коме је упозорио и регента и Пашића на незадовољство британских политичких кругова због ставова српске владе. У тексту се критикује не само Пашићев однос према Одбору, већ и унутрашња политика српске владе, коју, према Ситон-Вотсону, карактерише „ауторитарно понашање, полицијске методе, гушење опозиције”. За такво стање, према мишљењу аутора, највећу одговорност сноси Никола Пашић који је „кочница националног развика”, политичар који „припада прошлости” и

¹⁶ Исто, стр. 302.

због тога Савезници треба да „одлучно сузбију сваки покушај старе гарде у Србији да се врати на ужу србијанску базу, супротну што широј југословенској бази”.¹⁷ У Београду је кампања „британских пријатеља” изазвала оштре реакције у влади, а подршку неких опозиционих политичара, али је Србија остала одлучна у ставу да не дозволи признање које би јој „везивало руке у битним питањима уједињења”. У настојању да спречи савезничко признање Југословенског одбора, Пашић је посетио Париз и Лондон, а у писму Стојану Протићу писао је да, због ситуације коју су Ситон-Вотсон и Стид створили у Форин офису, мора пристати на улазак једног члана Одбора у нову коалициону владу. У преговорима између српске владе и Југословенског одбора, уочи Женевске конференције, Стид и Ситон-Вотсон заступали су британски став да Савезници сматрају неодложним формирање јединствене владе која би могла представљати све Србе, Хрвате и Словенце. Ситон-Вотсон пренео је Трумбићу предлог да Југословени формирају заједничку владу, али без Пашића, уз обећање Лојда Џорџа да би одмах признао такву владу и да би нова заједничка држава могла учествовати на Мировној конференцији са својом посебном делегацијом.¹⁸ Под притиском Савезника, суочен са отпором не само Југословенског одбора и Народног вијећа, већ и сопствене опозиције, Пашић је у Женеви признао Народно вијеће СХС као равноправан фактор уједињења и дуалистичку концепцију уједињења. Ситон-Вотсон је „топло поздравео српско-југословенски споразум”, али је био веома огорчен када су регент Александар и влада одбили да прихвате закључке Женевске конференције, мада се од те Декларације оградило и Председништво Народног вијећа СХС у Загребу. Стид и он су поново интервенисали код Александра поручком да се „династија може наћи у опасности ако допусти и даље такву ситуацију”. Илуструјући своју тврдњу да је тај период представљао „врхунац утицаја” његовог оца и Викема Стида на британску политику, Хју Ситон-Вотсон наводи приватно писмо председника италијанске владе Орланда у којем се он „горко жали” британском посланику Ренелу Роду на „наклоност коју су показали савезници према Југословенима на недавним састанцима председника влада и на недовољан обзир према осећајима Италијана.” Орландо је то приписивао утицају Одељења у којем су радили Ситон-Вотсон и Стид и питао: „Зашто је тој господи допуштено да се мијешају у вођење британске спољне политике?”¹⁹

Крајем 1918. и почетком 1919. године, Стид и Ситон-Вотсон боравили су у Паризу, овог пута у својству главног уредника и члана редакције листа *Тајмс*. Иако нису имали статус званичних учесника Мировне конференције, били су у сталним контактима са члановима британске делегације и они су их, према речима Ситон-Вотсона млађег, често питали за савет о проблемима који су се односили на бивше аустроугарске територије. Док су трајали преговори, Ситон-Вотсон је у *Новој Европи* износио своје погледе на територијална питања, противећи се захтевима Југославије према Бугарској, Албанији и за „практички читавом Бачком”, али је подржавао нашу делега-

¹⁷ Исто, 334–337; Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, 30.

¹⁸ Д. Шепић, *нав. дело*, 350–359, 389.

¹⁹ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, 31.

цију у погледу Баната и нарочито, граница према Италији. Стид је саветовао Трумбића и регента Александра да траже арбитражу председника Вилсона и чак је сам саставио званични захтев југословенске делегације.²⁰ Овај захтев је, због противљења Рима, одбијен, а граница према Италији је Рапалским уговором дефинисана другачије од њиховог залагања, али је Мировна конференција потврдила континуитет учешћа двојице Британаца у стварању југословенске државе.²¹

Мада је био „одушевљен” што је створена државна заједница Јужних Словена, Ситон-Вотсон је двадесетих година гледао на прилике у Југославији са „помијешаним осјећајима”, који су проистицали из односа Срба и Хрвата, односно из сукоба унитаризма и федерализма. Његов син демантује да је Ситон-Вотсонов став био „прохрватски”, мада је „гајио најтоплије осјећаје према хрватском народу” и „имао много пријатеља Хрвата”. Чињеницу да је Роберт Вилијам „непрестано бранио Хрвате”, он објашњава тиме да су Хрвати „били на удару непријатељске политике која је владала у Београду. Увијек је тврдио да је и већина српског народа жртва такве политике. Његово стајалиште није било хрватско, већ југословенско”.²²

Своја уверења о приликама у Краљевини, Ситон-Вотсон заснивао је на непосредним утисцима из шест боравака у Југославији између два рата и на редовној кореспонденцији са истакнутим политичким личностима, Антом Трумбићем, Иваном Мештровићем, Миланом Ћурчином, Јосипом Смодлаком и Ивом Луписом Вукићем у Хрватској и Јованом Јовановићем и Јованом Цвијићем у Београду. Првих послератних година имао је „опсежну преписку” са Стјепаном Радићем. Судаћи према објављеној кореспонденцији, Ситон-Вотсон је после рата претежно, а после Диктатуре готово искључиво контактирао са представницима Селачко-демократске коалиције и то углавном онима из ХСС. Био је домаћин својим југословенским пријатељима приликом њихових посета Лондону и посредник у њиховим контактима са британским званичницима.

Наредних година, британски „пријатељи Југославије” деловали су на јавној сцени као противтежа делу политичара и интелигенције који је подржавао ревизионизам југословенских суседа. Годинама је трајала јавна полемика са неким посланицима у британском парламенту и делом јавног мњења, предвођеним листом *Дејли мејл*, који су пружали подршку мађарском ревизионизму. Кампања у корист захтева за ревизију граница отпочела је 1927. године текстом власника и издавача листа, лорда Харолда Ротермира, у коме се тражи правда за „побеђену и угњетену Мађарску”, „осакаћену” Тријанонским уговором и ревизија граница у корист „милиона Мађара који живе у тешким условима под влашћу држава Мале Антанте”. Бивши председник владе Лојд Џорџ придружио се кампањи против „неправедног Тријанонског уговора”, објашњавајући да су га у Версају савезници обманули, подмећући му лажне статистичке податке о етничкој слици Подунавља. У

²⁰ Исто, 32–33.

²¹ Х. Ситон-Вотсон, *нав. дело*, 93–94.

²² Исто, 95–96; Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, 34.

британском парламенту основан је Комитет пријатеља Мађарске, а 161 посланик Доњег дома поднео је интерпелацију о положају мађарске мањине у Југославији. Део енглеске штампе полемисао је са присталицама ревизионизма, али је Форин офис избегао званичну реакцију. Ситон-Вотсон је сматрао да Ротермир нема утицаја на званичну политику и да га Министарство спољних послова „не узима за озбиљно”, без обзира на то што пропаганда *Дејли мејла* може „нанети штету у неинформисаним круговима”. Ротермира је сматрао непринципијелним опортунистом, који „кокетира” са Мусолинијем и „проводи се по Будимпешти” на Бетленов рачун.²³

Због кампање коју је са позиција бугарског ревизионизма водио Балкански комитет, Ситон-Вотсон је 1921. године поднео оставку на чланство у овој организацији, сматрајући да она у свом антијугословенском ставу „знатно преувеличава хрватско питање”. Међутим, „мада је бранио постојање југословенске државе, био је горко разочаран током политичких догађаја у земљи”. За лоше стање у Југославији 20-их година кривио је нарочито Николу Пашића и „клику с којом се он окружио, а нешто мање Радикалну странку као цјелину. Вјеровао је да су ти људи завели режим корупције, фаворизовања, фалсифицирања избора, бруталне управе и економског изабљивања, те да управљају Југославијом као својим приватним посједом”. До оваквог закључка дошао је на основу „многостраних информација које је допунио властитим посматрањем”.²⁴ Кључни проблем у првој деценији живота југословенске државе за њега је била „централистичка идеја” које су се „властодршци круто држали и нерадо гледали на сваки локални или покрајински патриотизам”. Сматрао је да Пашић никада није разумео југословенско питање „или елементе хрватске историје или хрватских односа са Аустро-Угарском” и да је био „једна од главних препрека за стварање уједињења 1918.” Ситон-Вотсон такође констатује да је Пашић за време Мировне конференције „радио у пан-српском и анти-југословенском смислу”, а да је Видовдански устав „кулминантна тачка те пан-српске тенденције.”²⁵ О жестини Ситон-Вотсоновог анимозитета према председнику српске владе сведочи и једно писмо историчару Вилијаму Милеру из 1925. године, у којем, критикујући Пашића, дословно пише следеће: „Али, наравно, природа ће се ускоро потрудити да га склони, хвала Богу”.²⁶

У анализи „Позадина југословенске диктатуре”, Ситон-Вотсон је, међутим, закључио да, осим Пашића, постоје још два политичара која су допринела „ћорсокаку” у коме се налази Југославија: Светозар Прибићевић и Стјепан Радић. У преписци са Милером, Ситон-Вотсон назива Радића „забрињавајућом и непоузданом особом”, која се „стално врти у рукама противника”.²⁷ У неколико наврата он користи за Радића метафору „петао-ветроказ”, алудирајући на честу промену ставова лидера ХРСС, па констатује да је Радићево „стално вртање и мењање од једног до другог става довело до оча-

²³ Исто, 155.

²⁴ Исто, 35.

²⁵ Р. В. Ситон-Вотсон, *Позадина југословенске диктатуре*, Нови Сад 1967, 13.

²⁶ Р. В. Ситон-Вотсон и *Југославени*, II, 127.

²⁷ Исто, 122.

јања Србе који су искрено желели сарадњу са Хрватском”.²⁸ Ситон-Вотсон је свесрдно подржавао хрватске захтеве за укидање „српске хегемоније” и промену државног уређења, али није одобравао Радићево пактирање са ревизионистима у иностранству. Уочи Радићевог доласка у Лондон, 1923. године, упозорио га је на „опасност да дође у руке извесних људи у Лондону који праве пропаганду за Мађаре и радо се служе Радићем... да би указали на погрешку коју је починила Европа допустивши да се распадне Аустроугарска”.²⁹ Таква упозорења очигледно нису утицала на Радића који је током ове посете преговарао и са представницима званичне Будимпеште и са њиховим британским лобистима, а одржао је и неколико предавања у организацији Балканског комитета, наклоњеног бугарском ревизионизму.

У Ситон-Вотсоновој анализи узрока који су довели до увођења диктатуре у Југославији, улога Светозара Прибићевића посматра се углавном из перспективе радикалне промене његовог става о државноправном уређењу земље и политичке трансформације некадашњег министра унутрашњих послова, који је први пут после рата „бацио Радића у тамницу”, а 1927. склопио савез са бившим „архинепријатељем”. Стварање Сељачко-демократске коалиције, према Ситон-Вотсону, био је доказ да „Београд има да рачуна не само са незадовољством Хрватске, него виртуелно са свих седам милиона *йречана* и заиста, незадовољство у Војводини и Босни било је у извесном погледу још веће него у Хрватској”. Подсећајући на Прибићевиће речи о „србијанском варваризму” и већим грађанским правима и политичким слободама у Аустроугарској него у југословенској држави, Ситон-Вотсон закључује да је Прибићевић „имао ретку храброст да призна раније политичке заблуде и да се бори за ствар слободе и српско-хрватске сарадње иако је лично био вређан и дуго прогоњен”.³⁰

Одговорност за нестабилне југословенске прилике, осим тројице поменутих политичара, према Ситон-Вотсону, сноси и краљ Александар. Претходно уверење да ће краљ „одиграти конструктивну улогу у решавању унутарњих политичких супротности”, Ситон-Вотсон је временом заменио оптужбама на рачун владаровог „аутократизма” и склоности ка политичким манипулацијама. Сматрајући да је југословенски краљ, уместо реформи државног уређења, завео личну власт, не одступајући од „претераног централизма” ни у „срамном” Уставу из 1931. године, Ситон-Вотсон га сматра одговорним што није понудио политичке концесије Хрватима као „увређеној странки”, али и другим областима у држави, које такође имају „акутне” проблеме. Усвајајући појам „пречани”, Ситон-Вотсон наводи да је њихово „незадовољство имало дубоког психолошког и практичног разлога”, због централизма, корупције, „рђаве администрације, због које је становништво жалило за индолентном, али ефикасном и поштеном администрацијом бивше монархије”. У „провинцијама” је, према његовој оцени, завладало огорчење и због тога што су Срби из Србије „имали неку врсту монопола у грађанској, ди-

²⁸ Исто, 104; Р. В. Ситон-Вотсон, *Позадина југословенске диктатуре*, 15.

²⁹ Р. В. Ситон-Вотсон и *Југославени*, II, 108.

³⁰ Р. В. Ситон-Вотсон, *Позадина југословенске диктатуре*, 15–17.

пломатској и војној служби”.³¹ Ситон-Вотсон је још 1923. године указивао краљу Александру на незадовољство Хрвата и потребу да се „учини један гест који би их разуверио”, а своје виђење југословенских прилика које „буде тешку забринутост у редовима пријатеља Југославије на Западу”, формулисао је 1925. године у једном меморандуму намењеном југословенском краљу који, међутим, никада није послао.³² Будући да овај документ није датирани, остаје отворено питање да ли је Ситон-Вотсон од слања одустао због Радићевог неочекиваног уласка у Пашићеву владу, праћеног јавним прихватањем монархије и унитаризма.³³ У Ситон-Вотсоновој кореспонденцији која је доступна јавности, после 1924. године нема података о комуникацији са Радићем, али је његово убиство утицало на то да британски публициста одбије титулу почасног доктора наука Београдског универзитета.

Ситон-Вотсон је Пашићев одлазак са политичке и животне сцене доживео као шансу да се „прилике консолидују”, с обзиром на то да је „старог центлмена”, како га у преписци називају он и његови југословенски кореспонденти, сматрао главним кривцем за српско-хрватски неспоразум. У једном писму 1927. године, он износи уверење које је, како наводи, учврстио разговор са Трумбићем, да ће у Југославији за две до три године бити постигнут „компромис између централизма и федерализма”.³⁴ Приликом Трумбићеве посете Лондону, 1928. године, Ситон-Вотсон и Стид покушали су да му омогуће контакте у Форин офису, али је британска дипломатија тада показала уздржаност у погледу српско-хрватских односа и сугерисала Трумбићу да решење потражи у земљи, односно на двору. Његов концепт о четири федералне јединице, у чијој би надлежности било све осим одбране и спољних послова, а посебно алтернатива о персоналној унији, нису у то време наишли на једнодушно одобравање ни Трумбићевих британских пријатеља. Ситон-Вотсон је сматрао да искључивост Трумбићевих ставова онемогућава договор са Београдом и да у Југославији треба извршити децентрализацију „на извесној историјској основи, али не онако како траже људи из Загреба”. Може се претпоставити да су Стид и Ситон-Вотсон имали на уму још увек присутно избегавање британске владе да се директно умеша у српско-хрватски спор, па им је политичко искуство налагало да, у основи, следе тај правац.

Увођење диктатуре, Ситон-Вотсон је доживео као „грешку”, али је сматрао да је реч о „привременом решењу”, иза којег стоје „часни мотиви” југословенског краља. У почетку је своју критику ограничио на уредбу о територијалној подели земље, противећи се измени „старих историјских

³¹ Исто, 18–19.

³² Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 104, 145.

³³ Између осталог, Радић је у једном од својих еуфоричних расположења, у *Полицији* изјавио да „... ми у коалицији радикала и сељачке странке добивамо парламентарну и народну снагу која може да ријешити све проблеме. Па да видимо онда да ли ће се усудити да долази у нашу земљу г. Ватсон, послан од енглеске владе, да води формалне истраге по Македонији, Војводини и Хрватској! Јест, можда много тога у нашој држави не ваља, много тога треба поправити и еуропеизирати, али то ћемо уредити ми, ми Срби и Хрвати заједно, а нема да се мијешају странци у то.” *Исто*, 376.

³⁴ *Исто*, 150.

назива појединих покрајина” и реформама које „врше насиље над дубоко усађеним историјским осећањима.”³⁵

Оштре критике на рачун Александровог режима Ситон-Вотсон опширно је изнео у једном меморандуму из 1930. године који је, према тумачењу његовог сина, био упућен Едварду Бенешу, министру иностраних послова Чехословачке. У том меморандуму се завођење диктатуре назива „катастрофалним” кораком, после којег Југославија све више личи на „полицијску државу” у којој нема елементарних грађанских и политичких слобода. Према његовом мишљењу, у Београду „преовладава менталитет силе”, који се највише испољава у односу према мањинама. Као један од примера наводи Буњевце и Шокце, који су „после уједињења, природно, објавили своја хрватска осећања” и „оштро одбили покушаје режима да их прогласи Србима”. Питање мањина је, према Ситон-Вотсону, у целини нерешено: „албанска и влашка мањина уопште немају права, Румуни и Мађари у Војводини веома мала, а крајње су незадовољни и Немци”. Одредба о испитивању порекла имена, уведена у Војводини, по његово мишљењу јесте „варварска пракса у супротности са концептом слободе једне земље”, која води у „злоупотребе” и „злу крв”. У таквој атмосфери, сматра Ситон-Вотсон, нема изгледа за решавање српско-хрватских односа који су кључни проблем у држави, а чији је узрок у томе што југословенска држава није створена на „здравим основама”. Иако напомиње да су хрватски лидери често „играли на погрешну карту” и „захтевали немогуће”, Ситон-Вотсон сматра да „корен зла лежи у чињеници да је Хрватска дефинитивно изгубила много од своје пређашње позиције под Угарском, а да јој, заузврат, никада није понуђена ни једна реална концесија, од стране владе или круне”. Као неко ко је „бранио принципе Србије пред западним јавним мњењем за време Великог рата”, Ситон-Вотсон констатује да је југословенски режим у протеклих 11 година „лакомислено потрошио готово сав огромни морални капитал који је Србија стекла својим доприносом савезничкој ратној победи”. Зато сматра својим задатком да југословенским властима јасно стави до знања да, уколико погрешном политиком поново учине Југославију „узроком европске нестабилности”, не треба више да очекују никакву материјалну нити моралну подршку Велике Британије.³⁶

Овакви ставови, које је Ситон-Вотсон у неколико наврата наставио да износи у чехословачкој штампи, а нарочито залагање за обустављање материјалне и моралне подршке Велике Британије, изазвали су негодовање југословенских власти, али и британског посланика Невила Хендерсона који је сматрао да такви јавни наступи штете југословенско-британским односима. Ситон-Вотсон свакако није био једини британски интелектуалац који је оштро критиковао Диктатуру, па Хендерсон у својим извештајима пише о „бескрупулозној кампањи против Југославије”, коју води део лондонске штампе.³⁷ Највише реакција изазвало је писмо објављено у *Манчестер гар-*

³⁵ Исто, 36; *Британци о Краљевини Југославији, Збирка извештаја британског посланства* (приредио Ж. Аврамовски), Београд–Загреб 1986, I, 589.

³⁶ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 193–200.

³⁷ *Британци о Краљевини Југославији*, II, 98.

дијану 24. децембра 1932. године, које је, осим Ситон-Вотсона, Стида и Еванса, потписало још тринаест јавних радника, посланика и новинара. Потписници су на основу „приватних посета Југославији” утврдили да је становништво „огорчено због диктатуре” и да је „такво стање трајно искушење за суседне владе, противне уједињењу Јужних Словена и стална претња миру у Европи”. Зато сматрају да влада Његовог величанства, у сарадњи са владом Француске, „а делујући са знањем пријатељских влада у Прагу и Букурешту, треба да ради на радикалној промени устава југословенске државе и да у међувремену не одобри садашњој влади у Београду даље финансијске погодности”. Ово писмо се „с правом приписивало утицају Ситон-Вотсона”, па је уследила полемика са Хендерсоном који је сматрао да је за стабилност Југославије и увођење реформи неопходна управо британска финансијска помоћ режиму у Београду и подршка краљу Александру. Ситон-Вотсон је одговарао да би помоћ режиму учврстила „владавину најгорих елемената у земљи – љигавих ласкаваца, корумпираних политичара и бруталних полицајаца”, и одложила неопходне државноправне реформе. „Неспособност да се погледа у лице друштвеним, уставним и националним проблемима – нарочито хрватском и македонском питању – поткопат ће Југославију, а њезин ће трули организам постати извор отрова за читаву Европу” – писао је Хендерсону средином 1930.³⁸

Кампања која је у британској и чехословачкој штампи вођена као вид притиска на владе и јавно мњење савезничких земаља, у циљу промене државноправног уређења Југославије, коинцидира са потезима које су у том правцу чинили заговорници федерализма у Селачко-демократској коалицији, а пре свега руководство ХСС. Самосталне демократе прихватају федералистичку концепцију, усвојене су Загребачке пунктације и Новосадска резолуција, а Ситон-Вотсонова преписка са руководством СДК током 1932. представља својеврсно анкетирање њихових мишљења о решавању југословенске кризе. Почетком године, Ситон-Вотсон се обратио Мачеку с молбом да изнесе „мишљење о смјерницама рјешавања југословенске државне кризе”, на шта је лидер ХСС одговорио писмом чији се садржај у основи поклапа са Пунктацијама од 5. новембра.³⁹

Светозар Прибићевић је у одговору обавестио Ситон-Вотсона о свом становишту да је једина „платформа за решење југославенског питања” – федерализам „на бази историјско-политичких индивидуалности”.⁴⁰ У прилогу овој тврдњи, Прибићевић после Новосадске резолуције извештава Ситон-Вотсона да су „Срби Војвођани примили без разлике странака... изјаву, којом траже аутономни положај Војводине, и то такав, какав ће имати остале земље (Хрватска итд.) и позивају на најодлучнију борбу против централизма и против сваке недемократске владавине у земљи”. Прибићевић инсистира да

³⁸ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 201, 205.

³⁹ У писму Мачек понавља захтеве о „враћању на исходну тачку из 1918. године”, признање Хрватској и Црној Гори „насиљем и преваром” отетог државноправног суверенитета и плебисцит у Босни и Војводини, а затим „федерални уговор” између Хрватске, Србије, Словеније, Црне Горе, Македоније, и евентуално Босне и Војводине.” Љ. Бобан, *Мачек и његова ХСС 1928–1941*, Загреб 1974, I, 92–94.

⁴⁰ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 234–236.

владe Велике Британије, Француске и Чехословачке „у свом интересу” треба да помогну рушење „Александрове аутократије”, јер „да дође случајно до каквих ратних заплета, југославенска војска не би представљала никакав озбиљан фактор.”⁴¹

Резимирајући, на изванредан начин, претходна мишљења, Ситон-Вотсон, Стид и Еванс објавили су 1933. године у *Тајмсу* писмо у којем су изнели тврдње о неопходности промене постојећег режима у Југославији, као услова за неометан развој Средње и Југоисточне Европе. Они су упозоравали на то да отпор владајућем режиму у Београду не пружају само Хрвати, већ и српско становништво, те да претпоставке о могућем распаду југословенске државе не почивају више само на српско-хрватским супротностима. Сматрали су да треба формирати нову националну владу која би реорганизовала унутрашње политичко устројство на основу националне и верске равноправности, спровела слободне изборе и укинула цензуру у јавном животу.⁴²

У периоду од 1929. до 1936. године Ситон-Вотсон није боравио у Југославији, већ је своја сазнања стицао посредно, у контактима са оним политичарима са којима је одржавао везе готово две деценије. Према објављеној кореспонденцији, то су искључиво били представници Селачко-демократске коалиције, односно ХСС и Светозар Прибићевић, дакле заговорници преуређења Југославије на федеративном принципу. Зато није необично што се његове оцене узрока кризе и предлози за њено решење поклапају са ставовима хрватског федералистичког покрета, поготово ако се има у виду да је тај концепт био доминантан и у време када су заједно радили на стварању југословенске државе. Међународне околности утицале су на то да унутрашња консолидација Југославије добије све већи значај и у званичној британској политици, што је ишло наруку делу јавног мњења у Енглеској који је предано радио на решавању хрватског питања. О карактеру Ситон-Вотсоновог ангажовања на решавању југословенске кризе можда најбоље сведочи једно писмо које му је упутио британски посланик у Београду Невил Хендерсон 1934. године. Констатујући да се Ситон-Вотсон „веома поштено изузео из охрабрења које су дали Ротермир, *Дејли мејл* и чланови британског парламента мађарским екстремистима”, Хендерсон пита: „Да ли ћеш бити спреман да размотриш, паралелно са тим, неће ли бити једнако штетно да својим сопственим натписима охрабрујеш хрватске сепаратисте? Ствари се овде покрећу, ако не ка федерацији, у сваком случају, ка већој аутономији и, мада ја ценим високу савесност у интересовању за саму Југославију која те инспирише и мада ја лично делим неке од твојих погледа на преуређење, снажно сам против хрватских сепаратиста типа Перчец – Павелић који живе ван земље и у складу с тим, против свега што може да охрабри њихове рушилачке напоре. И, морам поштено рећи да мислим да неке од твојих оштрих критика диктатуре чине управо то?”⁴³

После посете Југославији 1936. године, Ситон-Вотсон је своја начелна залагања за федеративно преуређење земље преточио у „Меморандум о

⁴¹ *Исјо*, 253–257, 261.

⁴² Д. Херцигоња, *Велика Британија и савезнички положај Југославије 1929–1933*, Београд 1987, 146–147.

⁴³ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 294.

приликама у Југославији” који највећим делом одражава ставове ХСС о том питању. Тај Мачеков главни захтев, према његовом мишљењу, више није препрека споразуму између Београда и Загреба, али је споран број федералних јединица. „Опћенито говорећи Загреб тражи седам јединица (од запада к истоку, Словенија, Хрватска-Далмација, Босна-Херцеговина, Србија, Војводина, Македонија и Црна Гора), док је Београд вољан да прими само прве четири, а код тога Босну још тешка срца. Могуће је да би Др Мачек пристао да одустане од посљедње двије из разлога што се то Хрвата и Словенаца тиче само индиректно, те да су територији о којима се ради прије рата били саставни дио предратних независних краљевина. Па док има наде да би др Мачек могао одустати од захтјева да се направи седам јединица, нема скоро никакве могућности да би он могао да прими мање од пет јединица. Другим ријечима, спор је сведен на пету јединицу, Војводину, са којом Београд тражи да одлучује исто тако апсолутно као и са Македонијом и Црном Гором. Ја сам остао са дубоким увјерењем да су Србијанци свјесни да аутономистички покрет у Војводини укључује најмање 90% војвођанских Срба, а осим тога да га подупиру словачке, русинске, њемачке и маџарске мањине. У случају Војводине, још више него у случају других пречана, покретна снага није само национални осјећај и жеља да воде сами своје послове мјесто да буду преплављени хордом неспособних и неспремних чиновника из саме Србије, него је покретна снага жеља да прекину дотадашњи систем по којем су најбогатији дијелови Југославије (велика житница Банат и Бачка) кроз осамнаест година били немилосрдно експлоатирани и до краја исцијеђени у корист претјерано изграђиване пријестолнице и у корист натражних дијелова саме Србије. Вођа аутономиста др Бошковић саставио је статистику у погледу пучанства и доприноса који се убире у Војводини и онога у самој Србији, а бројке боду очи а џепови зебу.”

На основу ових аргумената, Ситон-Вотсон као „идеални компромис” наводи закључак о пет федералних јединица: „1. Словенија, 2. Хрватска-Далмација, 3. Босна-Херцеговина, 4. Војводина, 5. Србија, у којој би биле аутономне јужна Србија и Црна Гора. Међутим, претпоставља се да би Сријем и дио Славоније био одијељен од Хрватске и приклопљен Војводини, а да би Дубровник, који је сада дио Зетске бановине и који је врло незадовољан експлоатацијом и управом на Цетињу, био поновно враћен Далмацији.” У Закључку констатује да је „југославенско јединство и европски и британски интерес”, и да би неуспех „политичког измирења” значио „расуло. Хрватска држава тешко да би се могла сама одржати, па чак кад би била и уједињена са Словенијом, а Италија би скоро сигурно покушала да захвати Далмацију, а тиме би фатално промијенила равнотежу сила у Средоземном мору”.⁴⁴

Овај Меморандум је, према тумачењу Хјуа Ситон-Вотсона, такође сачињен за председника Чехословачке Едварда Бенеша, а достављен је и Форин офису и „другим заинтересованим личностима”, а у скраћеној верзији и кнезу Павлу.⁴⁵

⁴⁴ Љ. Бобан, *нав. дело*, I, 224–235.

⁴⁵ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 38.

Ни Роналд Кемпбел, британски посланик у Београду који је 1935. године заменио Хендерсона, није одобравао Ситон-Вотсонове интервенције у југословенској кризи и у својим извештајима Министарству иностраних послова у Лондону изражавао је жаљење што се „тај добронамерни симпатизер хрватске ствари може уплитати у горућа унутрашња питања”. Кемпбел је, поводом Ситон-Вотсоновог Меморандума, изражавао сумњу у ваљаност федералистичког решења, сматрајући да би оно могло бити први корак ка „сепарацији” Хрватске. Као једини резултат Ситон-Вотсонове посете Југославији, Кемпбел наводи „охрабрење др Мачеку да буде мање склон компромису него што би иначе могао бити”.⁴⁶

Током преговора Цветковића и Мачека, Сид и Ситон-Вотсон саветовали су ХСС „умереност у ставовима и журбу у постизању споразума због катастрофе која се приближава”. У једном писму Ивану Мештровићу, у марту 1939. године, Ситон-Вотсон износи уверење да би „основ споразума” могао бити предлог из његовог Меморандума о пет федералних јединица, са „могућим специјалним статусом Хрватске, Славоније и Далмације”, с тим што би спољни послови, одбрана и финансије остали у надлежности централне власти.⁴⁷ Мачек је на ову поруку одговорио да „нема ништа против тога”, али уз гаранције да ће та „војска бити доиста заједничка, а не србска и да не буде инструмент србијанских хегемониста за гласчење хрватског народа”. На крају писма лидер ХСС моли Ситон-Вотсона да „гдје буде прилике” буде „тумачем наших оправданих захтјева”.⁴⁸ Ситон-Вотсон је ова „најновија Мачекова реагирања” доставио Форин офису, сматрајући их „довољно важним... с обзиром на ситуацију и потребу за брзом акцијом”.⁴⁹

Своје погледе на Споразум Цветковић–Мачек, Роберт Вилијам Ситон-Вотсон изложио је у поменутом писму, сада већ као шеф Секције за Југоисточну Европу у новинарској и истраживачкој служби Форин офиса. У септембру 1941. године премештен је у Политичко-обавештајно одељење, радећи упоредо и за Главни одбор за политички рат. Демонстрације у Београду 27. марта 1941. године, поздравио је поруком преко радија ВВС, изражавајући понос што су његови „југословенски пријатељи” учинили и више него што је очекивао.⁵⁰ Његова улога у догађајима везаним за Југославију није, међутим, завршена избијањем Другог светског рата. Када током рата представници српских и хрватских грађанских политичких странака у Лондону поново буду потегли старе аргументе у узалудној борби око државноправног уређења, Роберт Вилијам Ситон-Вотсон ће се наћи у већ опробаној улози саветника, па и аутора новог федералистичког пројекта југословенске државе.

⁴⁶ Љ. Бобан, *нав. дело*, 236.

⁴⁷ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 355–356.

⁴⁸ *Истио*, 357.

⁴⁹ Љ. Бобан, *нав. дело*, 93–94.

⁵⁰ Р. В. Ситон-Вотсон и Југославени, II, 367–368.

MILEVA TOMIĆ, PhD
Republic of Serbia,
Ministry of Interior
Novi Sad, Serbia

“BRITISH FRIENDS” AND NATIONAL DEVELOPMENT
IN THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA

SUMMARY: The theme of this paper is the role of public workers, scientists and journalists of the United Kingdom, so-called British friends of Yugoslavia, in the creation and the state-development of the first South Slavs state. They, before the official London, advocated the demolition of the Austro-Hungarian and Yugoslav unification, opposed the stereotypes that had existed in Serbia since 1903, and then supported the revisionism of British public opinion. At the time of the creation of Yugoslavia, for the federalist concept of its organization, they would consistently represent the interests of the bearers of this concept, the Croatian Peasant Party, ie the Peasant-Democratic Coalition, in the interim Serbo-Croatian dispute. Considering the solution of the Croatian issue as the most important task of Yugoslav politics, they, using their political and diplomatic ties, explained before their own government the need for an official engagement on Serbian-Croatian relations with their significance for stability in the region and in Europe. The controversy caused by their engagement in the Yugoslav public is testified by the fact that the most prominent representative of this part of the British public, Robert William Sutton-Watson, was regarded in Yugoslavia at the same time as “the enemy of Yugoslavia” (J. Ljubic) and “the greatest friend Yugoslavia ever had” (M. Ćurčin).

KEYWORDS: Robert William Sithon-Watson, Vikem Stid, unification, state order, unitarism, federalism

Мр БОЈАН СТОЈНИЋ
Архив Републике Српске
Бања Лука, Република Српска
Босна и Херцеговина

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У ВРБАСКОЈ БАНОВИНИ 1929–1941.

САЖЕТАК: У овом раду обрађено је здравство Врбаске бановине, које је од оснивања Бановине 1929. било преломно за њен укупни друштвени живот. Захваљујући првом бану Светиславу Тиси Милосављевићу, здравство се у Бановини почело развијати и ширити не само у њеном центру Бањалуци, него и ширим просторима Бановине. Сама Бањалука добила је нове здравствене установе – Хигијенски завод и нову болницу, који су били значајни, и за Град и за Бановину. Бановина и Бањалука добиле су више познатих љекара, чија је улога у сузбијању заразних и социјалних болести остала немјерљива за очување здравља народа, посебно дјеце. Значај здравствених усанова није био велик само за градове него и за села и сељаштво, међу којима су биле раширене хроничне болести, а чијим је лијечењем не само заустављено ширење заразних болести, већ је спријечено и прерано умирање становништва. Временом је организација здравства уређивана не само у градовима и сједиштима срезова, већ и у општинским и сеоским насељима. У томе су значајне биле болнице и социјално-хигијенске установе – домови народног здравља, здравствене станице и сеоске амбуланте, у чијем ланцу централно мјесто заузима Хигијенски завод у Бањалуци.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Врбаска бановина, здравствене и социјално-хигијенске установе, љекари, бан Светислав Тиса Милосављевић

Са формирањем Врбаске бановине, здравство је, у значајној мјери, на основу *Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја*, од 3. октобра 1929, пренесено из централне владе у надлежност бана и Краљевске банске управе у Бањалуци.

У надлежност бана улазили су, између осталог, и послови опште управе из области здравства и социјалне политике.¹ Бану Врбаске бановине био

¹ Чл. 8 „Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 4. октобра 1929, бр. 232, 1.

је потчињен Хигијенски завод у Бањалуци и све хигијенске установе. Бан је преко Завода вршио и хигијенску службу у Бановини.² Подјелом банске управе на осам одјељења, врховни санитетски орган у Врбаској бановини било је Одјељење за социјалну политику и народно здравље (VI), које се дијелило на Одсјек за социјалну политику и Одсјек за народно здравље.³

Средства која су издвајана за здравство Врбаске бановине нису одговарала ни најелементарнијим потребама. За унапређење здравства на подручју Врбаске бановине значајна средства су добијана од Министарства социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије и разних фондова.

Карактеристике здравствених прилика Врбаске бановине одређивала је пасивност свих њених ранијих подручја која су до тада обухватала Врбаску, Бихаћку област и дијелове Травничке и Тузланске области. Били су то углавном сиромашни крајеви сјеверозападне Босне.⁴ Нарочито је на здравство Врбаске бановине утицала бројност њеног становништва.

У раздобљу 1930–1935. године, према статистичким подацима, проценти рађања и умирања били су константни. Годишње се број рођених кретао између 42.000 и 45.000, а број умрлих око 20.000.⁵ И поред тога, наталитет

² Чл. 41 „Закона о банској управи”, *Истио*, 7. новембра 1929, бр. 261–CV, 1.956.

³ У надлежност Одјељења за социјалну политику и народно здравље улазили су: „1) старање о ратним инвалидима, сирочади и сиромашнима; 2) одобравање успелења страним радницима и намештеницима...; 3) управљање у купалиштима и лечилиштима и доношење одлука у вези са управљањем... изузимајући давање купалишта у експлоатацију; 4) управљање и надзор над болницама, дечијим и инвалидским установама, школама за бабице и хуманитарним установама; 5) пројектовање, грађење, и проширење нових болница... 6) предлози за оснивање нових болница и нових болничких одељења... 7) извршење одредаба правилника бр. 13102/27 год. о болницама; 8) управљање службом и одређивање службе среским санитетским референтима; 9) доношење одлука у другом и последњем степену по свима кривцима донетим на основу санитетског закона и осталих санитетско-полицијских прописа; 10) одобравање опште лекарске праксе... назива специјалисте... обављања практичног стажа... вршења волонтерске лекарске службе у санитетским установама... вршења споредне службе... дентистичке праксе... праксе нижем санитетском особљу (бабицама, масерима и сл.); 11) одобравање за слободно руковањем апотеком,... апотекарских концесија... одобрења о продаји апотека... за отварање апотека по издатој дозволи за држање апотека... за држање дрогерија... за увоз и продају отровних ствари; ретаксација апотекарских рачуна за државне и самоуправне установе и надлештва; 12) одобрења уговора и избора општинских лекара и бабица по расписаном стечају; 13) одређивање комисије за преглед умоболних, као и упућивање умоболних у болнице...; 14) одобравање и извршење асанација...” Чл. 41 „Закона о банској управи”, *Истио*, 7. новембра 1929, бр. 261–CV, 1.956.

⁴ Површина Врбаске бановине износила је 20.937 km² или 8,46% државне територије. Чинили су је административно-управни срезови: Бањалука, Бихаћ, Босанска Дубица, Босанска Градишка, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босански Нови, Цазин, Дервента, Двор, Гламоч, Грачаница, Јајце, Кључ, Котор Варош, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост и Тешањ. На основу споразума Цветковић–Мачек из августа 1939, срезови Градачац и Дервента издвојени су из Врбаске бановине и припојени новооснованој Бановини Хрватској. Vlad. Marinković, *Rečnik – Imenik mesta Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1930, 16–17; Viktor Manakin (gl. ur.), *Banovina Vrbaska – Opšti pregled*, Banja Luka 1931, 3, 14–23; Matko Kumarić, *Monografija Vrbaske banovine*, Banja Luka 1932. [25–36]; Бојан Стојнић, „Краљевска банска управа Врбаске бановине (историјат ствараоца и приказ организације архивског фонда)”, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 1, Бањалука 2009, 26.

⁵ Др Гавро Вујичић, „Врбаска бановина”, *Godišnjak o narodnom zdravlju i radu zdravstvenih ustanova i organa 1936*, Beograd 1937, 20.

је 1935. износио 41,44%, а прираштај 22,74% и били су највећи у Краљевини Југославији.⁶

У социјалној структури становништва Бановине у селима је живјело 90%, а у градовима 10% становништва. Пољопривредом се бавило више од 90% становништва. Преовладавали су мали посједи, који су износили од 2 до 50 хектара, а просјечни сеоски посјед био је између 8 и 10 хектара.⁷ Око 90% сељака је орало земљу на примитиван начин, дрвеним плугом, док је гвоздени плуг, „равњак” или „обртач” представљао ријеткост.⁸ Сточарством се бавило око 80% становника Бановине. И поред идеалних услова за развој свих грана сточарства, оно је било примитивно.⁹ У пољопривреди Бановине воћарство је заузимало треће мјесто. Од воћа се највише узгајала шљива.¹⁰ Главни узрок неискоришћености пољопривреде у Бановини лежао је у непросвијећености становништва. Бановина је 1929. имала 312 народних школа¹¹ и преко 72% неписмених, а већина писмених читала је мало, махом штампу.¹²

О општој заосталости у Врбаској бановини бан Светислав Тиса Милосављевић реферисао је 20. новембра 1929. краљу Александру Карађорђевићу следећим ријечима: „Човеку који први пут тамо долази, јако пада у очи велика сиротиња и општа заосталост на свима пољима јавног рада: у саобраћају, привреди, као и у просветно-културном животу”. Потом је додао да је народ „миран, трудољубив и са малим задовољавањем”.¹³

Према бану Милосављевићу, у планинске крајеве Врбаске бановине увозило се и у најроднијим годинама до 800 вагона кукуруза.¹⁴

Због дуготрајне суше, у лјето 1931. лјетина је била слаба, а приноси су подбацили за 30–60%. Иза тога је наступила дуготрајна зима 1931/32, која се протегла до априла 1932. године.¹⁵ Да би се избјегла глад већих размјера и осигурала исхрана људи и стоке, основан је 7. септембра 1931. Главни одбор за исхрану сушом пострадалих крајева, а потом су у већим мјестима основане подружнице – пододбори са задатком да прикупљају помоћ у новцу и натури. Залагањем Банске управе и државе становништву су подијељена 624 вагона хране, чиме је отклоњена „неман глади” која је пријетила великом дијелу становништва, спријечено је „крајње изнуривање и пропадање

⁶ Јово Зубовић, „Становништво Врбаске бановине”, *Развнџак*, 1. јануара 1939, бр. 1, 9.

⁷ Бојан Стојнић, „Светислав – Тиса Милосављевић и пољопривреда Врбаске бановине”, *Светислав – Тиса Милосављевић – Зборник Округлог сјола одржаног у Бањалуци 16. октобра 2004. године*, Бањалука 2006, 98–99.

⁸ Исти, *нав. дјело*, 100.

⁹ Исти, *нав. дјело*, 102.

¹⁰ Исти, *нав. дјело*, 104.

¹¹ Љубодраг Димић, „Бан Светислав – Тиса Милосављевић, културне прилике и културна политика у Врбаској бановини 1929–1934”, *нав. дјело*, 164.

¹² Ј. Зубовић, „Становништво Врбаске бановине”, *Развнџак*, 1. јануара 1939, бр. 1, 10–15.

¹³ *Светислав Тиса Милосављевић, Мемоари – Бановање* [Том 2], приредили: Небојша Радмановић, Верица М. Стошић и Зоран С. Мачкић, Бањалука 2005, 30.

¹⁴ „Изјава Бана г. Светислава Т. Милосављевића о приликама у Врбаској бановини”, *Службени листи Врбаске бановине*, 5. маја 1932, бр. 18, 9.

¹⁵ Б. Стојнић, *нав. дјело*, 100.

стоке” и обезбијеђена неопходна количина сјемена за прољетну сјетву 1932. године.¹⁶

Бањалучки срески начелник је тражио од Краљевске банске управе Врбаске бановине хитну помоћ од 40 вагона сијена и да се од ове количине „имућнијим сељацима дадне колико им је потребно за прехрану стоке на почек са обавезом да исту по цени коштања на пролеће када буду продавали овце поврате. Сиромашним сточарима требало би дати храну бесплатно”.¹⁷

Исхрана сеоског становништва Врбаске бановине била је слаба, недовољна и једнолична. У крајевима Змијања и Имљана на Влашићу јела се претежно зобеница. Месо се користило ријетко, „само пригодом великих празника: као Божић, Ускрс, Крсна слава и Бајрам”. Поврће је представљало ријеткост у исхрани. Од варива користио се пасуљ и кромпир, а зими кисели купус, од зачина со, зејтин, маст (хришћани), лој и масло (муслимани). Од воћа сељак је користио шљиве, у малој количини, јер „највише шљива иде на печење ракије”. Шећер се трошио у малим количинама а умјесто њега користио се пекmez.¹⁸ Исхрана градског становништва била је нешто боља.¹⁹

Прва посљедица економске биједи и непросвијеђености сељака било је то да „влажан и мрачан стан, без довољно чистога зрака са малим просторијама, повећава смртност одојчади, погодује ширењу туберкулозе и разних епидемија”. Соба за спавање била је у директној вези са просторијом у којој се кухало, гдје су се јела припремала на отвореном огњишту, тако да је цијела кућа била константно задимљена. При овако лошим стамбеним приликама свака заразна болест погађала је све укућане.²⁰ Под истим кровом често су боравили људи и животиње. Ријетке су биле сеоске куће које су имале тоалете.²¹

Врбаска бановина суочавала се са бројним тзв. социјалним болестима – акутним заразама, туберкулозом, венеричним болестима, маларијом, алкохолизмом, хроничним и дегенеративним болестима – које су представљале одраз ниског нивоа здравствене просвијеђености и опште културе. Сузбијање заразних болести био је један од највећих проблема санитетске службе

¹⁶ „Исхрана у Врбаској бановини – Настојање и успех акције Краљевске Банске Управе”, *Службени лист Врбаске бановине*, 7. априла 1932, бр. 14, 1–2; „Изјава Бана г. Светислава Т. Милосављевића о приликама у Врбаској бановини”, *Истио*, 5. маја 1932, бр. 18, 9.

¹⁷ Архив Републике Српске Бањалука (=АРСБЛ), фонд 9, Краљевска банска управа Врбаске бановине (=КБУВБ), VI, 3, 1, бр. 4.042/1932.

¹⁸ АРСБЛ, 9, VI, 3, 35, бр. 185/1937; Б. Стојнић, нав. дјело, 100.

¹⁹ [Гавро] Вујичић, „Социјални односи и социјално стање у Врбаској бановини”, *Алманах бановина – Врбаска бановина* (у додатку: *Вардарска бановина и Зейска бановина*), 1931, 37.

²⁰ Г. Вујичић, „Социјални односи и социјално стање у Врбаској бановини”, 37; Милан Јанковић за већину сеоских домова у Врбаској бановини каже да су били врло биједни: „Прозори премалени, често нема ни пода, по цијелој кући разилази се дим и чај, спава се на поду у слами или на гуњу, често и телад пребива у истој просторији, обућа се не брише, нема сапуна, нема пљувачнице, ријетко се чељад купа и пере, рубине врло лоше опране. Кад се неко разболи и од опасне приљепчиве болести, нема начина ни могућности да се одијели од здраве чељад и дјеце и да се посебно његује. Због тога јада постала је туберкулоза (или сушица) наша народна болест. А сушица је болест некултуре, незнања, сиромаштва, биједи”. Милан Јанковић, „Здравље у нашем selu”, *Врбаске новине*, 10. марта 1936, бр. 944, 3.

²¹ *Врбаске новине*, 1. септембра 1937, бр. 1.324, 3.

на територији Врбаске бановине. Сви напори надлежних власти усмјерени ка побољшању суморне слике здравствених прилика сучељавали су се културним, социјалним и економским недаћама.

Пријавна служба у циљу ефикаснијег сузбијања акутних заразних болести није функционисала како треба на подручју Врбаске бановине. Често је епидемија остајала неоткривена недјељама и мјесецима.²² Како би се то спријечило, Хигијенски завод у Бањалуци је 7. маја 1930. упутио свим среским начелницима и Дому народног здравља у Бихаћу позив да се придржавају *Правилника о пријављивању заразних болести* и *Закона о сузбијању заразних болести*²³ и да пријављују на вријеме заразне болести на свом подручју, јер се дешавало „да се често пута епидемије великих размера откривају сасвим случајно и то обично, пошто је болест покосила велики број жртава”.²⁴ Срески љекари, којима је било повјерено сузбијање заразних болести, често су били обавијештени о болести тек кад она узме већег маха и људских жртава. Поред тога морао је „да обавља разне уредовне дужности, обилазак сеоских амбуланта па и доста замашну администрацију и извештајну службу. Осим тога вршио је и приватну праксу”.²⁵

Од акутних заразних болести које су се појављивале на подручју Врбаске бановине на првом мјесту били су морбиле (оспице, крзмак) и скрлет, затим пјегави („пјегавац”) и трбушни („пријевни”) тифус и шарлах. Велик леталитет показивао је пертусис („велики” или „магарећи” кашаљ).

Од ових заразних болести највише су страдали планински срезиви.²⁶ Главни и најчешћи узрок епидемија био је употреба загађене воде, а затим ширење контактом, воћем и сл.²⁷

²² Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 18.

²³ Према Закону о сузбијању заразних болести, обавезној пријави подлијегале су, на основу клиничке дијагнозе, следеће заразне болести: 1. Cholera (колера), 2. Pestis (куга), 3. Febris flava (жута грозница), 4. Variola vera (велике богиње у свим облицима), 5. Typhus exanthematicus (пјегави тифус), 6. Typhus recurrens (повратни тифус), 7. Febris typhoides – Typhus abdominalis – Paratyphus – Група тифа (сваки посебно – врунице – црвени тифус – паратифус), 8. Dysenteria (срдобоља), 9. Scarlatina (скрлет), 10. Diphtheria et Group (гушобоља), 11. Meningitis cerebrospinalis (заразно запаљење можданице), 12. Encephalitis lethargica (дремалица), 13. Erysipelas (црвени вјетар), 14. Malleus (сакагија), 15. Tetanus (зли грч), 16. Anthrax (прострел – бедреница), 17. Lepa (губа), 18. Febris melitensis (малтешка грозница и Бангова болест), 19. Lyssa (rabies – бјеснило), 20. Morbus Weyli (Вајлова болест), 21. Poliomyelitis acuta (заразно запаљење кичмене мождине), и 22. Fabris puerperalis (бабиња грозница). Осим наведених пријави су подлијегале чим се појаве у епидемијском облику и у изузетној јачини ове заразне болести: 1. Morbilli (мрасе), 2. Varicellae (овче богиње), 3. Rubeola (црвенице), 4. Pertussis (велики кашаљ), 5. Febris paratassii (папатачин грозница – пасијача), 6. Parotitis epidemica (заушњаци), 7. Grippe (куњалица) и 8. Dengue. Министар социјалне политике и народног здравља могао је и друге болести у случају потребе означити као заразне. Чл. 1 „Закон о сузбијању заразних болести”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 24. јануара 1930, бр. 18–VII, 41; Чл. 1 и 2 „Правилника о пријављивању заразних болести и о сабирању података о њиховом кретању”, *Службени лист Врбаске бановине*, 4. децембра 1930, бр. 56, 7.

²⁴ *Службени лист Врбаске бановине*, 15. маја 1930, бр. 25, 2.

²⁵ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembra 1935, бр. 203–204, 134.

²⁶ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 17–18.

²⁷ [Гавро] Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, *Алманах бановина – Врбаска бановина* (у додатку: *Вардарска бановина* и *Зетска бановина*), 1931, 42–43.

Крајем 1934. и почетком 1935. велика епидемија морбила појавила се у срезовима Јајце, Бањалука, Мркоњић Град, Кључ, Босански Петровац и Босанско Грахово. Љекари који су сузбијали епидемију тврдили су да је морбидитет износио између 85 и 90%, а леталитет око 7%. Број регистрованих обољења износио је око 10.000, а број умрлих око 6.000. Начин становања и живљења одиграо је пресудну улогу у ширењу ове велике епидемије.²⁸ Колико је она тада узела маха најбоље свједочи то што је министар социјалне политике и народног здравља 23. јануара 1935. наредио Централном хигијенском заводу у Београду и Хигијенском заводу у Загребу да упуте по два своја љекара у Бањалуку, који ће се ставити на располагање ради сузбијања мрасе (морбила) и других заразних болести на просторима срезова Јајце, Мркоњић Град, Босански Петровац и Двор.²⁹

Крајем 1929. и почетком 1930. велика епидемија скрлети појавила се у срезовима Гламоч, Мркоњић Град и Котор Варош. У 1930. од 952 обољела била су 182 смртна случаја, а 1936. је регистровано свега 48 обољелих, од којих је троје умрло.³⁰

Врбаску бановину је усљед велике вашљивости тешко погађао пјегави тифус.³¹ На подручју Краљевине СХС било је 1919. регистровано 12.198 случајева пјегавца. Почетком те године ширу околину Бањалуке погодила је велика епидемија пјегавог тифуса, а у марту болест је погодила и сам град. Први обољели изоловани су у бараку Општинске болнице у Бањалуци.³² Основни ланац пјегавог тифуса на територији Врбаске бановине протезао се од југоистока ка сјеверозападу (Прозор – Бугојно – Јајце – Мркоњић Град – Кључ – Сански Мост), а степен ендемичности опадао је у правцу сјеверозапада. Паралелно са овим ланцем, у правцу сјеверозапада, постојала су још два ланца пјегавца: сјеверни (Фојница – Травник – Котор Варош – Бањалука – Приједор) и јужни (Дувно – Ливно – Гламоч – Босанско Грахово – Босански Петровац – Бихаћ – Цазин). И код њих је степен ендемичности опадао у правцу сјеверозапада.³³ Болест је била ендемска у појединим срезовима, а посебно у централним срезовима Бановине. Потешкоће око сузбијања ове болести биле су огромне. Водила се стална борба са овом болешћу, али њу су отежавали недостатак средстава и неповољне теренске прилике због којих је тешко било доставити парне апарате за депедикулацију у заражено мјесто.³⁴

Трбушни тифус, болест прљавих руку и ногу и нечисте одјеће, јављао се у низијским крајевима, а посебно у Посавини и доњем току ријеке Врбас.³⁵ Већа епидемија трбушног тифуса захватила је 1925. и град Бањалуку. Зато је ради

²⁸ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 17–18.

²⁹ АРСБЛ, 9, VI, 16, 101.

³⁰ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 18.

³¹ Архив Босне и Херцеговине (=АБиХ), Земаљска влада за Босну и Херцеговину (=ЗВБХ) (2), кут. 173, Извјештај Котарског уреда у Котор Варошу о хигијенским приликама од 16. јула 1919, бр. 3.052/1919.

³² Чедо Алексић, *Хигијенски завод у Бањалуци*, Бања Лука 2001, 31.

³³ Вошко Џивковић, Милош Аранички и сар., *Pegavac i rekurens u NR Bosni i Hercegovini (Rad Državne savezne akcije za suzbijanje pegavca i rekurensa u NR BiH)*, Сарајево 1947, 8–9, 17–19.

³⁴ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 18.

³⁵ Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 42–43.

спречавања ширења епидемије вакцинисано око 3.000 особа.³⁶ Двије велике епидемије трбушног тифуса у Врбаској бановини појавиле су се крајем 1935. и почетком 1936. године. Најтежа је била у селу Медна код Мркоњић Града.³⁷

У Врбаској бановини посебно је био опасан шарлах, услед примитивних хигијенских прилика на селу, гдје су „често сва кућна чељад спавала у једној соби заједно са болесником”, па се болест ширила „попут експлозије”.³⁸ У зиму 1930/31. велика епидемија шарлаха погодила је срезове Котор Варош, Јајце и Мркоњић Град, гдје је било 105 обољелих, од којих је 28 умрло. У априлу 1931. епидемија је била у опадању на подручју Бановине, јер су власти предузеле „облигаторно цепљење против шарлаха” како се болест не би вратила.³⁹

Међу акутним инфекцијама које су се јављале на подручју Врбаске бановине биле су дизентерија, дифтерија и антракс. Дизентерија се у почетку у Врбаској бановини јављала у форми спорадичних случајева.⁴⁰ У септембру и октобру 1940. на подручју срезова Бањалука, Котор Варош, Прњавор, Теслић и двор појавила се велика епидемија дизентерије. Према подацима Хигијенског завода у Бањалуци, било је око 4.000 обољелих од ове болести, са 150 до 200 смртних случајева. У сузбијању дизентерије било је ангажовано цјелокупно особље Хигијенског завода у Бањалуци, срески љекари и помоћно особље заражених срезова. У циљу сузбијања ове болести основана је и помоћна болница у селу Липљу, која је раније била у селу Јошавци.⁴¹ Дифтерија се појавила само једном у епидемијској форми, у Срезу Гламоч.⁴²

Власти су током 1931. спровеле децентрализацију лијечења против бјеснила, јер се дешавало да се заражене особе не подвргну лијечењу због удаљености болница и немогућности да плате путне трошкове. Због тога је лијечење ове болести било пренесено у надлежност среских љекара.⁴³

Маларија је углавном била везана за крајеве уз ријеку Саву и доње токове ријека Врбас и Босна, а у мањој мјери и за подручја срезова Прњавор и Приједор. Најраспрострањенија је била у Срезу Босанска Градишка⁴⁴ и среској испостави Босански Брод.⁴⁵ Број обољелих од ове инфективне болести у Врбаској бановини 1938. кретао се између 3.000 и 4.000.⁴⁶

³⁶ Ч. Алексић, *Хигијенски завод у Бањалуци*, 31.

³⁷ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 18; Бојан Стојнић, Верица М. Стошић, *Љекарска комора Врбаске бановине 1929–1941*, Бањалука 2012, 81.

³⁸ Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 42–43; Записник трећег редовног годишњег састанка Банског већа Врбаске бановине, држаног 15 и 16 децембра 1932 год., Београд 1933, 146.

³⁹ „Стање народног здравља у Врбаској бановини и радови на асанацији у месецу марту и априлу 1931. год.”, *Службени листи Врбаске бановине*, 14. маја 1931, бр. 20, 2.

⁴⁰ Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 43.

⁴¹ *Врбаске новине*, 1. новембра 1940, бр. 1.748, 4.

⁴² „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembra 1935, br. 203–204, 134.

⁴³ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 19.

⁴⁴ Главни рад на сузбијању маларије у Врбаској бановини вршио је Дом народног здравља у Босанској Градишци. Овај рад био је ограничен на периодичан излазак љекара у поједина заражена подручја ради испитивања и дијељења бесплатних лијекова становништву. Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 19.

⁴⁵ Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 43.

⁴⁶ Записник седница деветог заседања Банског већа Врбаске бановине одржаних 6, 7. и 8. марта 1939. године у Већници Банског већа (рукопис, штампане само корице – прим. аутора), 122.

Од хроничних обољења прво мјесто у Врбаској бановини заузимао је ендемски сифилис. Мјере за сузбијање ове болести први пут су предузете 1929, када је широм Бановине подигнут читав низ станица и амбуланти у циљу њеног лијечења и сузбијања.⁴⁷ Најзараженији срезови били су Грачаница, Градчац, Тешањ, Маглај и Цазин. Број обољелих износио је око 25.000.⁴⁸

На подручју Врбаске бановине биле су 1931. двије установе (амбуланте) за сузбијање кожных и венеричних болести. У њима су те године обављена 2.994 прегледа и 4.550 консултација и одржано је 17 предавања, којима је присуствовало 259 слушалаца.⁴⁹

Обољелих од гонореје од 1935. до 1938. било је 1.710, од тога 1.282 мушкараца и 438 жена, а од сифилиса 2.722, од којих је било 1.616 мушкараца и 1.106 жена.⁵⁰

Прегледаних особа на кожне и венеричне болести на подручју Врбаске бановине у 1937. било је 1.800. Венерично обољење констатовано је код 530, а кожно код 1.150 особа. Број свих прегледа и посјета у вези са овим обољењима износио је 6.300, а број посјета ради савјета 230.⁵¹

Врбаска бановина је у погледу раширености туберкулозе („сушице”, „јектике”) заузимала прво мјесто у Краљевини Југославији. За велику распрострањеност ове болести узрок је био Први свјетски рат. Гладовање током рата и у првим посљератним годинама рапидно је смањило отпорну снагу становништва и омогућило ширење болести.⁵² Туберкулоза је била наша „народна болест”, односно „болест некултуре, незнања, сиромаштва, бијезде”.⁵³ Број смртних случајева од ове болести у Бановини износио је 38 на 10.000 становника, а у Краљевини Југославији 27. Сваке године је на подручју Бановине од ове болести умирало између 3.500 и 4.000 људи.⁵⁴ У Врбаској бановини постојала су само два антитуберкулозна диспанзера, при Хигијенском заводу у Бањалуци и Дому народног здравља у Бихаћу. Антитуберкулозни диспанзер у Бихаћу био је непотпун јер није посједовао Рендгенов апарат. Обољели од ове болести имали су на располагању око 50 кревета у осам болница на територији Врбаске бановине.⁵⁵ Управник Бањалучке болнице др Ејуб Мујезиновић сматрао је да све теже туберкулозне болеснике треба изоловати, а да је у Врбаској бановини требало обезбиједити око 4.000 болничких постеља, док је 1932. на подручју Врбаске бановине било седам болница са 350–360 постеља.⁵⁶

⁴⁷ Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 43.

⁴⁸ Дом народног здравља у Добоју покривао је све претходно наведене срезове, изузев Цазина, те је испитивање, лијечење и сузбијање ове болести представљало за њега један од најважнијих здравствених проблема. Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 19.

⁴⁹ „Suzbijanje zaraznih bolesti”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 207.

⁵⁰ „Статистички подаци венеричних болести”, *Врбаске новине*, 13. августа 1939, бр. 1.613, 2.

⁵¹ Архив Југославије (=АЈ), фонд 39, Министарство социјалне политике и народног здравља Краљевине Југославије (=МСПНЗКЈ), 9, 27–28.

⁵² Г. Вујичић, „Здравствене и хигијенске прилике Врбаске бановине”, 42.

⁵³ М. Јanković, „Zdravlje u našem selu”, *Врбаске новине*, 10. марта 1936, бр. 944, 3.

⁵⁴ Г. Вујичић, „Врбаска бановина”, 19.

⁵⁵ *Врбаске новине*, 19. маја 1935, бр. 709, 1.

⁵⁶ Б[ожидар] В[есић], „Југословенска лига против туберкулозе. Извршни одбор бановинске управе у Бањој Луци”, *Службени лист Врбаске бановине*, 2. јуна 1932, бр. 22, 6–7.

У циљу борбе са овом опаком болешћу 15. децембра 1935. основана је Лига против туберкулозе у Бањалуци. Лига је настојала да заинтересује ширу јавност, анимира имућне грађане да новчано помогну антитуберкулозну акцију и оснује болничко одјељење за лијечење туберкулозних у Бањалуци.⁵⁷

На тродневној конференцији представника здравствених установа о здравственим приликама у Врбаској бановини, одржаној у Хигијенском заводу у Бањалуци у фебруару 1941, констатовано је да је туберкулоза узела маха у градовима и селима Врбаске бановине. На подручју Бановине није постојао санаторијум или болница за туберкулозно обољеле. На конференцији донесен је закључак да се борба против ове болести активира оснивањем установа, првенствено новоизграђеног лјечилишта за туберкулозне у Санском Мосту, које је требало опремити и запослити љекаре, и да се при Државној болници у Бањалуци отвори одјељење за туберкулозне болеснике, а да се, поред болнице у Грачаници, подигне болница у Добоју са антитуберкулозним диспансером, који би служио потребама источног дијела Врбаске бановине.⁵⁸ Посебно активан у сузбијању туберкулозе на територији Врбаске бановине био је признати специјалиста за ову болест др Велимир Човић, шеф Антитуберкулозног диспанзера Хигијенског завода у Бањалуци. Он је одржао велики број предавања и писао у *Врбаским новинама* о утицају туберкулозе на здравствено стање народа.⁵⁹

Један од најкрупнијих социјалних проблема и права пошаст по здравље народа био је алкохолизам. Овај порок је „у толикој мери ухватио маха, да је постао запрека сваком напретку”. Инжењер Лазар Марковић израчунао је да на територији Среза Прњавор „целокупни приход од земљорадње по одбитку режјијских трошкова и количине хране потребне за прехрану – бива попијен, потрошен у алкохолна пића, а остале потребе (одело, порез и др.) бивају намирене од продане стоке”.⁶⁰ У циљу сузбијања алкохолизма основана су почетком 30-их година друштва трезвености широм Врбаске бановине.⁶¹

Питање снабдијевања становништва питком водом представљало је један од највећих здравствених проблема Врбаске бановине. Велики број срезова, посебно оних у јужном дијелу Бановине, припадао је кршу и био је сиромашан водом. И многи други срезови који нису припадали кршу, као што су били Прњавор и дијелом Приједор, патили су од безводности. Постојала су насеља у којима у кругу од 10 до 15 km није било питке воде.

⁵⁷ Исто, 6; „Извршни одбор лиге против туберкулозе у Бањој Луци”, *Службени листи Врбаске бановине*, 16. јуна 1932, бр. 24, 9; *Врбаске новине*, 19. маја 1935, бр. 709, 1; *Истио*, 17. маја 1936, бр. 995, 1; *Истио*, 14. новембра 1936, бр. 1.139, 4; *Истио*, 15. новембра 1936, бр. 1.140, 3; *Истио*, 17. новембра 1936, бр. 1.141, 2; *Истио*, 19. новембра 1936, бр. 1.143, 3.

⁵⁸ *Истио*, 16. фебруара 1941, бр. 1.769, 1.

⁵⁹ Бојан Стојнић, Верица М. Стошић, *Бањалучки љекари у Краљевини Југославији*, Бањалука 2017, 192.

⁶⁰ „Привредне прилике у Прњаворском срезу”, *Глас Врбаске бановине*, 10. новембра 1929, бр. 1, 3; *Службени листи Врбаске бановине*, 16. фебруара 1930, бр. 11, 2.

⁶¹ *Службени листи Врбаске бановине*, 16. фебруара 1930, бр. 11, 2; *Истио*, 19. јуна 1930, бр. 30, 1; *Истио*, 26. маја 1932, бр. 21, 5; *Истио*, 22. новембра 1932, бр. 54, 6; *Врбаске новине*, 24. марта 1933, бр. 89, 5; *Истио*, 29. марта 1933, бр. 91, 7; *Истио*, 2. новембра 1933, бр. 248, 4; *Истио*, 23. фебруара 1936, бр. 932, 2; *Истио*, 29. маја 1936, бр. 1.004, 3; Б. Стојнић, В. Стошић, *Бањалучки љекари у Краљевини Југославији*, 165, 168.

Према причању сељака дешавало се да стока у љетном периоду остане без воде 10–15 дана. У тим крајевима становништво се сналазио прављењем локава, набијених иловачом и обрађених пружењем, у које се сакупљала кишница. По овим локвама често су читави крајеви добијали назив „Локвари”. Вода из локава била је мутна и загађена, а њу су, поред стоке, користили често и људи, што је доводило до честих паразитних и цријевних обољења.⁶² Једна од најважнијих мјера на пољу подизања хигијене на селу и сузбијања заразних болести било је подизање санитарско-техничких објеката. Хигијенски завод у Бањалуци у раздобљу од 1930. до 1940. изградио је око 500 различитих санитарско-техничких објеката: водовода, хигијенских бунара, купатила, цистерни, нужника и др.⁶³

Највиши стручни здравствени савјетодавни орган бана Врбаске бановине био је Бански санитарски савјет Врбаске бановине, који је у 1938. дјеловао интензивно у социјално-здравственом и општеадминистративном погледу.⁶⁴

На подручју Врбаске бановине почетком 1931. постојале су четири градске (општинске), пет бановинских, три болнице социјалног осигурања и једна рударска.⁶⁵

Бан Светислав Тиса Милосављевић је крајем 1932. сматрао да на подручју Врбаске бановине постоји потреба за отварањем најмање 15 нових болница.⁶⁶

Како због сиромаштва општине у Врбаској бановини нису биле у могућности да издржавају болнице, оне су се обраћале молбом Банској управи у Бањалуци да их преузме Бановина у своју надлежност. Због опасности да те болнице буду затворене, бановинске власти преузеле су до 1933. њих четири у своју надлежност.⁶⁷

На подручју Врбаске бановине 1934. постојале су бановинске болнице у Бањалуци, Бихаћу, Цазину, Босанском Новом, Дервенти, Прњавору, Кључу, Котору Варошу, затим болнице социјалног осигурања у Дрвару, Јајцу, Горњим Подградцима и Теслићу⁶⁸ и Врбаска стална војна болница у Бањалуци.

Осим бањалучке, остале бановинске болнице својим уређењем, бројем љекара и постела нису одговарале својој сврси. Према тадашњим информа-

⁶² Санитарско-техничко одјељење Хигијенског завода у Бањалуци посвећивало је велику пажњу снабдијевању безводних крајева питком водом, што је представљало „први и основни услов за подизање општих здравствених и хигијенских прилика на селу”. Г. Вучић, „Врбаска бановина”, 19–20; Б. Стојнић, *нав. дјело*, 100.

⁶³ „Најхитније потребе здравства у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 16. фебруара 1941, бр. 1.769, 2.

⁶⁴ „Правилник о саставу и делокругу банског санитарског савета”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 18. децембра 1929, бр. 297–СХХIV; АРСБЈ, 9, VI, 16, 224, бр. 304/1938.

⁶⁵ V. Manakin, *Banovina Vrbaska – Opšti pregled*, 12.

⁶⁶ Бан Светислав Тиса Милосављевић изјавио је на сједници Банског вијећа Врбаске бановине: „Има још срезова у нашој Бановини којима је неопходно потребна ма и најмања болница, а ми не можемо дати ни амбуланту”. *Зайшник иређеџ редовноџ годишњеџ сасијанка Банскоџ већа Врбаске бановине*, држаног 15 и 16 децембра 1932 год., 164.

⁶⁷ Исто, 162–163, 164; *Зайшник чејвршоџ редовноџ годишњеџ сасијанка Банскоџ већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., Загреб [1934], 119, 121.

⁶⁸ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembra 1935, бр. 203–204, 133–134, 136.

цијама главне карактеристике бановинских болница биле су „слабо материјално снабдевање, потрајао и непотпун инвентар, нешколован персонал”.⁶⁹

Према тадашњим стандардима, на 1.000 становника у сеоским областима долазиле су двије болничке постеље, а у индустријским крајевима и градовима по шест постеља. У складу с овим стањем у Врбаској бановини било је неопходно на 1.000 становника обезбиједити четири постеље, односно укупно 4.002. Средином 1934. запослено је 13 љекара, од којих четворо у болници у Бањалуци, троје у болници у Бихаћу, а у осталим болницама по један или чак ниједан. Имајући у виду здравствене тешкоће, бањалучки адвокат и политичар др Стеван Мољевић предлагао је да се болница у Бањалуци прошири отварањем пет одјељења: интерног, хируршког, кожног и венеричног, заразног и за отворену туберкулозу, а свако са по 50 до 150 постеља, да се болница у Бихаћу прошири на 200 постеља са три одјељења, у Гламочу, Јајцу и Мркоњић Граду подигну мање болнице, да се болница у Кључу прошири на 120 постеља и са два до три одјељења, отварање одјељења за отворену туберкулозу при постојећим болницама и подизање великог посебног љечилишта за туберкулозне на подручју Бановине. За ово је средства требало да обезбиједи држава.⁷⁰

Иако је болница у Бањалуци⁷¹ била главна болничка установа на подручју Врбаске бановине, она је у Краљевини Југославији улазила у ред средњих болница.⁷²

Болница је 1936. располагала са 86 постеља, шест љекара, 16 болничара, сестара и лабораната и 17 осталог особља. Број болесника у тој години износио је 2.503, који су на лијечењу провели укупно 32.426 дана. На 10.000 становника број кревета у Бањалучкој болници износио је 0,7.⁷³

⁶⁹ „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembra 1935, br. 203–204, 133.

⁷⁰ Др Стеван Мољевић каже: „То је једна од њених првих дужности. Јер само здрав и снажан народ може да очува и уреди нашу пространу отаџбину, јер само здрав члан заједнице може да буде добар привредник и добар војник. Овај крај има и право да то тражи, јер има право на живот барем у истој мери колико и други”. Стеван Мољевић, „Сузбијање туберкулозе у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 19. августа 1934, бр. 487, 1.

⁷¹ Болницу у Бањалуци основала је аустроугарска окупациона власт 1879. године. Болница је до почетка Другог свјетског рата дијелила тешку политичку и друштвену судбину народа. У различитим државноправним оквирима, окупационим и слободним, мијењала је и свој назив. У аустроугарском окупационом времену названа је Општинска болница у Бањалуци. Тај назив је задржан и у Краљевини СХС/Југославији до 1933, када је преименована у Бановинску болницу у Бањалуци. Њу је финансирала Краљевска банска управа Врбаске бановине. У 1935. прешла је из банске у државну надлежност са називом Државна болница у Бањалуци, који ће задржати и за вријеме Другог свјетског рата. Болнички називи (општинска, бановинска и државна) нису означавали њен ниво или подручје дјеловања, већ изворе њеног финансирања. Чл. 4 „Закона о болницама”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 6. марта 1930, бр. 52–XVIII, 431; *Зайисник четвртог редовног годишњег сасијанка Банског већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 121; Стеван З. Иванић, „Наша здравствена служба”, *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и орџана 1936*, Београд 1937, VI; Milan Vukmanović, „Između dva rata”, *Banjaluka*, Institut za istoriju, Banjaluka 1990, 107.

⁷² Мале болнице располагале су са до 50 болесничких постеља, средње од 50 до 300, а велике с више од 300. Чл. 1 „Уредбе о санитарско-техничким прописима за грађење јавних болница”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 1. јула 1930, бр. 146–LIII, 1.313.

⁷³ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1936*, knj. VII, Beograd 1937, 416.

У другој половини 30-их година Бањалучка болница била је на основу обезбијеђеног кредита велико троспратно градилиште бројних објеката и новооснованих одјељења и одсјека.⁷⁴ У новосаграђеној троспратној згради 1934/35. године налазило се Хируршко одјељење. На другом спрату налазило се Одјељење за болести уха, носа и грла, а у сутерену котловница. Одјел за рендген основан је 1935. Ушни, Очни и Гинеколошко-порођајни одјел основани су 1937. године. Идуће године подигнута је зграда у коју су смјештени Заразно одјељење и, нешто касније, Интерно одјељење. Управа болнице смјештена је у објекат који је изграђен 1939. године. Кожно-венерични одјел основан је тек 1941. године.⁷⁵

На почетку 1939. у Бањалучкој болници од 210 постеља Интерном одјељењу припадало је 80, Заразном 30 и Хируршко-ортопедском одјељењу 100.⁷⁶

Болница у Бихаћу је за вријеме обласне самоуправе прешла у надлежност државе, а 1929. у надлежност Врбаске бановине.⁷⁷ Број пацијената Бихаћке болнице сваке године се повећавао, јер је она служила за лијечење болесника из шире околине, којој је гравитирало 10 срезова, и то четири из Савске бановине, а шест из Врбаске бановине (Бихаћ, Цазин, Босански Петровац, Босанска Крупа, Сански Мост и Босански Нови). Значајно јој је било узорно уређено Хируршко одјељење, у којем су се изводили најтежи хируршки захвати и са „великим успехом”. Запошљавала је два до три љекара, од којих је један био хирург.⁷⁸

Болница у Цазину почетком 30-их година располагала је с 30 постеља и имала једног љекара, који је био истовремено и њен управник и срески љекар. У 1931. у болници су лијечена 535 пацијената, а умрло их је 11.⁷⁹

Болница у Босанском Новом служила је потребама срезова Босански Нови, Босанска Крупа, Приједор и Двор, који су бројали преко 150.000 становника.⁸⁰ Почетком 30-их година располагала је с 30 постеља и запошљавала једног љекара, који је истовремено био њен управник и срески љекар. Током 1931. у болници је лијечено 90 пацијената, од којих су умрла двојица.⁸¹

Болница у Дервенти, са 40 постеља, служила је потребама становништва источног дијела Бановине, који „од Прњавора источно, северно и јужно

⁷⁴ М. Vukmanović, „Između dva rata”, 107.

⁷⁵ АРСБЛ, фонд 99, Народни одбор Среза Бањалука (=НОСБЛ), кут. 29 (грађа бб), година 1963, стр. 4–5, 8–10; АРСБЛ, фонд 648, Фонд за обнову Бањалука (=ФЗОБЛ), 29, N. Hotić, „Sanaciono razvojni program” *Medicinskog centra Banja Luka*, I dio, I knj., Banja Luka: Zavod za studije i projektovanje, 1971, 2–3.

⁷⁶ *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и орџана 1939*, Београд 1940, 132–133, 136–137, 140–141.

⁷⁷ „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248.

⁷⁸ *Зайисник шрећеџ редовноџ годишњеџ сасиџанка Банскоџ веџа Врбаске бановине*, држаног 15 и 16 децембра 1932 год., 146–147, 148; *Зайисник четврџтоџ редовноџ годишњеџ сасиџанка Банскоџ веџа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 118; *Зайисник седница десетџоџ заседања Банскоџ веџа Врбаске бановине одржаних 19, 20 и 21 фебруара 1940 године у Веџници Банског двора*, [Бањалука 1940], 122.

⁷⁹ „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248.

⁸⁰ *Врбаске новине*, 17. фебруара 1937, бр. 1.210, 3.

⁸¹ „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248.

нема ни једне болнице”. Запошљавала је једног љекара, који је истовремено био њен управник и срески љекар. У болници је 1931. лијечено 667 пацијената, а умрло 43.⁸²

Болница у Котор Вароши почетком 30-их година посједовала је три болничке просторије и 26 постеља. Запошљавала је једног љекара, који је био истовремено и њен управник. За ову болницу се сматрало да ју је требало проширити оснивањем павиљона (одјељења) за инфективне болести. Током 1931. кроз болницу је прошло 409 пацијената, а умрло их је 17.⁸³

За болницу у Кључу сматрало се да је била „најпотребнија јер цео јужни горовити део бановине са срезовима Јајце, Мркоњић Град, Кључ и Гламоч има само ту болницу са 25 кревета”. Болница је запошљавала једног љекара, који је истовремено био њен управник и срески љекар. У болници је 1931. лијечено 311 пацијената, а умрло их је 12.⁸⁴

Болница у Прњавору, са 22 постеље, у сједишту највећег среза с преко 63.000 становника, растерећивала је болнице у Бањалуци и Дервенти. Запошљавала је једног љекара, који је био истовремено њен управник и срески љекар. У њој је 1931. лијечено 506 пацијената, а умрло их је 15. Болница је 1934. имала 560 пацијената.⁸⁵

У 1936. години на подручју Врбаске бановине било је 12 болница (једна државна, седам бановинских и четири остале) са 438 постеља, 20 љекара, 48 болничара, сестара и лабораната и 62 осталог особља.⁸⁶

Двије године касније, 1938, било је на подручју Врбаске бановине једна државна, седам бановинских и три болнице социјалног осигурања. Број постеља у 11 болница износио је 521. У њима је лијечено 10.438 болесника, који су у њима провели 110.435 болничких дана. Болнице су запошљавале 143 радника, од којих 23 љекара, два апотекара и хемичара, 59 лица стручног и помоћног особља, једно техничко лице, 17 административних лица и 41 лице подворног особља.⁸⁷

Као што је Бањалука била велико градилиште приликом изградње њене болнице, била је и Врбаска бановина у другој половини 30-их година градилиште бројних болничких објеката, којим се приступило у Приједору,

⁸² „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248; *Зайисник четвртог редовног годишњег сасијанка Банског већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 119.

⁸³ „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248; *Зайисник четвртог редовног годишњег сасијанка Банског већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 120, 139.

⁸⁴ *Зайисник четвртог редовног годишњег сасијанка Банског већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 120; „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248; *Врбаске новине*, 19. августа 1934, бр. 487, 1.

⁸⁵ *Зайисник четвртог редовног годишњег сасијанка Банског већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 120; „Bolnice i druge ustanove za lečenje u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 243, 248; „Sanitetska organizacija u Vrbaskoj banovini”, *Lekar*, 15. novembra 1935, br. 203–204, 133.

⁸⁶ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1936*, knj. VII, Beograd 1937, 416–417.

⁸⁷ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1938–1939*, knj. IX, Beograd 1939, 400–401.

Мркоњић Граду, Грачаници, Босанској Градишки, Санском Мосту, Босанском Петровцу, Босанском Грахову, Гламочу, Јајцу и Босанској Дубици.⁸⁸

У вријеме тродневне конференције о здравственим приликама у Врбаској бановини, коју су одржали у фебруару 1941. представници здравствених установа, закључено је да се одмах оспособи за рад љечилиште за туберкулозне у Санском Мосту, да се при Државној болници у Бањалуци отвори Одјељење за туберкулозне болеснике и да се подигне болница у Добоју са антитуберкулозним диспанзером, која би служила потребама источног дијела Бановине.⁸⁹ Ове амбициозне планове онемогућио је почетак Другог свјетског рата.

Ради унапређења народног здравља основане су здравствене општине,⁹⁰ што је представљало „највећи досадањи напредак у санитетској организацији”. Њиховим увођењем у селима била је обезбијеђена љекарска помоћ и хигијенска заштита већинског сеоског становништва.⁹¹

Обавеза самосталних здравствених општина била је да на сваких 10.000 становника плаћају по једног општинског љекара и једну сестру помоћницу, да на сваких 5.000 становника плаћају једну квалификовану општинску бабицу, да носе болничке трошкове сиромашног становништва, да оснивају, граде и издржавају здравствене установе, и учествују при асанацији и сузбијању заразних болести.⁹²

Санитетско особље самосталних здравствених општина финансирано је из општинског буџета,⁹³ а удружених здравствених општина из бановинског буџета, па су сматрани особљем Бановине.⁹⁴

Сједиште општинског љекара на територији удружене здравствене општине одређивао је бан.⁹⁵ Удружене здравствене општине за унапређење здравствене службе биле су од великог значаја, „јер најбоље решава питање како ће народ најлакше, најбрже и најјефтиније доћи до лекара и лекова”.⁹⁶

⁸⁸ *Буџет расхода и прихода Врбаске бановине за 1937/38. годину*, Бања Лука 1937, 34; *Буџет расхода и прихода Врбаске бановине за 1938/39. годину*, Бања Лука 1938, 52–53, 57; *Буџет расхода и прихода Врбаске бановине за 1939/40. годину*, Бања Лука 1939, 57–58, 61; *Врбаске новине*, 6. јануара 1937, бр. 1.179, 1; *Истио*, 7, 8, 9. јануара 1937, бр. 1.180, 1; *Истио*, 21. јануара 1937, бр. 1.188, 5; *Истио*, 2. фебруара 1938, бр. 1.388, 1, 4; *Истио*, 8. јуна 1939, бр. 1.593, 5; *Истио*, 29. јуна 1939, бр. 1.600, 2; *Истио*, 6. јула 1939, бр. 1.602, 5; *Истио*, 12. јула 1939, бр. 1.604, 2.

⁸⁹ „Најхитније потребе здравства у Врбаској бановини”, *Врбаске новине*, 16. фебруара 1941, бр. 1.769, 1.

⁹⁰ Чл. 1 „Закона о здравственим општинама”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 6. марта 1930, бр. 52–XVIII, 429.

⁹¹ „Banovinski sanitet u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 131.

⁹² Чл. 4 „Закона о здравственим општинама”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 6. марта 1930, бр. 52–XVIII, 429.

⁹³ *Истио*.

⁹⁴ Љекари удружених здравствених општина на територији Врбаске бановине били су бановински чиновници, подређени Краљевској банској управи Врбаске бановине, односно среском начелнику или старјешини среске испоставе и били су у статусу бановинског љекара. *Врбаске новине*, 24. јануара 1936, бр. 908, 4.

⁹⁵ Чл. 11 „Закона о здравственим општинама”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 6. марта 1930, бр. 52–XVIII, 430.

⁹⁶ *Зайшник седница десетог заседања Банског већа Врбаске бановине*, одржаних 19, 20 и 21 фебруара 1940 године у Већници Банског двора, 121.

Суштина ових мјера била је у настојању власти да се лекар приближи народу.⁹⁷

На основу *Закона о здравственим општинама* од 27. фебруара 1930. и рјешења бана Врбаске бановине од 11. децембра исте године, основане су на подручју Бановине 92 здравствене општине, од тога 31 самостална и 61 удружена.⁹⁸

Због општег сиромаштва и недостатка средстава, број ангажованих љекара и сестара помоћница у самосталним и удруженим здравственим општинама био је далеко мањи од броја општина.⁹⁹ Крајем 1932. било је пет љекара у самосталним и по пет љекара и сестара помоћница у удруженим здравственим општинама. Сљедеће године било је у удруженим здравственим општинама запослено седам љекара, а било је предвиђено запошљавање бановинским буџетом за 1934/35. годину још пет љекара, „јер императивна нужда захтева” да се толико љекара постави у разним крајевима Бановине, пошто је број љекара био мали, а било је случајева да су за цијели срез, као што су Цазин, Босанска Крупа и Мркоњић Град, били постављени само по један лекар.¹⁰⁰ У 1935. години на подручју Врбаске бановине стварно је функционисало 18 здравствених општина, од којих је 11 самосталних било у Бањалуци, Босанској Градишки, Бихаћу, Босанској Дубици, Босанском Новом, Градачцу, Дервенти, Грачаници, Босанском Броду, Приједору и Теслићу, док је удружених здравствених општина било седам, а 81 удружена здравствена општина била је без љекара.¹⁰¹

На подручју Врбаске бановине успостављено је 8. маја 1936. године 11 самосталних и 88 удружених здравствених општина.¹⁰²

Двије године касније, 1938, у Врбаској бановини функционисало је 35 удружених и девет самосталних здравствених општина, у којима је радио 21 хонорарни лекар, три сестре и десет бабица.¹⁰³ У удруженим здравственим општинама 1939/40. године било је ангажовано 26 љекара и 10 сестара помоћница,¹⁰⁴ а 1940/41. године 21 лекар и 12 сестара помоћница.¹⁰⁵

⁹⁷ Љубодраг Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. II, Београд 1997, 239.

⁹⁸ *Службени лист Врбаске бановине*, 11. децембра 1930, бр. 57, 2–3 *Исти*, 22. новембра 1932, бр. 54, 4; М. Кумарић, *Монографија Врбаске бановине*, [78–79].

⁹⁹ Трошкови запошљавања 62 бановинских љекара и 62 сестре помоћнице у Врбаској бановини износили су 1.737.700 динара. *Зависник трећеј редовној годишњој сасџанка Банској већа Врбаске бановине*, држаног 15 и 16 децембра 1932 год., 139–140, 142.

¹⁰⁰ *Зависник четвртој редовној годишњој сасџанка Банској већа Врбаске бановине*, држаног 14, 15, 16 и 18 децембра 1933 год., 114.

¹⁰¹ АРСБЈ, фонд 208, Збирка документарног материјала о политичким и друштвеним збивањима у Босанској Крајини (=ЗДМ), бр. 13; „Санитетска организација у Врбаској бановини”, *Лекар*, 15. новембра 1935, бр. 203–204, 134.

¹⁰² *Врбаске новине*, 23. маја 1936, бр. 999, 4; *Исти*, 24. маја 1936, бр. 1.000, 5.

¹⁰³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије 1938–1939*, књ. IX, Београд 1939, 402–403; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937–38*, Београд 1939, 12; *Социјално-медицински преглед*, Београд 1939, књ. XI, св. 1, 59; М. Вукмановић, *нав. дело*, 107.

¹⁰⁴ *Буџет расхода и прихода Врбаске бановине за 1939/40. годину*, Бања Лука 1939, 46–47.

¹⁰⁵ *Буџет расхода и прихода Врбаске бановине за 1940–41. годину*, Бања Лука 1940, 45; *Зависник седница десетог заседања Банској већа Врбаске бановине*, одржаних 19, 20 и 21 фебруара 1940 године у Већници Банског двора, 121.

На подручју Врбаске бановине најзначајнија и централна хигијенска и социјално-медицинска установа, са веома широким дјелокругом ванболничког рада, био је Хигијенски завод у Бањалуци,¹⁰⁶ основан 7. новембра 1929. на основу *Закона о банској ујрави*, спајањем Сталне бактериолошке станице са Домом народног здравља у Бањалуци. Оснивање Завода представљало је „најзначајнији догађај у историји здравствене културе овог подручја”.¹⁰⁷ Завод је у административном погледу био подређен бану Врбаске бановине, а у стручном је био самосталан. Преко Завода је вршена сва хигијенска служба у Бановини. У саставу Завода крајем 1931. радила су одјељења: Бактериолошко-епидемиолошко, Школска поликлиника са купатилом и Зубним одјељењем, Антитуберкулозни диспансер, Општа и венерична амбуланта, Санитетско-техничко одјељење, Хемијско одјељење, Одјељење (завод) за заштиту матера и дјеце и Домаћичка школа. Било је планирано и оснивање одјељења за статистику и хигијенску пропаганду и хигијенско-просвјетни рад, али она због недостатка стручног особља нису основана до краја те године. Нешто касније је установљен Хигијенски музеј с покретном изложбом,¹⁰⁸ а 1934. Одјељење за ветеринарску епидемиологију.¹⁰⁹ Завод је почетком 30-их година запошљавао 33 особе, од којих је, поред директора, било високообразованих пет љекара и тројица инжењера.¹¹⁰

Хигијенски завод у Бањалуци био је на врху пирамиде установа на подручју Врбаске бановине које су се бавиле хигијенском и социјално-медицинском службом.

Са оснивањем Хигијенског завода у Бањалуци 1929. године престао је да постоји Дом народног здравља у Бањалуци, док је Дом народног здравља у Бихаћу наставио да ради. Почетком 1931. средствима Краљевске банске управе Врбаске бановине започета је градња нових домова народног здравља у Јајцу, Босанској Градишци и Добоју.¹¹¹

Према *Уредби о организацији и дјелокругу хигијенских завода, домова народног здравља и здравствених станица*, домови народног здравља имали су, по правилу, бактериолошко-епидемиолошко одјељење, школску поликлинику, диспансер за туберкулозу, диспансер за мајке и дјецу, хигијенску изложбу и друго.¹¹² Домовима народног здравља биле су подређене све држав-

¹⁰⁶ Опширније: Бојан Стојнић, *Хигијенски завод у Бањалуци 1929–1945*, Бањалука 2017.

¹⁰⁷ Чл. 41 „Закона о банској управи” од 7. новембра 1929, *Службене новине Краљевине Југославије*, 7. новембар 1929, бр. 261–CV, 1.956; *Социјално-медицински преглед*, март–април 1930, бр. 2, 33, 50; *Службени лист Врбаске бановине*, 3. октобар 1930, бр. 45, 5; Ч. Алексић, *нав. дјело*, 48.

¹⁰⁸ *Буџет државних расхода и прихода Краљевине Југославије за 1931/32 годину*, Сарајево 1931, 534–535.

¹⁰⁹ *Монографија седамдесет година Ветеринарског института Републике Српске „Др Васо Буџозан” у Бањој Луци 1934–2004*, Бања Лука 2004, 9, 23–24, 26–27, 43.

¹¹⁰ „Banovinski sanitet u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 168–169; *Zdravstveni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, *Ćirilometodski nakladni zavod u Zagrebu*, knj. II, 319–320; Ч. Алексић, *нав. дјело*, 49.

¹¹¹ „Стање народног здравља у Врбаској бановини и радови на асанацији у месецу марту и априлу 1931. год.”, *Службени лист Врбаске бановине*, 14. маја 1931, бр. 20, 2.

¹¹² Чл. 7 „Уредбе о организацији и дјелокругу хигијенских завода, домова народног здравља и здравствених станица”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 24. април 1930,

не здравствене станице и државна народна купатила на њиховом подручју дјеловања.¹¹³

Посебно мјесто у процесу унапређења народног здравља на селу имале су здравствене станице. Били су то „сеоски санитарни центри у средини народа”. Имале су карактер „мешовите медицинско-хигијенске установе”.¹¹⁴ Краљевска банска управа Врбаске бановине планирала је да приступи побољшању финансијских прилика подизањем здравствених станица у сједиштима општинских љекара.¹¹⁵

У 1931. прегледано је у шест здравствених станица на подручју Врбаске бановине 5.007 лица на унутрашње, хируршке, очне и болести уха, грла и носа, маларију, венерију, туберкулозу и др.¹¹⁶

У три године од успостављања Врбаске бановине основано је 50 сеоских амбуланти за бесплатно лијечење локалног становништва и сузбијање заразних и социјалних болести, нарочито туберкулозе, ендемског сифилиса и маларије.¹¹⁷ Крајем 1932. на подручју Врбаске бановине било је 30 сеоских амбуланти.¹¹⁸

Дјечије опоравилиште на Озрену је представљало социјално-хигијенску установу. Радило је од 1932. до 1938. током љетњих мјесеци под патронатом Хигијенског завода у Бањалуци, а финансирано је из буџета Краљевске банске управе Врбаске бановине, државне дотације и сопствених прихода.¹¹⁹

Опоравилиште се налазило „на манастирском имању, на једној пространој висоравни од 400 метара надморске висине, заклоњена од ветрова, опкољена сплетом планинских огранака обраслих шумом”. Посједовало је три Декерова дрвена павиљона, у којима се налазило око 80 кревета, а уз сваки кревет и ормарић за личне ствари, и велики бетонски базен са пјешчаном плажом, гдје су се дјеца купала и сунчала. На овом својеврсном двомјесечном одмору дјеца су се врло добро опорављала и добијала на тежини од пет до шест килограма. Будући да се радило о школској дјечи, у Опоравилишту је била организована и настава „да деца не би у школи заостала”.¹²⁰

бр. 92–XXXVI, 735; Чл. 1 „Правилника о раду домова народног здравља”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 19. јуна 1930, бр. 136–LI, 1.237.

¹¹³ Чл. 18 „Правилника о раду домова народног здравља”, *Службене новине Краљевине Југославије*, 19. јуна 1930, бр. 136–LI, 1.239.

¹¹⁴ „Banovinski sanitet u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 159.

¹¹⁵ *Зайисник седница десетког заседања Банског већа Врбаске бановине*, одржаних 19, 20 и 21 фебруара 1940 године у Већници Банског двора, 121.

¹¹⁶ „Banovinski sanitet u Jugoslaviji”, *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 160.

¹¹⁷ „Стање народног здравља у Врбаској бановини и радови на асанацији у месецу марту и априлу 1931. год.”, *Службени листи Врбаске бановине*, 14. маја 1931, бр. 20, 2; „Три године рада у Врбаској бановини (1929–1932)”, *Службени листи Врбаске бановине*, 22. новембра 1932, бр. 54, 4.

¹¹⁸ „Три године рада у Врбаској бановини (1929–1932)”, *Службени листи Врбаске бановине*, 22. новембра 1932, бр. 54, 4.

¹¹⁹ Б[ранко] Загорац, „Хигијенски завод у Бањој Луци”, *Врбаске новине*, 14. јануара 1933, бр. 69, 1; *Врбаске новине*, 14. јула 1934, бр. 456, 2; *Истио*, 21. маја 1935, бр. 710, 2.

¹²⁰ Божа Митровић, „Државно дечје опоравилиште на Озрену”, *Врбаске новине*, 27. септембра 1933, бр. 217, 2; *Врбаске новине*, 14. јула 1934, бр. 456, 2; *Истио*, 21. маја 1935, бр. 710, 2.

Упоредо са изграђивањем државних и бановинских хигијенских и социјално-медицинских установа, почео је, у циљу унапређења здравља становништва, да се развија и народни здравствени покрет, чију су основу чиниле здравствене задруге.¹²¹ На подручју Врбаске бановине постојала је само Здравствена задруга у Босанском Свињару (од 2. новембра 1933. Србац), која је била прва здравствена задруга у Босни и Херцеговини. Њена оснивачка скупштина одржана је 6. септембра 1929. у Босанском Свињару. Основана је на иницијативу свештеника Милана Радукића и уз подршку групе виђенијих мјештана Свињара и околних села. Регистрована је 27. јануара 1930. у Окружном суду у Бањалуци под називом „Среска здравствена задруга у Бос. Свињару”. Њено пословно подручје обухватило је Свињарску, Лепеничку и Ножићку општину. Први предсједник Управног одбора био је оснивач свештеник Милан Радукић, а касније Вукашин Кљајић из Пријебљага.¹²²

Основни задатак задруге био је да члановима и њиховим породицама омогући брзу, повољну и стручну љекарску и болничку помоћ, обезбиједи лијекове, пружи новчану помоћ у случају болести и смрти, да спроводи стручне мјере у циљу заштите, уређења и унапређења здравља, да се стара да животна околина одговара прописима медицинске науке, да шири здравствену пропаганду, да организује савремену ветеринарску службу, да сузбија заразне и социјалне болести и уопште заосталост на селу, да у циљу прибављања потребних новчаних средстава за своје пословање прима под камату на чување новчане уштеде и да даје задругарима позајмице за лијечење и унапређење здравља и живота и др.¹²³ Чланови Задруге били су међусобно повезани удјелима с ограниченом одговорношћу.¹²⁴ Здравственом службом Задруге руководио је љекар, који је обављао прегледе, превијао ране, давао инјекције, издавао и припремао лијекова и мелеме, упућивао теже болеснике на болничко лијечење, обављао кућне посјете и слично.¹²⁵

На подручју Врбаске бановине су 1933. године радила 102 љекара, од којих 32 на територији Среза Бањалука, осам Среза Бихаћа, седам Среза Дервенте, а по шест у срезовима Босански Петровац, Грачаница и Јајце, по пет у срезовима Босанска Градишка, Босански Нови, Приједор и Тешањ, три у Срезу Прњавор, по два у срезовима Босанска Дубица, Двор, Котор Варош, Сански Мост и Цазин и по један у срезовима Босанска Крупа, Гламоч, Кључ и Мркоњић Град.¹²⁶

¹²¹ Љ. Димић, *Културна историја Краљевине Југославије 1918–1941*, књ. II, 234.

¹²² АРСБЛ, фонд 23, Окружни суд Бањалука (=ОСБЛ), Регистар фирми – друштва, 1915–1932, бр. 2.564; Никола Пијић, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. god.*, Sarajevo 1964, 180–181, 257; *80 година здравства у Српцу*, Србац 2009, 5, 9, 22.

¹²³ АРСБЛ, 23, Регистар фирми – друштва, 1915–1932, бр. 2.564; Н. Пијић, *Razvitak zadrugarstva u Bosni i Hercegovini od 1900. do 1941. god.*, 180.

¹²⁴ Средства из удјела и улога коришћена су за набавку лијекова и медицинских инструмената. Рад Задруге финансиран је из чланарине и донаторских прилога. Чланови задруге плаћали су љекарски преглед пет, а остали 20 динара. Н. Пијић, *нав. djelo*, 180.

¹²⁵ Н. Пијић, *нав. djelo*, 180; *80 година здравства у Српцу*, 22–23.

¹²⁶ *Medicinski godišnjak Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1933, 120–121, 133, 168–169, 248, 290, 327–328, 387–388, 430; *Zdravstveni šematizam Kraljevine Jugoslavije*, knj. II, 446–450.

BOJAN STOJNIĆ, M.Sc.

The Archives of the Republic of Srpska
Banja Luka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina

HEALTHCARE CONDITIONS IN VRBASKA BANOVIINA 1929–1941

SUMMARY: This paper elaborates the healthcare system of Vrbaska Banovina (the Banovina), which, with its founding in 1929, as well as the overall social life, was crucial in its development. Along with the Banovina, owing to its first Ban Svetislav Tisa Milosavljevic, its healthcare system began to grow and spread not only in the centre, Banja Luka, but also throughout the territory. Banja Luka got new and significant health care institutions – the Institute of Hygiene and the new hospital, which were significant for both the city and the Banovina. Furthermore, with the Banovina, both Banja Luka and the Banovina itself got several famous doctors, whose role in suppressing infectious and social diseases remained immeasurable for health preservation of people, especially children. The importance of health care institutions was not major just for cities but also for villages and peasantry, which was chronically ill. In fact, its treatment did not only stop spreading infectious diseases, but also prevented its premature death. Over time, the organization of healthcare was regulated not only in the cities and district headquarters, but also in municipal and rural settlements. Therein, significant places were hospitals and socio-sanitary institutions – public health homes, healthcare stations and rural infirmaries, and in this chain a central place occupied the Institute of Hygiene in Banja Luka.

KEYWORDS: Vrbaska Banovina, healthcare and socio-sanitary institutions, doctors, Ban Svetislav Tisa Milosavljević

НЕМАЊА ГЛИШИЋ
Београд, Србија

ВЕЧЕРЊЕ НОВОСТИ, ГИНТЕР ГРАС И НАТО БОМБАРДОВАЊЕ СР ЈУГОСЛАВИЈЕ 1999. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: У раду је дат приказ акције прикупљања и враћања књига немачком писцу Гинтеру Грасу, коју су током бомбардовања СР Југославије 1999. године као вид протеста покренуле и спровеле *Вечерње новости*. Рад садржи анализу узрока покретања акције, те наводи учеснике и разноврсне примере негодовања против подршке коју је Грас дао бомбардовању. Такође, описује место ове акције у ратној пропаганди у време НАТО агресије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: НАТО, бомбардовање, СРЈ, агресија, *Вечерње новости*, Гинтер Грас, ратна пропаганда, штампа

*Вечерње новости*¹ су током НАТО бомбардовања СР Југославије 1999. године биле значајан чинилац у ратној пропаганди против Североатлантске алијансе, што није ни прикривано на страницама овог познатог београдског дневног листа. Већ другог дана бомбардовања, на пример, у целости су пре-неле одлуку Владе Републике Србије која је, између осталог, свим медијима налагала да „дају максималан допринос јачању патриотизма и одбрани земље”.² Том контексту припада и похвала генерал-мајора Александра Бакочевића, начелника Управе за информисање и морал Штаба Врховне команде Војске Југославије, који је током посете Редакцији истакао допринос листа и компаније „свенародном отпору агресији”, наводећи да *Новосћи* заузимају посебно место у информативној и пропагандној борби против непријатеља и његових медија.³ Након завршетка бомбардовања, *Вечерње новости* су у мини-фељтону, објављеном у два наставка, под насловом „Како су 'Новости' побеђивале у информативном рату са агресорима”, резимирале утиске из

¹ У ово време в.д. главног и одговорног уредника и генералног директора компаније Новости био је Перо Симић, који је на ту функцију ступио 1998. године. Председник Управног одбора био је Слободан Д. Поповић, а заменик главног и одговорног уредника и шеф деска Милош Миљковић.

² „Одбрана најважнија”, *Вечерње новости*, 25. марта 1999, 4.

³ „На висини задатка”, *Вечерње новости*, 20. маја 1999, 2.

ратног периода, уз бројне анегдотске описе и констатацију да је овај лист био „права фабрика информација”.⁴ Објављена је и информација да су награђене плакетом Управе за информисање и морал ВЈ за „несебичан напор који су уложиле током агресије на СРЈ”,⁵ као и захвалницом Прве армије ВЈ за „допринос изградњи борбеног морала”.⁶

Почетком агресије, *Новосћи* су умногоме измениле уређивачку политику, прилагођавајући се новонасталим ратним околностима.⁷ Будући да су током бомбардовања биле честе рестрикције електричне енергије, да су грађани пуно времена проводили у склоништима, као и да су у нападима уништени бројни радио и ТВ репетитори и предајници,⁸ широј јавности у Србији штампа је била један од главних извора информисања. С обзиром на читаност, циљну групу и чињеницу да су у то време биле најтиражнији дневни лист,⁹ *Вечерње новосћи* су код својих читалаца у великој мери утицале на креирање погледа на сукоб са НАТО пактом.

У месецима агресије НАТО пакта на СРЈ, реторика према непријатељу знатно се заострила. Поред редакцијских текстова, прилога сталних дописника и колумниста, *Новосћи* су често преносиле писање страних медија, изјаве државних и војних функционера, јавних личности из земље и иностранства, као и писма и изјаве „обичних” грађана. По правилу, такви „нередакцијски” текстови били су много оштрији и директнији у нападима, те су се често у њима могле прочитати и отворене увреде на рачун непријатеља. Иако такав речник није увек потицао од новинара *Вечерњих новосћи*, чињеница да су уредници допуштали да се то објави и, штавише, томе давали значајан простор, сведочи о уређивачкој политици и ставу према ратном противнику. После великих злочина НАТО пакта и бројних људских жртава, реторика се додатно заостравала, па су се теже квалификације могле прочитати и у редакцијским текстовима. С друге стране, честе су биле духовите опаске и шаливи коментари на ратну свакодневницу, што је добро илустровало дух и менталитет грађана СРЈ. Употребом великог броја погрдних и оштрих речи, израза, епитета, придева, квалификација, понекад чак и опскурних, али и духовитих, новинари и уредници *Новосћи* пласира-

⁴ „Пером у офанзиву”, *Вечерње новости*, 14. јуна 1999, 11.

⁵ „Плакета ’Новостима’”, *Вечерње новости*, 17. јуна 1999, 2.

⁶ „Признање ’Новостима’”, *Вечерње новости*, 18. јуна 1999, 2.

⁷ Услед наведених околности, садржај *Вечерњих новосћи* битно се променио, а тираж и број страница значајно су смањени. Није излазио традиционални додаток „Тема недеље”; уведене су поједине нове и суспендоване неке редовне рубрике. Истакнуто место имала је редовна рубрика новинара Мирослава Лазанског под називом „Војна осматрачница”, која се бавила војним аспектом конфликта са НАТО пактом. До средине маја 1999. године апсолутни приоритет извештавања била је агресија НАТО пакта, док су вести из спорта, културе и свакодневног живота, као и рекламе и огласи, били сведени на минимум. Тек од средине маја, с повећањем броја страница, *Новосћи* су више писале и о темама које нису у вези са ратним дешавањима. У периоду непосредно уочи, као и током бомбардовања, објавиле су 17 фељтона, од којих је чак 16 било у вези са агресијом НАТО пакта.

⁸ „Цео народ сигнал истине”, *Вечерње новосћи*, 24. априла 1999, 16.

⁹ Само неколико дана пред почетак бомбардовања, према наводима из самог београдског листа, *Вечерње новосћи* су имале тираж и до 300.000 примерака дневно: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:325897-Novosti-uvek-sa-svojim-narodom> (12. маја 2018).

ли су на десетине нових кованица, синтагми и израза, до тада непостојећих, које су управо у ово време ушле у свакодневни говор. Ипак, и поред коришћења таквог вокабулара, као последице велике напетости и акумулираног беса и незадовољства због ратних разарања, *Вечерње новости* углавном нису прелазиле границу доброг укуса и подлегале примитивизму, већ су, у складу с ванредним околностима, задржале достојанствен ниво професионалног извештавања.

Природно, НАТО пакт је виђен као главни непријатељ, па је према њему највише била и усмерена оштрица пера новинара и уредника. Ништа мање нису биле вербално нападане ни САД, земље Западне Европе и њихови медији, као и високи државни и војни званичници земаља чланица НАТО пакта. Главни мотиви овог вербалног медијског рата били су: повезивање непријатеља са идеологијама нацизма и фашизма, истицање империјалистичких тежњи САД и НАТО пакта за светском доминацијом, њихова отворена подршка терористичким акцијама и циљевима тзв. ОВК, завера Запада против целокупног српског народа и православаља, намера њиховог уништења или покоривања итд. Уочи и током бомбардовања, *Вечерње новости* су објавиле девет специјалних фелтона у којима су се систематичније и детаљније бавиле приказивањем углавном негативних аспеката непријатељских држава и њихових лидера.

У овом медијском рату видно место заузимају су текстови о водећим личностима из војног и политичког врха држава НАТО пакта, као и о познатим јавним личностима и интелектуалцима на Западу који су пружили подршку бомбардовању СРЈ.¹⁰ Основне карактеристике такве пропагандне делатности чинило је повезивање дотичних личности са тоталитарним идеологијама нацизма и фашизма, истицање негативних аспеката, афера и скандала у њиховим биографијама, радикалних промена њихових политичких ставова и идеолошких недоследности. То је посебно било изражено у случају оних који су у младости имали јасан пацифистички и антиратни став, а у познијим годинама постали изразити заговорници ратне опције. Оно што је ратну реторику *Вечерњих новости*, када се говори о појединцима, највише карактерисало јесте прављење својеврсних психичких профила личности, уз бројне пежоративне констатације и квалификације. Чести су били и негативни коментари и описи физичког изгледа појединих личности, праћени богатим речником увредљивих израза.¹¹ Очигледно, била је то последица ратних дејстава и бројних људских жртава током НАТО бомбардовања, које су изазивале бес и огорчење грађана СР Југославије, а што се одразило и на уређивачку политику и реторику *Вечерњих новости*.

Током бомбардовања, страни интелектуалци и јавне личности које су подржали агресију на СРЈ, карактерисани су као „ратни хушкачи” и „јуришници

¹⁰ Највише простора *Вечерње новости* посветиле су: Билу Клинтону, Медлини Олбрајт, Веслију Кларку, Тонију Блеру, Робину Куку, Хавијеру Солани, Герхарду Шредеру, Жаку Шираку, Џејми Шеју, Хашиму Тачију... Такође, на удару су били и поједини домаћи политичари попут Зорана Ђинђића, Мила Ђукановића и Милорада Додика.

¹¹ Један од најилустративнијих примера овакве реторике је интервју који су Новости урадиле са проф. др Слободаном Јакулићем, управником Института за психијатрију „Лазар Лазаревић” и деканом Дефектолошког факултета у Београду („Галерија Фројдових типова”, *Вечерње новости*, 12. априла 1999, 10).

против свега српског”.¹² Иако су на Западу постојали интелектуалци који су се активно ангажовали у медијском рату против Југославије и српског народа, попут Бернара Анрија Левија, који је означен као „озлоглашени србомрзац, којем је једини филозофски задатак да буде против Срба”,¹³ *Новосићи* су своје пропагандне нападе највише усмериле према немачком писцу и потоњем нобеловцу – Гинтеру Грасу.¹⁴

Повод за најистрајнију акцију *Вечерњих новосићи*, под називом „Враћамо вам књиге, хер Грас”, која је у форми фељтона била штампана у чак 28 наставака,¹⁵ била је изјава немачког писца у Градској библиотеци у Лајпцигу током Сајма књига, у којој је подржао ваздушне нападе на СРЈ.¹⁶ Позивајући се на немачку новинску агенцију ДПА, *Новосићи* су пренеле наведену изјаву: „Крајње је време било да се тамо нападне. Касно је, надам се не и прекасно. Ми очигледно нисмо у ситуацији да на овом континенту било шта у смислу демократије и човечности и људских права учинимо без Американаца. Нисам пацифиста. Сматрам да је било правилно што 1938. Запад није поклекао пред Хитлеровим претњама и дозволио окупацију Чехословачке. Рат у 1938. години имао би, вероватно, за последицу да би немачка армија у том тренутку још неопремљена потпуно, била потучена. Из тога се и данас могу извучити поуке”. Између осталог, Грас је изјавио да је Запад „предуго, готово деценију, био сведок масовних убистава на Балкану”, као и да „ми очигледно нисмо у ситуацији да на овом континенту било шта у смислу демократије и човечанских права учинимо без Американаца”. Последња реченица је од новинара *Вечерњих новосићи* окарактерисана као „срамно инфериорно мишљење о Европи и крајње поданички став према САД”.¹⁷

У акцији која је, како је наведено, била спонтано покренута, на захтев читалаца, *Вечерње новосићи* су организовале прикупљање књига Гинтера Граса објављених у Југославији, с намером да се као симболички вид протеста врате писцу на кућну адресу. Према речима тадашњег новинара *Вечерњих новосићи* Драгана Богutowића, који је био задужен за ову акцију, идеја о њеном покретању рођена је у редакцијском колегијуму.¹⁸ У медијској

¹² „Талас против ратнохушката”, *Вечерње новосићи*, 23. маја 1999, 8.

¹³ Исто.

¹⁴ Гинтер Вилхем Грас (1927–2015), немачки књижевник и добитник Нобелове награде за књижевност 1999. године. Лауреат је бројних угледних књижевних награда, а поседовао је и велики број почасних доктората више светских универзитета. Сматра се за једног од најзначајнијих представника немачке књижевности друге половине 20. века. Поред књижевности, бавио се и другим уметностима, а био је и члан познатог немачког литерарног удружења „Група 47”, које је окупљало књижевнике модерног израза. Током Другог светског рата био је припадник СС јединица Немачке, а након рата један од највећих критичара тоталитарне нацистичке идеологије. Жанровски, већина његових дела припада тзв. магичном реализму, а најпознатија од њих су: *Лимени добош*, *Мачка и миш*, *Псеће године*, *Локална анестезија*, *Иверак*, *Пацовка...* Бројне Грасове књиге преведене су и на српски језик, а поједина његова дела била су саставни део школске литературе у Србији.

¹⁵ *Вечерње новосићи* су о акцији извештавале континуирано од 2. до 28. априла 1999. године. Последња објављена вест о овој теми била је 4. јуна 1999. године. Овај својеврстан фељтон писало је више новинара *Новосићи*.

¹⁶ „Враћамо Вам књиге, хер Грас”, *Вечерње новосићи*, 2. априла 1999, 2.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Изјава Драгана Богutowића дата аутору у Београду, 20. маја 2018.

кампањи упереној против немачког писца, учешће су узеле бројне библиотеке из Србије, Црне Горе и Републике Српске (више од 40),¹⁹ издавачке куће, књижаре, бројни академици, професори универзитета, германисти, преводиоци, књижевници, књижевни критичари, песници, библиотекари, као и бројне личности из света културе и уметности, интелектуалци, али и обични грађани, студенти и ученици, који су на тај начин искаживали свој протест, револт и гнев због поступка Граса.²⁰ У акцији су, између осталих, узели учешће: Жељко Симић, министар културе у Влади Републике Србије, академик Зоран Константиновић, проф. др Томислав Бекић, германиста и тадашњи декан новосадског Филозофског факултета, проф. др Слободан Грубачић, некадашњи декан Филолошког факултета у Београду, проф. др Јован Делић, предавач на Београдском и Новосадском универзитету, проф. др Мирко Кривокапић, пензионисани професор Филолошког факултета и председник Гетеовог друштва у Београду; потом књижевници: Љубиша Ђидић, Миломир Краговић, Радован Бели Марковић, Милан Милић,²¹ Радомир Смиљанић, Миленко Стојичић, Драгомир Ћулафић, Бранимир Шћепановић; песници: Мирослав Алексић, Милан Момчиловић и Миладин Тошић. Акцију су подржали и челници угледних културних установа у Србији, попут: мр Драгана Бараћа, председника Заједнице библиотекара Србије, Милорада Грујића, директора Издавачког предузећа Матице српске, Милорада Ђурића, песника и главног уредника Српске књижевне задруге, Чедомира Мирковића, књижевног критичара и директора „Просвете”, Симеона Бабића, директора Библиотеке града Београда. Грасову изјаву осудили су и Милорад Ђурић, песник и главни уредник Српске књижевне задруге, Миличко Мијовић, директор и главни уредник „Народне књиге”, Зоран Колунџија и Мирослав Дерета у име својих издавачких кућа „Прометеј” и „Дерета”, затим издавачка кућа „Верзал прес”; преводиоци: др Бранимир Живојиновић, Златко Красни, Никола Б. Цветковић. Подршка је стигла и од књижаре „Просветин антикваријат”, Удружења књижевника Србије, Удружења издавача и књижара Југославије, познатог француског писца Патрика Бесона.²²

¹⁹ Како је наведено, подршка акцији стигла је из бројних градова: Београда, Новог Сада, Ваљева, Лесковца, Лајковца, Бијелог Поља, Бора, Љубовије, Тивта, Ужица, Неготина, Врбаса, Бачке Паланке, Ирига, Кладова, Врања, Ниша, Обреновца, Зрењанина, Крушевца, Вршца, Пирота, Никшића, Бачке Тополе, Горњег Милановца, Чачка, Бањалуке, Руме, Градишке, Мајданпека, Панчева, Приштине, Бољевца, Шапца, Књажевца, Свилајнца, Пожеге, Суботице, Сокобање... Новости су посебно истакле ангажовање библиотека из Србиња („Удварање силницима”, *Вечерње новосићи*, 11. априла 1999, 11).

²⁰ „Грасу враћене књиге”, *Вечерње новосићи*, 4. маја 1999, 24.

²¹ Милан Милић, члан Удружења писаца Републике Српске и Републике Србије, подржао је акцију у своје и у име бројних српских избеглица из Босне и Херцеговине и Хрватске („Речи зла”, *Вечерње новосићи*, 16. априла 1999, 11).

²² Француски писац је у разговору с Пером Симићем казао да „веома пажљиво прати акцију”, истакавши: „Одушевљен сам том вашом акцијом. Њена вредност је у томе што читаоци својим реакцијама приказују изузетну дозу духовитости. Нисам нашао ниједну земљу у свету у којој се толико воли књига, сем можда у Израелу (...). Господин Гинтер Грас би морао да буде врло тужан што му ваши читаоци враћају књиге. Ја лично, ништа не могу да вам вратим, јер му никада нисам ништа ни купио!” („Дух је неуништив”, *Вечерње новосићи*, 15. априла 1999, 16).

Вечерње новостии су преко интернета упутиле позив на, како је наведено, „одабране адресе у више европских земаља”, великом броју институција и интелектуалаца, позивајући их да се прикључе акцији и немачком писцу врате књиге „које су срамота за Вашу библиотеку”.²³ У ту сврху израдиле су и пропагандни плакат, који је, како је наведено, био постављен у бројним културним институцијама у земљи. На плакату је била приказана Грасова књига из које су испадале бомбе, а поред којих се налазио цитат пишчеве изјаве из библиотеке у Лајпцигу.²⁴ О акцији је писао и новинар немачког листа *Зидојче цајтунг* Бернхард Купрес, који је током бомбардовања посетио Редакцију *Новостии*.²⁵

Ова, по речима једног од учесника, „племенита” акција имала је велики одзив, а институције и појединци су свој протест испољавали на различите начине. Неке библиотеке су одлучиле да из својих фондова повуку све књиге Гинтера Граса и проследе их компанији *Новостии*, која је њихово сакупљање организовала у књижари „Никола Пашић” у Београду. Друге су пак одлучиле да пошаљу по један примерак од сваке књиге, а да остале задрже, како би предстојеће генерације могле да о њима дају суд. У београдској библиотеци „Ђорђе Јовановић” у излогу су окренуте наопачке,²⁶ а у неготинској библиотеци постављане са окаченим симболом мете („таргета”).²⁷ У појединим библиотекама све књиге су повучене у депое, уз објашњење да не би „иритирале читаоце”, да „нико не жели да их чита”, али и да су због изјаве аутора „контаминиране”, те да из тог разлога не могу да стоје на полицама уз дела писаца попут „Гетеа, Рилкеа, Шилера и других хуманиста, етичара, човекољубаца и демократа”,²⁸ а посебно не поред дела Иве Андрића, будући да се ради, како је изјавио Радован Бели Марковић, о писцу који „надахњује рушитеље мостова”.²⁹ Овакви потези наилазили су на одобравање учесника акције и читалаца *Новостии*, уз истицање да је то најбољи вид протеста, будући да је „највећа казна за једног писца да му књиге прекрива прашина”.³⁰ С друге стране, *Новостии* су известиле да суботичка библиотека неће повући Грасове књиге из својих фондова, с образложењем да не жели да „СРЈ буде земља са ’Индексом забрањених књига’”, као и због чињенице да је „код нас демократија дубоко уврежена”.³¹ Противник идеје враћања књига Гинтеру Грасу био је и писац Саша Хаџи Танчић, који је изјавио да су поруке које носе књиге „трајније од личних поступака аутора”. Уместо враћања књига, он је предложио да се Грасу упути „прегршт дела наших писаца, пре свега Андрића, да из њих упозна духовно биће нашег народа, лепоту његовог трајања кроз векове и стваралаштво, које надраста садашњост. Пре свих књига то би требало да буде Андрићев роман ’На Дрини

²³ „Срамни пад вајног хуманисте”, *Вечерње новостии*, 4. априла 1999, 6.

²⁴ „Гест презира”, *Вечерње новостии*, 9. априла 1999, 11.

²⁵ „Изневверени читаоци”, *Вечерње новостии*, 12. априла 1999, 11.

²⁶ „Зао ритам добшара”, *Вечерње новостии*, 7. априла 1999, 10.

²⁷ „Срамотни поклич”, *Вечерње новостии*, 10. априла 1999, 11.

²⁸ „Прави гест осуде”, *Вечерње новостии*, 6. априла 1999, 13.

²⁹ „Упрљао своје дело”, *Вечерње новостии*, 5. априла 1999, 13.

³⁰ „Бивши великан”, *Вечерње новостии*, 24. априла 1999, 11.

³¹ „Умирује савест”, *Вечерње новостии*, 28. априла 1999, 11.

ћуприја⁴. Грас би иначе од наших писаца имао да научи не само о списатељском занату, него и о етици народа овог поднебља на које његова Немачка ових дана са осталим агресорима баца бомбе³². Поједини учесници акције су уместо враћања књига предложили да се немачки писац „подвргне духовним санкцијама³³”. У *Новосићима* су се могле прочитати и констатације да би писца „понекад требало штитити од изговорених и написаних речи³⁴”, али и позиви читаоцима да ипак читају Грасова дела и „открију разлику између његових књижевних идеја и стварних уверења³⁵”. Један од предлога био је да се Грасове књиге оставе у фондовима библиотека, али да се воде као анонимне, без навођења имена аутора³⁶. Управник Народне библиотеке Србије Миломир Петровић обратио се читаоцима *Вечерњих новосића*, истакавши да „одобрава њихов гнев и револт”, али их истовремено и „моли за опроштај” што ће институција коју води задржати све Грасове књиге у својим фондовима³⁷.

Књиге су враћали и читаоци појединачно, често са посветама и порукама упућеним писцу на српском и немачком језику. Неке од њих су *Новосићи* и објавиле³⁸. Једна читатељка се отвореним писмом обратила „непријатељу мог народа”, чије име је намерно писала „малим словом”, „јер му велико не доликује³⁹”. Неколико истакнутих интелектуалаца, попут проф. др Томислава Бекића⁴⁰ у знак протеста упутило је преко *Вечерњих новосића* отворена писма немачком писцу, а стиховима су му се обратили директор Градске библиотеке у Руми Стеван Ковачевић⁴¹ и „огорчени” читалац Миша Лазар⁴². Проф. др Јован Делић, предавач на Филолошком факултету у Београду, најавио је да ће студију о Гинтеру Грасу објавити у књизи о Данилу Кишу и немачкој књижевности, на којој је у то време радио⁴³. Било је најављено и посебно ратно издање *Крајинског видокрућа* у коме би били сакупљени коментари немачком писцу и његовој изјави⁴⁴. Међу учесницима акције владала је сагласност да књиге не би требало спаљивати, с обзиром на то да је то „нацистички рецепт”, који „није у духу цивилизованог српског народа⁴⁵”.

³² „Погажена етика”, *Вечерње новосићи*, 18. априла 1999, 11.

³³ „Посрнула памет”, *Вечерње новосићи*, 23. априла 1999, 11.

³⁴ „Погажена етика”, *Вечерње новосићи*, 18. априла 1999, 11.

³⁵ „Заслужени гнев”, *Вечерње новосићи*, 22. априла 1999, 11.

³⁶ „Прави гест осуде”, *Вечерње новосићи*, 6. априла 1999, 13.

³⁷ Као разлог такве одлуке Миломир Петровић је навео да Народна библиотека Србије у својим фондовима „треба да има и дела врхунских вредности, па и она која то нису. Треба да има дела великих писаца, великих моралних личности, али чак и дела оних писаца која су доживели велико и морално људско посрнуће као Гинтер Грас” („Писац са ’томахавком””, *Вечерње новосићи*, 8. априла 1999, 11).

³⁸ „Гест презира”, *Вечерње новосићи*, 9. априла 1999, 11.

³⁹ „Погажена етика”, *Вечерње новосићи*, 18. априла 1999, 11.

⁴⁰ „Овде страда човек”, *Вечерње новосићи*, 13. априла 1999, 11.

⁴¹ Песму под називом „Одговор Гинтеру Грасу немачком писцу на велики четвртак лета господњег 1999” [sic], београдски лист је објавио у целости („Опет црне орлушине”, *Вечерње новосићи*, 20. априла 1999, 11).

⁴² Новости су објавиле део песме М. Лазара, под називом „Небеско пролеће 99” („Ба-вољи уметник”, *Вечерње новосићи*, 26. априла 1999, 11).

⁴³ „Клица мржње”, *Вечерње новосићи*, 25. априла 1999, 11.

⁴⁴ „Срамотни поклич”, *Вечерње новосићи*, 10. априла 1999, 11.

⁴⁵ „Гест презира”, *Вечерње новосићи*, 9. априла 1999, 11.

Такође, објављено је да су поједине библиотеке, због сличних иступања у јавности, повлачиле из својих фондова и књиге Вацлава Хавела.⁴⁶

Грасова изјава којом је подржао бомбардовање СРЈ, а која је била „окидач“ за покретање акције *Новосћи*, означена је као: безумна, брутална, геноцидни чин, гест презира, глупост, драстична, за осуду, запањујућа, запрепашћујућа, зачуђујућа, зле речи, издајничка, јака, монструозна, настрана, нацистичка, недело, недолична, нељудска, несхватљива, нехумана, паушална, ратни поклич из промуклог старачког грла, ратнохушкачка, ружна, сраман памфлет, срамна, срамотни поклич, страшна, сулуда, суманута, сурова клевета, трагикомична, фашисоидна, чудовишна, шокантна. Могле су се прочитати и констатације да су Грасове речи разорније и јаче „од бомби које данима разарају нашу земљу“, да је у питању био „чин недостојан интелектуалца и писца“, „гест који говори о правом лицу немачке демократије“, „издаја сопственог дела“, „злоупотреба немачког језика и културе“, те да је на тај начин „спалио своје књиге“ и „замерио (се) Србима до неба“.

Учесници акције разлоге за давање подршке бомбардовању покушали су да нађу најпре у чињеници да је писцу због старости „отупео критички дух“.⁴⁷ Није била искључена ни опција да је то изјавио „ради шаке долара“,⁴⁸ „поданичког става према САД“, жеље да се додвори властима и „онима који одлучују“.⁴⁹ Док је једна група учесника сматрала да је Гинтер Грас подлегао „јефтиној и тако прозирно изрежираној медијској кампањи“,⁵⁰ други су истицали да је „одличан познавалац историје“, те да његова изјава због тога „није резултат његовог дубоког уверења, већ пристанак да се светском јавном мњењу потури и подршка интелектуалаца“.⁵¹ Као мотив за такав став помињала се и могућност да за подршку бомбардовању буде награђен Нобеловом наградом за књижевност,⁵² што се и обистинило у децембру исте године.

Иако није био особа повезана са структурама НАТО пакта и иако се радило само о једној изјави, пропагандни напади *Вечерњих новосћи* на Гинтера Граса превазилазили су по бројности и обиму чак и нападе упућене поједним личностима које су биле директно, по командној и политичкој линији, актери агресије на СРЈ. На основу изјава учесника акције, разлоге за овакву несразмерну количину медијске пажње могли бисмо најпре објаснити ранијим Грасовим политичким ставовима. У српској јавности, према писању *Новосћи*, он је перципиран као особа „коју је одликовао хуманизам пре свега“, који је сматран „аутентичним представником друге, хуманистичке Немачке“⁵³ и припадником „генерације немачких писаца који су били савест немачког народа након Другог светског рата“.⁵⁴ Истицана је чињеница

⁴⁶ „Нечиста душа“, *Вечерње новосћи*, 21. априла 1999, 11.

⁴⁷ „Лимени добош фашизма“, *Вечерње новосћи*, 3. априла 1999, 12.

⁴⁸ „Прави гест осуде“, *Вечерње новосћи*, 6. априла 1999, 13.

⁴⁹ „Гест презира“, *Вечерње новосћи*, 9. априла 1999, 11.

⁵⁰ „Овде страда човек“, *Вечерње новосћи*, 13. априла 1999, 11.

⁵¹ „Заслужени гнев“, *Вечерње новосћи*, 22. априла 1999, 11.

⁵² „Ђавољин уметник“, *Вечерње новосћи*, 26. априла 1999, 11.

⁵³ „Овде страда човек“, *Вечерње новосћи*, 13. априла 1999, 11.

⁵⁴ „Прави гест осуде“, *Вечерње новосћи*, 6. априла 1999, 13.

да је био писац „ког су сви радо читали у Србији”, чија су дела објављена на српском језику у тиражу од преко 50.000 примерака и постала саставни део лектуре средњошколаца.⁵⁵ Отуда су управо пишев радикални заокрет у ставовима и чињеница да је због „издаје начела за која се залагао” „дубоко повредио”, изневерио и разочарао читаоце у Србији, истицани као главни покретач акције *Новосћи*.

Гинтер Грас је током трајања акције *Вечерњих новосћи* означаван као: белосветска губа, бивши великан немачке књижевности, Божји несрећник, бивши хуманиста, будала, вајни хуманиста, велики ум и писац који се показао ситан и мали, глуп, демон, добошар злог ритма, ђавољи духовњак, ђавољи уметник, жртва медијских завера, издајнички писац, књижевна Сотона, лажни хуманиста, монструм, морални патуљак, морално посрнули старац, недоучени познавалац учитељице живота, немачка срамота, нечиста душа, писац са „томахавком”, поданик, ратник, сејач мржње, ситна душа, срамни представник европског посрнулог интелектуалца, србомрзац, тобожњи хуманиста, човек који није интелектуалац и који је „преминуо” 1999. године. Истицано је да је „Бог погрешно што му је дао таленат” и да ће га „историја бацити на сметлиште”. Насупрот Грасу, као позитиван пример помињан је аустријски писац Петер Хандке,⁵⁶ иако није подржао акцију *Вечерњих новосћи*.⁵⁷ Алудирајући на пример немачког државника Вилија Бранта, проф. др Мирко Кривокапић изјавио је ће Гинтер Грас у будућности „можда клечати због својих речи”.⁵⁸ Немачки писац се нашао и на сатиричним странама *Новосћи*. У рубрици „Грн”, коју је уређивао Микан Миловановић, поменут је у два афоризма. У првом од њих наводи се да би уместо књига „требало спалити нешто друго”,⁵⁹ алудирајући на самог немачког писца, док је у другом констатовано да „књиге надживе писца, чак и када је жив као Гинтер Грас”.⁶⁰ Такође, објављена је и једна карикатура немачког писца, чији је аутор био познати карикатуриста Ранко Гузина.⁶¹

Гинтер Грас је описиван и као особа: без здравог разума, мудрости, стида и части, ђавољег духа, заслепљена мржњом, зверског лица, лицемерна, лукава, мрачне личности, плитког памћења, посрнуле памети; човек кога одликују невоспитање и неукус, који је показао истинско нечовештво и своје право лице, погазивши „не само принципе интелектуалног става, већ и етичких и естетских принципа”.⁶² Истакнуто је да је издао, изневерио,

⁵⁵ „Гест презира”, *Вечерње новосћи*, 9. априла 1999, 11.

⁵⁶ „Нечиста душа”, *Вечерње новосћи*, 21. априла 1999, 11.

⁵⁷ У разговору са представницима Удружења књижевника Србије, Хандке је о акцији *Вечерњих новосћи* изјавио: „Не допада ми се идеја враћања књига писцу Гинтеру Грасу. Књиге су важније од онога што писац понекад и у растројству изјављује. И мени самом се догађа да не говорим увек најпаметније. Помислите, можда ће неком младом човеку затребати управо то што пише у Грасовим књигама, што ће му бити од користи и помоћи чак и у овој ситуацији. А то што је Грас изјавио у Лајпцигу одобравајући војну интервенцију против Србије нема никакве везе са његовим књигама” („Дебакл истине”, *Вечерње новосћи*, 30. априла 1999, 11).

⁵⁸ „Срамни пад вајног хуманисте”, *Вечерње новосћи*, 4. априла 1999, 6.

⁵⁹ *Вечерње новосћи*, 9. априла 1999, 9.

⁶⁰ *Исцо*, 23. априла 1999, 9.

⁶¹ „Писац са 'томахавком’”, *Вечерње новосћи*, 8. априла 1999, 11.

⁶² „Дебакл истине”, *Вечерње новосћи*, 30. априла 1999, 11.

упрљао, увредио и осрамотио сопствено дело и идеје, човечанство, немачку и европску културу, према којима је, како је наведено, „починио највећи злочин”.⁶³ Посебно је апострофирана пишчева изјава којом је негирао да је пацифиста.⁶⁴

Новосћи су наглашавале и податак да се Грас током Другог светског рата борио у редовима војске нацистичке Немачке. Мада је у послератном свету био велики противник нацизма и Хитлера, чином подршке бомбардовању СРЈ постао је „промотер Хитлеровог геноцида”.⁶⁵ У складу с тим, уз повремени претеривања, означен је као: нациста помућеног разума,⁶⁶ нацистички службеник, прикривени и лимени фашиста, човек чија је боја нацистичка, најозлоглашенији настављач Хитлеровог наслеђа, директни учесник у клонирању кукастог крста и чудовишног светског поретка... Описиван је и као „подстрекач и гласноговорник отровних идеја Клинтонa, Блера, Шредера, Фишера и њихових геноцидних истомишљеника Хитлеровог соја који бездушно ударају српски народ”.⁶⁷ Такође, прављена је паралела између Гинтера Граса и норвешког писца Кнута Хамсуна, коме су Норвежани такође враћали књиге на кућну адресу, у знак протеста због његове подршке нацистичкој идеологији.⁶⁸ У истом духу, Жељко Симић, министар културе у Влади Републике Србије, истакао је да је Грасова изјава „у складу са неговањем и организовањем фашистичке мисаоне традиције и да представља кулминацију неонацистичког погледа на савремену цивилизацију”.⁶⁹

Иако су га појединци, попут писца Бранимира Шћепановића,⁷⁰ означавали као лошег књижевника, а његове књиге понекад карактерисали као „прљаве” и превазиђене попут дела Маркса и Јосипа Броза Тита,⁷¹ ипак је међу учесницима акције превладало мишљење да се ради о великом писцу, чија се литерарна вредност не може оспорити и да би требало раздвојити, како је истакао Д. Бараћ, „његово погано име” од „сјаних дела које је написао”.⁷² Истицано је притом да он, као „светски славан писац”, има и велику одговорност, јер „његов суд утиче и усмерава мишљење мање упућене јавности”.⁷³ Посебно је наглашаван несклад између „хумане стране у његовим делима” и његове „мрачне личности”.⁷⁴

Стварне разлоге медијске кампање против Гинтера Граса могли бисмо пронаћи и на другом месту. Акумулирани гнев, бес и незадовољство грађана СРЈ нису се могли испољити директно на главним актерима бомбардовања

⁶³ „Књиге се стиде писца”, *Вечерње новосћи*, 19. априла 1999, 11.

⁶⁴ „Враћамо Вам књиге, хер Грас”, *Вечерње новосћи*, 2. априла 1999, 2.

⁶⁵ „Ситна душа”, *Вечерње новосћи*, 17. априла 1999, 11.

⁶⁶ Петрашин Дурутовић, директор шабачке Библиотеке „Жика Поповић”, изјавио је да ће наведена синтагма „нациста помућеног ума” бити исписана као део посвете на свакој од 27 Грасових књига које поседује библиотека, а које ће бити „спаковане и одложене, ван домета и очију читалаца” („Бивши великан”, *Вечерње новосћи*, 24. априла 1999, 11).

⁶⁷ „Прави гест осуде”, *Вечерње новосћи*, 6. априла 1999, 13.

⁶⁸ „Срамотни поклич”, *Вечерње новосћи*, 10. априла 1999, 11.

⁶⁹ „Лимени добаш фашизма”, *Вечерње новосћи*, 3. априла 1999, 12.

⁷⁰ „Писац са ’томахавком’”, *Вечерње новосћи*, 8. априла 1999, 11.

⁷¹ „Сејач мржње”, *Вечерње новосћи*, 14. априла 1999, 11.

⁷² „Прави гест осуде”, *Вечерње новосћи*, 6. априла 1999, 13.

⁷³ „Зао ритам добшара”, *Вечерње новосћи*, 7. априла 1999, 10.

⁷⁴ „Изиграно поверење”, *Вечерње новосћи*, 15. априла 1999, 11.

СРЈ, који су остали недодирљиви за било какве, макар и симболичне облике протеста. Његова изјава, изречена у првим данима рата, послужила је отуд Редакцији *Вечерњих новосћи*, уз могућу сугестију читалаца, да покрене акцију у којој би на симболички, али истовремено конкретан и „опипљив” начин, сами читаоци могли да допринесу колективном протесту против бомбардовања. У прилог томе сведочи изјава бањалучког писца Миленка Стојичића, који је, и сâм јој дајући подршку, казао да је та акција „једина противваздушна одбрана” српских читалаца.⁷⁵ Штавише, то потврђује и дужина њеног трајања. Уредници *Вечерњих новосћи* њоме су покушали да хомогенизују и мобилишу пажњу српске јавности и преусмере је са ратне свакодневнице, патњи и разарања, стварајући читаоцима својеврсни „вентил”. Осим тога, није била неважна чињеница да се радило о писцу из Немачке, што се добро уклапало у тезу о трострукој немачкој агресији на српски народ у 20. веку⁷⁶, вечитој немачко-српској нетрпељивости кроз новију историју и „племенитој акцији пружања отпора фашизму”.⁷⁷ Грасова изјава у првим данима рата, као и чињеница да такав поступак шири јавност у Југославији од њега није очекивала, додатно су послужили и као повод и као узрок покретања акције овог типа. Управо из тих разлога, његовој изјави давана је несразмерно велика пажња, уз импутирање ставова и навода које није изнео и који никако нису могли из ње да проистекну. Такође, његова „улога” у НАТО бомбардовању преувеличавана је до крајњих размера. Писано је, на пример, да је лично подржавао и одобравао зверства, убијање недужних цивила, „бацање бомби на нашу децу”, уништавање инфраструктуре и културног наслеђа, чак и „гранатирање породилишта, школа, манастира, мостова и свих тековина хумане цивилизације којој човечанство тежи”,⁷⁸ да је „призивао на смрт и уништење”, одобравао „проливање крви” и подржавао „фашистички и геноцидни рат западне Алијансе”.⁷⁹ Последице његове изјаве стављане су у раван разарања Народне библиотеке Србије 6. априла 1941. године,⁸⁰ па је и њен управник Миломир Петровић истакао да је „Грас својом изјавом одобрио убијање наших рукописних књига, које су писане још од 12. века”.⁸¹ Претеривања су посебно долазила до изражаја када је писано о његовом односу према српском народу. Приписивано му је да жели да „уништи Србе”, да се „придружи прогонима Срба”, да „жигоше српски народ као геноцидан и јавно поручује да га бомбама треба затрти”, те да је својим поступцима „посејао клицу мржње према Србима”.⁸² Такве тврдње достигле су врхунац у тренутку када је проф. др Јован Делић последице деловања Гинтера Граса упоредио са хрватским војним акцијама „Бљесак” и „Олуја”.⁸³ *Новосћи* нису узимале као олакшавајућу околност чињеницу

⁷⁵ „Опет црне орлушине”, *Вечерње новосћи*, 20. априла 1999, 11.

⁷⁶ „Стидим се своје владе”, *Вечерње новосћи*, 26. марта 1999, 10.

⁷⁷ „Ситна душа”, *Вечерње новосћи*, 17. априла 1999, 11.

⁷⁸ „Зао ритам добшара”, *Вечерње новосћи*, 7. априла 1999, 10.

⁷⁹ „Писац са ’томахавком””, *Вечерње новосћи*, 8. априла 1999, 11.

⁸⁰ „Упрљао своје дело”, *Вечерње новосћи*, 5. априла 1999, 13.

⁸¹ „Писац са ’томахавком””, *Вечерње новосћи*, 8. априла 1999, 11.

⁸² „Клица мржње”, *Вечерње новосћи*, 25. априла 1999, 11.

⁸³ Исто.

да је немачки писац радикално променио свој став, придружујући се апелу немачких интелектуалаца, окупљених у групи „Вили Брант”, који су тражили прекид бомбардовања и ратних дејстава на 48 часова, како би се дала шанса преговорима. Тај Грасов потез⁸⁴ окарактерисан је као покушај „умиривања савести”, па је најављено да се, упркос томе, акција *Вечерњих новости* наставља.⁸⁵

Иако је први контингент књига требао да буде испоручен Гинтеру Грасу почетком маја, то се десило тек почетком јуна, при чему је, из необјашњених разлога, дошло до промене, па су књиге уместо на кућну адресу писца, враћене на адресу његовог издавача. У последњем делу овог специфичног фељтона, сумирани су резултати акције, а објављени су и делови писма упућеног немачком писцу. У писму, које је превео Златко Красни, како је наведено „један од наших најбољих зналаца немачког језика и савремене немачке књижевности”, између осталог је стајало: „Ваша изјава којом сте подржали бомбардовање наше земље, изазвала је гнев у нашој културној и најширој јавности. Огорчење је тим веће што су Ваши романи примљени код југословенских читалаца и критике, као дела изузетне уметничке и књижевне вредности, која осим књижевних врлина поседују и препознатљиву ноту хуманизма. Нажалост, поменутом изјавом Ви сте на чудовиштан начин погазили ту премису у Вашем делу и показали сасвим другачије лице, у потпуној супротности са оним што позив писца претпоставља. (...) Пакет књига који Вам шаљемо само је први у низу, који ће бити достављени на Вашу адресу. Пошто ми, као сваки цивилизован народ правимо разлику између књижевног дела и изговорене речи, библиотеке широм Југославије нису ни у овом тренутку остале без Ваших књига. Наиме, свака наша библиотека је доставила нашој Редакцији, по један, два примерка Ваших књига, као симболичан гест против ваше изјаве, док су остали примерци сачувани да би читаоцима и даље били на располагању. При том, две наше највеће институције, Народна библиотека Србије и Народна и универзитетска библиотека у Приштини, здушно су подржали нашу акцију, али су у својим деопима оставиле све Ваше књиге, придржавајући се наших и међународних обавеза о чувању књиге. (...) Скрећемо Вам пажњу и на неке од посвета међу којима издвајамо речи студенткиње германистике: ’Добру књижевност треба ценити. Ви сте напустили Вашу литературу и повредили један храбар, историјски народ. Бог ће Вам, можда, опростити, господине Грас, али српски народ – никад!’ Да ли сте, господине Грас, свесни чему сте у ствари дали Вашу подршку? Одговор остављамо Вашој савести, која, надамо се, ипак није сасвим замрла. И поред свега преносимо Вам племенит гест Удружења издавача и књижара Југославије: председник ове асоцијације, господин Огњен Лакићевић, позива Вас да budete гост Удружења и да се овде у Београду и Србији лично уверите у све последице бомбардовања НАТО алијансе”.⁸⁶ Гинтер Грас, међутим, према

⁸⁴ Гинтер Грас је 15 година након завршетка бомбардовања изјавио да је погрешно када је подржао војну интервенцију против СРЈ 1999: <http://www.novosti.rs/вести/планета.479.html:519209-Ginter-Gras-Pogresio-sam-sto-sam-se-zalagao-za-bombardovanje-Srbije> (12. маја 2018).

⁸⁵ „Умирује савест”, *Вечерње новости*, 28. априла 1999.

⁸⁶ „Грасу враћене књиге”, *Вечерње новости*, 4. јуна 1999, 24.

речима Драгана Богутовића, није јавно реаговао на ову кампању нити је одговорио на писмо Редакције.⁸⁷

Премда је било најављено да ће се акција враћања књига наставити и да је пошиљка с почетка јуна тек прва у низу, она је тада окончана, без додатних објашњења читаоцима. Разлоге за њено обустављање могли бисмо потражити у завршетку рата, који је уследио свега шест дана након објављивања последњег текста, у ублажавању става немачког писца о НАТО агресији на СРЈ и његовом потписивању апела за прекид бомбардовања, као и у могућем засићењу читалаца, због неуобичајено дугог трајања. У прилог тези да је акција усмерена против Гинтера Граса била последица потребе ратне пропаганде, говори и податак да су *Новосћи* почетком октобра исте године вест о томе да је управо он добио Нобелову награду за књижевност пропратиле неутрално, без икаквог подсећања или рефлексije на ставове које је имао о бомбардовању СРЈ. Штавише, истакле су да се ради о писцу „светске славе” и једном од „најзначајнијих књижевника послератне Немачке”.⁸⁸ Ипак, у децембру 1999. године, приликом званичне церемоније уручивања Нобелове награде за књижевност, ускратиле су својим читаоцима било какву вест о том догађају.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

NEMANJA GLIŠIĆ
Belgrade, Serbia

VEČERNJE NOVOSTI⁸⁹, GÜNTER GRAS AND THE NATO BOMBING OF FR YUGOSLAVIA IN 1999

SUMMARY: During the bombing of FR Yugoslavia in 1999, *Večernje novosti* were a significant agent in the war propaganda against North-Atlantic Alliance. Targets of the media criticism by this well-known Belgrade daily paper were, among others, high state and military clerks of NATO alliance countries, as well as intellectuals and public persons from the Western world that supported this military intervention by any means. After famous German writer Günter Grass had supported air strikes on FRY during the Bookfair in Leipzig, *Večernje novosti* initiated the action of collecting and returning his books. Numerous libraries from Serbia, Montenegro and Republic of Srpska (more than 40), publishing houses, bookstores, academicians, university professors, germanists, translators, writers, literary critics, poets, librarians, people from the world of culture and art, but also “regular” citizens, students and pupils all took part in this action. Protest against Grass’s statement was being expressed in various manners, including harsh and hard casifications. There were often exaggerations on account of consequences of the uttered words, thus he was being linked to the totalitarian ideologies of fascism and nazism and accused of being American vassal. Propaganda attacks of *Večernje novosti* on him surpassed in amount even those addressed towards certain people who were, by command and politically, direct agents of the aggression on FRY. As a reason for such stormy reaction of the readers, it was said that he Grass was not expected to do such a thing and that he had betrayed his humane approach and principles. Reasons for the media

⁸⁷ Изјава Драгана Богутовића дата аутору у Београду, 20. маја 2018.

⁸⁸ „Добитник Гинтер Грас”, *Вечерње новосћи*, 1. октобра 1999, 3.

⁸⁹ Evening news.

campaign were, however, also present in the accumulated anger and dissatisfaction of the FRY citizens who could not express those feelings to the real agents of the bombing. This way they symbolically, and also in a concrete manner, contributed to the mass protest against bombing. Finally, this action was used to homogenize and mobilize the attention of the Serbian public, thus redirected from war daily routines, sufferings and destruction.

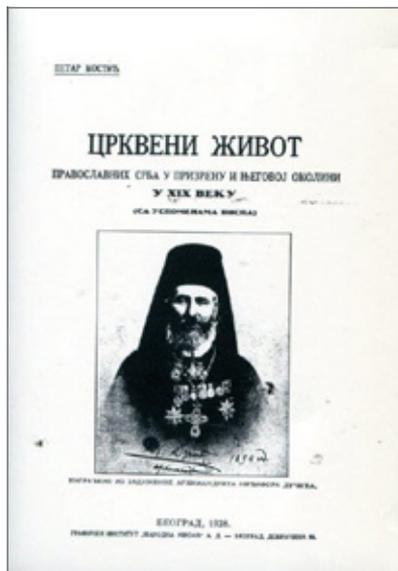
KEY WORDS: NATO, bombing, FRY, aggression, Večernje novosti, Günter Grass, war propaganda, press

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

UDC 271.222(497.11)-725(497.115 Prizren)"18"(049.32)
UDC 930.85(=163.41)(497.115)"18"

ПРИЗРЕНСКИ ЛЕТОПИС И ПОМЕНИК

(Петар Костић, *Црквени живои̑ православног Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку: (са усјоменама њисца)*, Друштво пријатеља Манастира Светих Архангела код Призрена, Призрен – Нови Сад 2018, 167 стр.)

Друштво пријатеља Манастира Светих архангела код Призрена је за кратко време по други пут обрадовало љубитеље српске црквене и националне историје. После објављивања књиге *Листићи из ближе и даље прошлости*, Друштво је објавило репринт издање књиге Петра Костића *Црквени живои̑ православног Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку (са усјоменама њисца)*. Подсећања ради, ово је треће издање књиге.

Прво издање је објављено у Београду 1928. године као награђена књига из „Задужбине архимандрита Ниџифора (Дучића)”. Друго издање је објавио Међуопштински архив у Призрену 1998. године, али је то издање, услед деловања злочиначког терористичке УЧК и НАТО агресије, остало у Призрену. Претпоставља се да су Албанци, у другој половини јуна 1999. године, уништили комплетно издање те књиге, као и много других српских књига и архиве. Треће издање

се појавило две деценије после другог и осам деценија после првог издања. Ово издање књиге је објављено на предлог умировљеног епископа захумско-херцеговачког г. др Атаназија (Јевтића), а осим њега, пријатељи издања су Библиотека Матице српске у Новом Саду и Мишо Николовски. Уредник и приређивач трећег издања је др Александра Новаков. Књига је обима 167 страна Б5 формата.

Књига се отвара предговором др Александре Новаков, а у њему је изложен животопис Петра Костића. Наведене су његове најважније дужности и послушања која је обављао, као и књиге и радове које је написао. Указано је на значај Костићевог дела, јер је „он пронашао и искористио историјске изворе који су неколико деценија након тога неповратно нестали” (стр. V). Без сумње, реч је о књизи која нам, приказујући буран и динамични, али стамени и непоколебиви живот православног Срба у Призрену и околини, кроз бројне примарне и секундарне историјске изворе, литературу, а посебно кроз живо сећање аутора „помаже у борби за опстанак српског народа на Косову и Метохији” (стр. V). У томе је и актуелност и непролазни значај Костићевог дела не само за Призрен и Призренце него и за све Србе, јер нема Србина, а ни српског краја који се не треба угледати на Призрен. Осим сведочанства о историјском трајању и непоклеку призренских Срба, чији се број кроз историју много пута мењао, др Новаков указује и да објављивањем ове и других Костићевих књига „духовно обнављамо Призрен и чувамо га у мислима, садашњим и будућим генерацијама” (стр. V), али се и „сећамо прегалаца који су делали у корист српског националног бића” (стр. V).

Иза предговора др Новаков, долази Костићев предговор првом издању књиге из 1928. године. Костић је свој предговор почео одом и неизмерном захвалношћу коју је изразио „православном српском свештенству

обојега реда (мирском и монашком – *ѝрим. В. Ц.*)” због тога што се „у опште узевши, ни у најмучнијим данима нашега народа не само што се није никако од њега делило, него је све патње и муке заједнички са њим подносило” (стр. 3).

Костић је као Србин и Призренац, богослов и народни прегалац, у овој књизи, али и у другим радовима, посебно критичан према тзв. Великој сеоби Срба 1690. године коју на више места назива „бегством наших патријарха”. Костић нас с пуним правом враћа на тај догађај када се с патријархом и епископима иселило око 37.000 српских породица с Косова и Метохије. Костић пише као један од оних Срба који су, без сумње, кроз своје претке и својим животом на Косову и Метохији остали на тежем путу као последњи чувари српског имена и православне вере у неподношљивим условима многоструких османских репресија. Зато Костић своју захвалност упућује свештенству обојега реда „коме се има у многоме захвалити и што се одржа у својој народности и православној вери остатак нашега народа, који се не исели у прекодунавске земље после бегства наших патријарха” (стр. 3). Он, не без разлога и с пуним легитимитетом православног хришћанина и тврдог Метохијца поставља питање које се ретко када чуло: „Јер, шта би било да се и све свештенство иселило?” (стр. 3). То свештенство које „није хтело напустити своју паству и наше чувене манастире Дечане, Патријаршију Пећску и Грачаницу” је, по сведочанствима и Костићевом запису, због свог останка на својим вековним огњиштима и крај својих мученичких свештених олтара „претрпело сав излив гнева од стране Турака, који су поново загосподарили тим крајевима, прогнавши отуда аустријску војску 1689. године” (стр. 3). Костић благодари том преосталом јуначком и стаменом српском православном свештенству на Косову и Метохији и зато што је одржало и наше славне манастире ”у којима је наш заоставши живаљ налазио извесне утехе у мучним данима свога живота” (стр. 3). Посебно је указао на удове мирске свештенике „који хиташе у оближње њима манастире да не би ови потпуно опустели” (стр. 3).

Из предговора првом издању види се Костићева решеност да напише истиниту и објективну књигу и да никоме, без обзира на чин, звање или службу, не одузме или не

дода оно што му не припада. Редови из његове књиге показују да он није био пуки занесењак и романтичар него је својим оштрим пером показао да је био сав Призренац, Метохијцац, Косовац, Србин. Потресан је његов запис да „што смо се више одмицали од ранијег (страдалног – *ѝрим. В.Ц.*) времена, све се мање дало видети старога пожртвовања, а тако исто све мање оданости нашим светињама и све мање моралних особина” (стр. 4).

У центру Костићеве истраживачке и списатељске пажње су живот и црквена организација православних Срба у Призрену и околини, који су описани кроз клирике, вернике, парохије, храмове, манастире, црквене општине и установе. Без зазора је навео да је „у Призрену и околини било заслужних свештених лица обојега реда, мирског и монашког, а лио је и правих незналица и бекрија” (стр. 4).

И наслов, а посебно садржај књиге сведочи да се призренски Срби – верници, свештеници и монаси – никада нису помирили са стањем које је Србима наметнуто најпре у политичком смислу под влашћу Турака, а потом и два пута у црквеном смислу – после два османска укидања Пећке патријаршије. Посебно оног другог из 1766. године. Без сумње, Срби су по крајњем снисхођењу и нужди невољно прихватили тај „нови црквени поредак”, оличен у канонској јурисдикцији Цариградске патријаршије после укидања Пећке патријаршије. Посебно је било проблематично присуство архиепископа Цариградске патријаршије, који су на дрвену призренску катедру долазили без знања једне једине српске речи и са султанским актом у рукама. Срби се нису мирили са таквим стањем већ су се најчешће на крајње црквен, а понекад богме и на народни начин, борили да добију Србина за епископа. То су они поставили као реалан циљ своје борбе. И на крају су га остварили. Јер, нико са народом није добио парницу!

Иако је Призренска епископија древна епископија из досветосавског, односно из кирило-методијевског периода, Петар Костић је прескочио њен целокупни историјат, па је књигу започео са описима рашко-призренских митрополита „од укинућа наше Патријаршије у Пећи до 1896. године”. У том делу књиге, на 14 страна је описано 11 рашко-призренских митрополита: Гаврило, Софроније, Евсевије, Јанићије, Хаџи-Заха-

рије, Ананије, Герман, Синексије, Игнатије, Партеније и Мелетије (стр. 7–22). Чињеница да је за 130 година на трону Рашко-призренске епископије промењено 11 митрополита, довољно говори за себе при чему треба имати у виду да је, рецимо, митрополит Мелетије био на трону од 1854. до 1895. године, тј. 41 годину.

Уочљиво је да Костић према њима као „фанариотима” нема изразито негативан став. Све што су добро учинили и допринели – признао им је и одао им је захвалност, али и све што је било негативно, чак и лични живот код неких, записао је да је служило на саблазан поробљеном народу. Није се либио да опише како су се призренски Срби у појединим моментима борили и изборили са самовлашћем, зулумом и самовољом појединих архијереја – фанариота у Призрену које су, по запису Григорија Божовића на другом месту, и Турци и Срби називали „де-спот-ефендијама” (на пример, митрополита Игнатија је описао као „највећег глобаџију своје пастве, цркве и манастира” (стр. 149). У књизи се налазе важни записи не само о тим личностима из наше црквене историје него и о њиховим припадностима, као и митрополитским намесницима.

Ипак, посебан предмет Костићеве пажње су свештеници, парохије, цркве, манастири и црквене установе. Парохијски живот је описао првенствено кроз 92 пароха у том периоду на парохијама у Призрену (31 свештеник), Средачкој парохији (9 свештеника), Љубижданској парохији (6 свештеника), Муштушкој парохији (5 свештеника), Великохочкој парохији (7 свештеника), Зочишкој парохији (6 свештеника), Ораховачкој парохији (4 свештеника), Горњосрбичкој парохији (4 свештеника) и у Сиринићкој Жупи (20 свештеника). Изузетно су описани и призренски духовници – свештеници „обојега реда”, који су, по благослову надлежног митрополита, исповедали верни народ пре приступања Светој Тајни Причешћа. Од великог значаја је и упоредни приказ броја српских домова по призренским и околним парохијама за 1885. и 1925. годину, а приказани су и свештенички приходи из нурија (парохија).

У другом делу књиге описане су призренске цркве и манастири. За парохијске цркве, старе и новије, Костић наводи да су оне сведочанство „колико је наш народ био предан Цркви и својој православној вери” (стр. 71), јер је своје светиње подизао „у она

тешка и мучна времена” (стр. 71). Костић наводи податак да „за време наше старе владавине ниједан протопопијат није био богат црквама као што је био призренски” (стр. 71) и да је „у околини (Призрена – *ирим. В. Ц.*) врло ретко било села које није имало бар по једну цркву” (стр. 71), а било је села око Призрена која су имала „од три до десет цркви” (стр. 71). Даље, наводи да би га „далеко одвело када би све бивше старе цркве увео” (стр. 71), па се у књизи ограничио само на старе и новије цркве „за које се бар зна којим су светитељима биле посвећене” (стр. 72).

Чудесни су Костићеви описи Богородице Љевишке „петокубне задужбине краља Милутина” (стр. 72), нове Саборне цркве Светог Ђорђа (стр. 83) за коју су Срби 1855. године, после четврт века молби, једва добили ферман за изградњу, а коју је саградило нешто преко 800 призренских домаћина (колико је било одушевљење да се, и поред постојећих призренских храмова, сагради нови Саборни храм, Костић илуструје податком да је руска царица Марија Александровна 1869. године одобрила средства за све трошкове око изградње Цркве Светог Ђорђа, али су чланови Црквене општине призренске са благодарношћу одбили тај поклон, јер се „тадашњи млађи нараштај није желео показати недостојиним својих старијих” (стр. 85).

И тада, а посебно данас, важни су Костићеви наводи о старим разрушеним призренским црквама – Светог Николе у Дечанској улици, Светог Николе у Терзи махали, Светог Прокопија у Улици Светог Прокопија, Светог Пантелејмона у Пантелејској улици, Светог Прокопија у Шарпланинској улици, Светих Врачева „северно од старе Цркве Светог Спаса” с гробљем на којем су до 1866. године сахрањивани затвореници, Свете Недеље у Синђелићевој улици, Светог Атанасија, Светог Петра на јужној страни вароши уз леву обалу Бистрице, Богојављенску цркву у месту Мараш крај Бистрице, Светог Илије на десној обали Бистрице, Свете Јелене на десној обали Бистрице где се налази џамија Мустафа паше Призренца, Свете Петке при крају Улице престолонаследника Александра, Светог Николе уз десну обалу Бистрице изван вароши, Светог Пантелејмона крај ушћа Бистрице у Дрим.

Костић је, осим тога, на основу прикупљене историјске грађе и сведочанства, мање или више, описао и 99 православних цркава у сеоским парохијама око Призрена и то: 9

црква у Средачкој парохији, 8 у Горњоселској, 5 у Севачкој, 21 у Муштушкој, 12 у Великохочко-зочишкој, 20 у Ораховачкој, 13 у Србичко-љубижданаској и 11 у Сиринићкој.

Његова пажња је посебно била усмерена на манастире у Призрену и околини, па је описао манастир Светог Димитрија на југозападу града крај Бистрице и манастир Светог Петра Коришког у Кориши, манастир Светих Архангела на Бистрици, манастир Светог Марка у Кориши и манастир Свете Тројице у Муштушту (објавио је и Поменик овог древног манастира).

Осим парохијских храмова и манастира у и око Призрена, Костић је оставио и своје записе о Српској православној црквено-школској општини у Призрену, Црквено-певачком друштву Светог Уроша, као и о призренским Хаџиларима и Светогорцима – поклонницима Гроба Господњег и ходочасницима Свете Горе. Пише Костић: „У Призрену се држи: ко три пута оде у Свету Гору као да је ишао у Јерусалим” (стр. 45).

У предмету Костићеве истраживачке и списатељске пажње су се нашли и римокатолички храмови у Призрену. Он наводи да су римокатолици у средњем веку, „за време наше старе владавине” (стр. 116), у Призрену имали две цркве: Светог Петра “*Supra Prizrend*” и “*St. Marie de Prizrend*”. Наводи и податак да је римокатолика у Призрену у XIX веку било 20 до 30 домова, „те се нису могли даље ширити и заузети развалине наше цркве” (стр. 116).

Костић описује и насртаје римокатоличке јерархије, који су се после Кримског рата одвијали под патронатом тадашњих католичких држава, на наше порушене цркве и манастире како би их присвојили. Због тога су се чак и мухамедански прваци Фета-бег, Х’з’р-ага, Сејфула-ефендија и други „револтирали и позивали наше да ступе у одбрану своје старине” (стр. 117). Даље, важан је и навод како је призренски бискуп Урбан Богдановић, покатоличени Србин или, како пише Костић, „наше горе лист” (стр. 117), уз помоћ француског конзула Хекарда из Скадра „заузео развалине наше бивше Цркве у Јањеву Светог Николе, а са развалина, такође нашег бившег Манастира Војсиловице, пренео је камење и подигао цркву за католике” (стр. 117).

Интензитет римокатоличких насртаја на наше светиње је у XIX веку, посебно око Скадра, био такав да је, на пример, митрополит Јанићије 1805. године био принуђен да пише турском султану у Цариград и тражи заштиту. Султан Селим III је по тој жалби издао ферман следеће садржине:

„Нико не сме, ни муслимани ни лајци, без особитоџ фермана присвајати себи старе развалине црква и манастира који су из давнина припадали жијељима ѓрчкоџ верозакона” (Костић на више места у овој књизи, као и у другим радовима, да је националност у Турској третирана кроз националност врховног верског поглавара).

Ова књига Петра Костића и данас у методолошком и истраживачком смислу може и треба да послужи као пример како треба приступити прикупљању грађе, истраживању и обради литературе приликом писања монографије о јерархијском, монашком и народном животу у Цркви на одређеном простору. Да Петар Костић није написао ову књигу, како с правом наводи др Александра Новаков, бројни извори и сведочанства о црквеном животу православних Срба у Призрену и околини би за науку и ширу јавност заувек били изгубљени. Странице Костићеве књиге су, заправо, амплитуде и координате црквеног живота православних Срба призренског краја у једном од најтежих векова Срба на Косову – после другог укидања Пећке патријаршије до коначног ослобођења од Турака 1912. године.

На моменте, читалац ове књиге може да закључи да уместо историјског штива чита савремени призренски црквени летопис, али је од посебног значаја то што нам ова књига даје смернице како ваља и треба остати, опстати и очувати се у Призрену и уопште на Косову и Метохији. А то никад од Косовске битке није било лако! Зато није ни чудо што је епископ др Атанасије – по свему Косовац – предложио да Друштво пријатеља Манастира Светих Архангела код Призрена објави и ову Костићеву књигу.

Црквени живиџ православних Срба у Призрену и његовој околини у XIX веку јесте књига која мора да има своје место не само у државним, парохијским, манастирским, епархијским и богословским него и у библиотекама историчара, који проучавају историју српског народа и Балкана у XIX и XX веку, јер својим садржајем помаже у одгонетању многих питања. Ова књига посебно може да

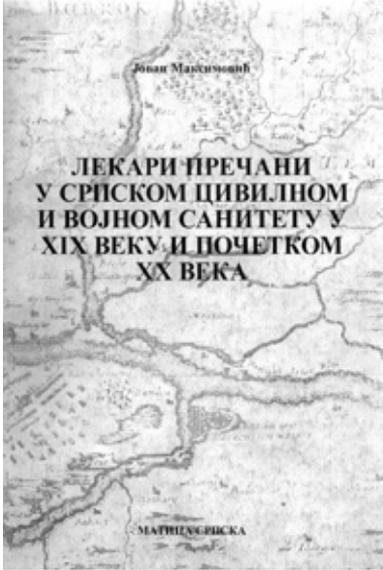
помогне и челним људима Републике Србије како би схватили како се доносе судбоносне одлуке по Косово и Метохију, а тиме и за српски народ у целини.

На крају, Костићева књига је и својеврсни „призренски поменик” митрополита, свештеномонаха, свештеника и добротвора светих Божјих цркава и манастира. Верујем

да ће се ревноснији свештенослужитељи, надахнути животописима и делима својих свештених претходника, али и да ће њихова и имена осталих призренских свештенослужитеља и добротвора записати у личне, храмовне и манастирске поменике и да ће их молитвено помињати, јер су то својом вером, делом и подвигом одавно заслужили.

Др Велибор Цомић
протојереј-ставрофор
Митрополија црногорско-приморска
Подгорица

ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС ИСТОРИЈИ СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ
(Јован Максимовић, *Лекари пречани у српском цивилном и војном саниџеџу у XIX веку и почетком XX века*, Матица српска, Нови Сад 2017, 326 стр.)

Лекарска професија имала је свој специфичан значај и тежину током целокупног цивилизацијског развоја људског рода. Тако је било и у случају српског народа. Тим пре, не чуди интересовање наших и страних научника и истраживача за историју медицине, која је као наука једна од најбоље „покривених” бројним како монографским публикацијама, тако и прилозима у научним часописима и периодици сваке врсте. Аутор књиге којој су посвећени ови редови, проф. др Јован Максимовић, гинеколог-акушер, примаријус и професор Медицинског факултета Универзитета у Новом Саду, већ дужи низ година бави се историјом медицине веома успешно. Као рођени Румљанин бави се и прикупљањем грађе из прошлости свог завичаја, као и објављивањем прилога из историје и етнологије Војводине. Професор Максимовић од VI тома Матичиног енциклопедијског пројекта *Српски биографски речник* уредник у области медицине, ветерине и фармације.

Опширна и свеобухватна студија *Лекари пречани у српском цивилном и војном*

саниџеџу у XIX веку и почетком XX века резултат је рада на пројекту „Историја медицине и здравствене културе на тлу данашње Војводине”, који представља један од значајнијих и дугочвнијих Матичиних пројеката, и који је изродио неколико вредних монографија и зборника радова.

У кратком „Предговору” (стр. 5–6) аутор је указао на пресудни значај владавине кнеза Милоша Обреновића за историју здравствене културе и здравственог просвећивања у обновљеној Србији, и открио сопствени мотив за бављење темом лекара пречана. Пишући о оснивању Српског лекарског друштва (СЛД), увидео је да су од 16 чланова оснивача 11 били лекари пречани, што га је подстакло на даља истраживања у том правцу. У *Уводу* (стр. 7–8) налази се кратак преглед стања здравствене културе и лекарске праксе на подручју уже Србије током периода турске власти, све до почетка XIX века, а објашњен је и термин „пречани”. Наредно поглавље „Лекари емпирици и први лекари странци у време прве владе кнеза Милоша” (стр. 9–15) говори о народним лекарима и видарима. Нарочита пажња посвећена је животу и делу Нићифора Нинковића, берберина, хирурга и мемоаристе, као и странцима др Андрији Камберу, новосадском лекару који је лечио и Јеврема Обреновића, др Вити Ромити, лекару Милоша Обреновића и његове породице, те др Силвестру Бартоломеу Куниберту, општинском лекару у Београду.

У одељку „Први дипломирани лекари пречани у Србији у првој половини 19. века” (стр. 16–31) изложене су кратке биографије тројице првих школованих лекара пречана који су у Србију дошли да живе и раде и задржали се релативно кратко (Јован Стејић, Нестор Месаровић и Ђорђе (Георгије) Пантелић) и двојице који су остали у Србији до краја својих живота (Максим Николић Мишковић и Јосиф Ребрић). Међу њима посебан значај има Јован Стејић, као први Србин дипломирани лекар у Србији, преводилац, здравствени просветитељ, шеф Санитета у Попечитељству унутрашњих дела, главни

секретар Државног савета, оснивач и први потпредседник Друштва српске словесности. Аутор се осврнуо и на учешће лекара пречана у оснивању и делатности централне санитарске власти у Србији до 1918. године (стр. 32–50). Укратко је објаснио развој институција цивилног и војног санитета, као и процес њиховог раздвајања, после чега следе биографије истакнутих лекара. Др Карло Пацек, по народности Словак, одлуком кнеза Милоша постављен је за првог шефа Санитета у Србији, а главни задатак му је био да сачува становништво од заразних болести. Радио је на здравственом просвећивању народа, а велике заслуге стекао тиме што је на његову иницијативу објављен први закон којим је уређена здравствена служба у Србији. Као одани приврженик династије Обреновић, био је управитељ посуда кнеза Михаила у Влашкој. Др Емерих Линденмајер, иако Немац из данашњег румунског Баната, сродио се са српским народом и стекао заслугу оснивача српске грађанске и војне санитарске службе. Посебно се бринуо о болницама, окружним лекарима, бањама и лековитим водама, стручном вођењу здравствене службе и борби против заразних болести. У овом одељку своје место пронашли су и Павао Поповић, Мита Николић, Карло Белони (један од двојице оснивача и организатора војносанитарске службе у Србији) и Роман Сондермајер (начелник Војног санитета у време Анексионе кризе).

У поглављу „Лекари пречани, припадници словенских народа, у српском Санитету 19. и 20. века” (стр. 51–69) др Максимовић је представио биографије 26 лекара Чеха, Словака, Пољака, Словенаца, Русина и Хрвата који су дошли у Србију руковођени различитим мотивима, а пре свега потребом да својој словенској браћи помогну у тешким и судбоносним тренуцима борбе за слободу и стварање сопствене државе. Аутор се позабавио питањем пречана који су обављали дужност државних лекара (окојних, средских и општинских) у Србији у XIX веку (стр. 70–86). Закључио је како је већина њих дипломирала на бечком или пештанском универзитету, да су говорили и писали латински и немачки, а поједини и два или више живих језика. Пре доласка у Србију боравили су на стручном усавршавању или били у лекарској служби у иностранству, те су у стручном погледу били прворазредно спремни. Бринули су се више о општем стању

здравља него о здрављу појединаца и били у обавези да здравственим властима шаљу редовне извештаје. И у овом делу књиге можемо пронаћи, било краће или нешто дуже, биографије чак 22 лекара. Следеће поглавље посвећено је борби против епидемијских заразних болести до краја Великог рата (стр. 87–115). Током XVIII и XIX века најпогубније заразне болести биле су куга (последњи пут се значајније појавила у Србији 1837) и колера, а делови Османског царства често су били жаришта ових епидемија. Мере предострожности за спречавање уласка заразе у Србију састојале су се у подизању контумаца (карантина) на главним граничним улазима и оснивању пограничног санитарског кордона дуж турске границе. У обновљеној Србији XIX века било је шест већих колеричних зараза, а болест се појавила и с балканским ратовима. Здравље у Србији озбиљно су угрожавале и велике богиње, као и венеричне болести, нарочито сифилис, који је у источној Србији постао ендемичан. Од сточних зараза најштетније су биле говеђа куга и помор стоке изазван голубачком мушцицом. Аутор нас је упознао с биографијама 11 ветеринара, а излагање у овом делу закључује детаљном анализом епидемије три типа тифуса током Првог светског рата, од којих је епидемија пегавог тифуса била једна од највећих за коју човечанство зна и која је десетковала ратом измучено становништво Србије.

Два краћа поглавља говоре о првим болницама и болничким лекарима (стр. 116–120), те о првим апотекама и апотекарима (стр. 121–124). Историјат настанка и рада болница у Србији обогаћен је биографијом Флоријана Бирга, физикуса Београдског округа и првог лекара и управника болнице за лечење душевно оболелих. Прича о апотекама испричана је кроз животописе шест апотекара који су били пионири овог значајног позива код нас (Матеј Ивановић, Павле (Павел) Илић, Јулије Драшковић, Милош Михајловић, Фрањо Вавричек и Ђорђе Крстић). У раду гимназије, Лицеја и Велике школе (стр. 125–137) истакнуту улогу имао је већи број пречана, а уједно лекара по струци. Скретућемо пажњу, између осталих, на Вука Маринковића, лекара, научника, професора физике, ректора Лицеја, књижевника и писца првих уџбеника из природних наука у Србији; Ђорђа Мушичког, личног лекара кнежева Милоша и Михаила, физикуса у Београду,

професора Лицеја; Милана Јовановића Морског, професора хигијене и судске медицине на Правном факултету Велике школе, професора хигијене на Војној академији, лекара у Новом Саду и Црној Гори, путописца, књижевника, академика; Јосифа Панчића, ботаничара, професора и шест пута ректора Велике школе, члана Државног савета и првог председника Српске краљевске академије (СКА); Јована Валенту, управника више болница, професора на Великој школи, једног од оснивача Српског лекарског друштва; Јанка Шафарика, професора физике, па националне историје на Лицеју, дугогодишњег управника Народног музеја, председника СКА. У одељку „Лекари пречани и оснивање Српског лекарског друштва” (стр. 138–148) изложен је историјат образовања овог значајног друштва. Само установљење уследило је 1872, а међу оснивачима преовлађивали су лекари пречани. Аутор је на овом месту приложио осам њихових биографија, а акценат је ставио на Пољака Аћима Медовића, првог председника СЛД-а, члана Српског ученог друштва, председника Српског друштва Црвеног крста и професора Велике школе, као и Младена Јанковића, дугогодишњег председника СЛД-а, управника Душевне болнице и вршиоца дужности начелника Санитета.

Поглавље „Медицински факултет у Београду” (стр. 149–161) говори о вишедеценијском настојању струке да се оснује један овакав факултет, као акутна потреба нације. До тога је коначно дошло после Првог светског рата, а један од најзаслужнијих иницијатора, агитатора за ову идеју и један од оснивача био је пречанин Милан Јовановић Батут, који је изабран и за првог декана. Др Максимовић доста детаљно говори о Батуту осветљавајући читаоцу динамичан животни пут једног од најзначајнијих српских научника, вероватно најпознатијег по свом деловању на здравственом просвећивању народа. Упознајемо се и са биографијом Војислава Ј. Суботића, још једном истакнутом личности у историји српске медицине. Он је био покретач и носилац савремене хирургије у Србији, председник СЛД-а, први продекан, а потом и декан Медицинског факултета. Аутор је писао и о професорима од угледа: Ђорђу Јовановићу, Михајлу Петровићу и Александру Радосављевићу. Увод у причу о лекарима пречанима у српским ослободилачким ратовима (стр. 162–165) током бурног периода 1876–1918. врло брзо се грана у неколико

праваца. Кроз сијасет биографија, лексикографских медаљона који склапају мозаик у којем се преплићу, пре свега, историја и медицина, али и многе друге области људског живота, можемо сазнати најзначајније податке о многим племенитим и заслужним људима. На почетку ту су педесетосморица лекара пречана које су ратна дешавања затекла на положајима у српском грађанском санитету (стр. 166–191), обрађени неки детаљније, неки овлаш, већ колико је доступан изворни материјал допуштао. Следе лекари пречани добровољци у српским ослободилачким ратовима (стр. 192–216), њих 51. Лекари пречани у добровољачком покрету Јужних словена у Русији 1914–1915 (стр. 217–224) пописани су или биографски обрађени у оквиру народа којима су припадали: Срби, Словенци, Хрвати и Чеси. Аутор је дао кратак пропратни текст и списак лекара пречана који су изгубили живот у ослободилачким ратовима Србије (стр. 225–227), а напоследку је писао о добровољним мисијама лекара пречана у Балканским ратовима (стр. 228–234) и њиховим предводницима и организаторима: Ватрославу Флорцицу, Јулију Будисављевићу, Рудолфу Једлички и Ивану Оражену.

Важно је напоменути да се иза сваког од поглавља налазе бројне и вредне напомене, чиме целокупан текст добија научни легитимитет и читаоца упућује на даља истраживања и продубљивања знања о овој значајној теми. Први међу завршним деловима књиге је прилично обиман одељак „Прилози” (стр. 237–276), који садржи више десетина разних карата, портрета, насловних страна књига, новинских чланака, диплома, докумената, ордена, фотографија објеката и догађаја. То је право богатство илустративног материјала којим се веома успешно допуњују и оживљавају речи написане у главном делу књиге, па читалац има могућност визуелизације бројних описаних личности. На самом крају књиге налазе се списак коришћених извора и литературе (стр. 277–283), „Епилог” (стр. 285–293), као и Именски (стр. 295–306) и Географски (стр. 307–316) регистар, те резиме на енглеском језику (стр. 317–322).

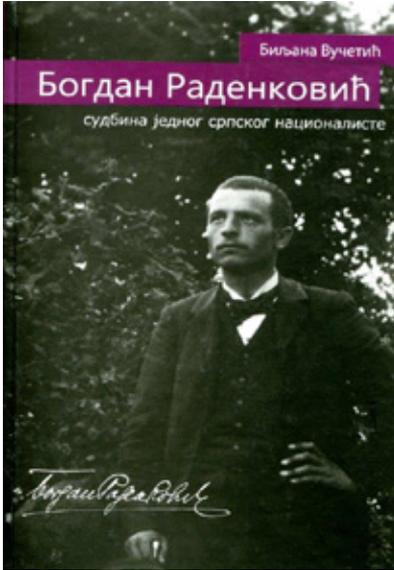
Ово дело радо препоручујемо како стручној, тако у још већој мери и широј јавности, као студију у којој су на основу већ постојећих података, публикација и архивских докумената сабрани веродостојни и у једном делу непознати подаци о огромној

улози и често пресудном значају лекара пре-
чана у свим сегментима оснивања и првим
деценијама рада српског цивилног и војног
санитета XIX и почетком XX века. Научни
допринос аутора осветљавању почетних ета-
па развоја здравствене службе и медицинске
културе у Србији морамо нарочито ценити
и сагледати у контексту чињенице да се пред
нама налазе резултати индивидуалног, а не
групног, институтског рада на овако широ-
ко постављену и задату тему из наше про-

шлости. Њој ће због саме њене величине и
комплексности моћи истраживачки да се
приступи на легитиман начин и у будућно-
сти, пошто се за овакве подухвате никада не
може рећи да су потпуни и завршени. Еви-
дентно је да је аутор уложио велики напор,
што се у сваком случају и исплатило, како
би се добило што обухватније, прегледно и
стручно урађено дело, на чему му одајемо
признање.

Мр Драган Тубић
Матица српска
Нови Сад

СРПСКИ ТАЈНИ АГЕНТ У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ
(Биљана Вучетић, *Боџдан Раденковић (1874–1917): судбина једног
српског националистe*, Историјски институт, Београд 2018, 355 стр.)

Ко је био Боџдан Раденковић? – питање је на које би мало књишких људи могло да одговори. Живот је провео под велом тајне, а о његовој смрти се нерадо говорило. Та мало позната и тајанствена личност био је благодeјанац Призренске богословије, ученик царског лицеја Галата Сарај, наставник Српске гимназије у Цариграду и Српске мушке гимназије у Скопљу, публициста, сарадник *Цариградског гласника*, секретар Скопске митрополије, челник Српске четничке организације у Старој Србији и Македонији, председник прве српске странке у Османском царству Српске демократске лиге, кандидат за митрополита Рашко-призренске митрополије, један од оснивача Организације „Уједињење или смрт”, својеврсни обавештајац. Преминуо је као затвореник, осуђен за издају државе. Његов животни пут према државним интересима исценирали су српски политичари и дипломате. Пристајао је и на улоге које њему нису биле по мери. Савременици су га сматрали за једног од најинтелигентнијих Срба у Османском царству тога доба.

Захваљујући др Биљани Вучетић, научном сараднику Историјског института у Београду, објављена је његова биографија а његов животни пут, пун успеха и падова, чита се као најузбудљивији роман. Ауторка се храбро упустила у писање биографије личности која је иза себе оставила тако мало писаног трага. О себи није много говорио, још мање је писао, архивске грађе о њему остало је врло мало а његов животопис углавном је написан посредно, преко писаних трагова који су оставили други а тичу се и Раденковића.

Ова монографија представља измењен и допуњен магистарски рад који је одбрањен пре дванаест година на Катедри за националну историју новог века на Филозофском факултету Универзитета у Београду. У међувремену, ауторка је консултовала најновија достигнућа историографије, бројну објављену изворну грађу али је поново „заронила” у архивске фондове како би могла успешно да реконструира, не само живот Богдана Раденковића већ и да га на најбољи могући начин смести у временски и просторни контекст. Колегиница Вучетић је читаоцима приближила то херојско доба, са свим минијатурама из живота обичних људи, а Раденковић је један од оних које је време изнедрило. Поред њега, било је још неколико дивова који су били посвећени јединственом циљу. Ауторка је портретисала и друге важне личности са простора Старе Србије – владике, конзуле, лекаре, адвокате; описала је миље града Скопља пре ослобођења, што чини додатну вредност ове монографије.

Књига је написана углавном на основу необјављене и објављене изворне грађе. Импресиван је и списак литературе. Ауторка је у значајној мери користила и усмене и сећања савременика, што је учинило да упије живост речи тог времена.

Ауторка је с правом књигу започела речима Григорија Божовића, јер оне најбоље осликавају Богданов делатнички живот: „Но стварни вођ и душа целокупнога покрета за ослобођење, као и управљач целокупног живота у Јужној Србији и главни повереник и

тумач тежња Србијиних био је покојни Богдан Раденковић, једна изванредна револуционарна снага и необично храбри народни завереник”.

Ауторка је између „Увода” и „Закључних разматрања” књигу конципирала у девет поглавља, хронолошко-тематским приступом. Породици и школовању Богдана Раденковића посветила је два поглавља. У поглављу „Ђачко доба” (19–24) ауторка говори о задрузи Раденковић, али не заборавља и њихове комшије, породицу Исе Бољетинца, чија се кула налази у близини Богатића и у близини Богородице соколичке и истоименог манастира. Након основног образовања Богдан је школовање наставио у Призренској богословији. Као изузетно интелигентног, управа школе га је послала на школовање у Цариград, с надом да ће после завршетка школовања бити „слободан од сваког подозрења од стране царских власти, пошто је у царској престоници добио образовања”. Повиновао се жељи и тада као и много пута касније у животу... У поглављу „Дани на Босфору” (28–45) ауторка описује Богданово школовање у Галати Сарају, више посредно, јер детаљнијих података о томе нема. У Лицеју је провео шест година. Породицу није видео неколико година. На крају школовања Турци су предлагали да хришћани, најбољи питомци наставе школовање на турској Војној академији. Раденковић је једини од Срба хришћанин био против тога. Познато је да је наставио студије права у Цариграду и да је до 1901. радио као наставник у Српској гимназији у Цариграду.

Живот на Вардару, из истоименог поглавља (45–68), започео је као наставник турског језика у Српској мушкој гимназији. Скопље му је била судбина, био је учесник тзв. „културне утакмице”, како то сликовито наводи ауторка. Утакмица, са врло промешивим резултатима, водила се између балканских народа Срба, Бугара и Грка. Већ тада видимо Богдана у улози националног делатника. Ту, на Вардару, Раденковић је спознао све невоље српског сељака и народа уопште, као и политику и великих сила и малих народа. Готово пророчки је у свом извештају написао: „...Срби код којих је стрпљење дошло до краја, нагрнуће једног лепог дана у великим масама на српску границу, остављајући своје домове Арнаутима и тако ће Стара Србија за кратко време постати Нова Албанија”. И други српски прваци, попут

Петра Костића, су мислили и упозоравали на исти начин. Српски конзул Михаило Ристић брзо је увидео ко је био Богдан Раденковић те га је поставио за секретара Митрополије (1904). У овом поглављу ауторка говори и о Богдановом породичном животу, о његовој супрузи Стајки.

У четвртном поглављу „Иза кулиса” (69–111) Б. Вучетић објашњава историјски оквир сукоба у Македонији, како би читаоцима омогућила боље разумевање прилика па и држање Београда. Ауторка портретише и конзула Михаила Г. Ристића, коме тајно име – Игуман Пајсије добро пристаје. Посебну пажњу посвећује „Српској одбрани” (српској организацији за заштиту интереса српског народа у Старој Србији и Македонији) и Богдановом учешћу у њему. У наредном поглављу „Српска револуционарна мрежа” (111–176) ауторка портретише Њирка пашу (Њирковића), тадашњег Богдановог пријатеља, али не и пријатеља за сва времена, Алексу Јовановића, чувеног Давида и, посредно, друге делатнике. Говори и о видовима борбе између Срба и Бугара, а у јеку међусобне оружане борбе детаљно описује и бојкот бугарских трговаца, па и о добу међусобних размирица и Пролећној офанзиви. Турске власти су знале ко је Богдан, добијали су и дојаве и имали су доказа. Само су га срећне околности у више наврата спасиле сигурног хапшења. Потерница за њим расписана је маја 1908. а пошто је обавештен на време, отпутовао је у Србију. Захваљујући јулским догађајима, револуцији, након два месеца, вратио се у Скопље.

Ауторка је посебно добро разјаснила поглавље о „Србима Османлијама” (176–215). Говори о Хуријету, о предаји четника, о законским оквирима али и о Сртењској скупштини у Скопљу. Занимљива су Богданова гледишта о Младотурцима, којима није веровао па је наставио своју активност. У овом поглављу говори се и о Богдановом именовану за председника прве српске партије али и о шпијунским аферама. Ауторка подсећа на српску неслогу и издају и на оптужбе против Раденковића, као и на чињеницу да је његов живот био у сталној опасности.

У поглављу „Политика и црква” (216–255) главно место заузима црквено питање, тј. избор за рашко-призренског митрополита 1911–1912. Богдан је и у Цариграду за српску ствар деловао без престанка, саветовао је и предлагао. Српска влада је од њега очекивала

да „усмери пажњу на неговање односа са турским властима”. Др Биљана Вучетић приказала је у најбољем светлу Богдана и као дипломату. У делу „Црна мантија и златна удица” ауторка по први пут у историографији исцрпно анализира митрополитско питање и улогу Богдана, односно оца Василија као кандидата за рашко-призренског митрополита.

„У делу на извиђању међу Арнаутима” (255–271) ауторка је приказала Раденковића као тајног српског повереника у преговорима с побуњеним Арбанасима, пише о Богдановом брату Огњану али и о свештенику Анђелку Нешићу, као својеврсним преговарачима, који су за циљ имали заштиту српског живља од наоружаних Арбанаса. Богданова мисија састојала се у томе да са албанским вођама утврди основе за даљу сарадњу у евентуалном рату против Турске. У оквиру овог поглавља ауторка приказује Раденковића и као учесника балканских ратова.

Последње поглавље, „Епилог” (271–299) ауторка описује шест последњих година живота Богдана Раденковића. Осим његове улоге при разграничењу са Албанијом, Б. Вучетић сликовито приказује епилог његовог живота. Био је дубоко разочаран због осуде на Солунском процесу. Богдан је говорио: „Што пре крај то боље. Живот више нема сласти”, преминуо је у поодмаклом стадијуму туберкулозе. Говорио је и о радикалима и страшном режиму који су завели у новоослобођеним крајевима. Веровао је да је разлог што хоће да га се „отресу”, то што је превише знао. „Раскид са најмоћнијим човеком Србије био је почетак његовог краја”, а то је тада био Пашић, констатује др Вучетић.

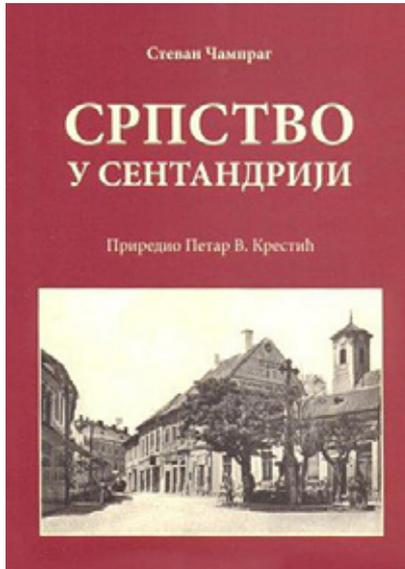
Закључак је преведен и на енглески језик. Књига је обогаћена Именским и Географским регистрима. Садржај књиге употпуњен је фотографијама из тог периода. Богданов лик једва да је сачуван, вероватно се мало и фотографисао, али је објављено више фотографија других личности, његових блиских сарадника, четника у униформи, као и панорама градова у којима је Богдан боравио.

За време социјалистичке Југославије сви национални делатници су били проскрибовани, па тако није писано ни о Богдану Раденковићу, упркос томе што је у то време био рехабилитован. Између два рата нико није имао довољно храбрости да га се јавно сети осим књижевника Григорија Божовића, његовог пријатеља. Стога ауторка своју књигу оправдано завршава поетичним речима Божовића, које прецизно описују злокобну и трагичну судбину овог националног прегаоца: „Уместо да заслужно за време Турака омасти конопац на Душановом мосту, или опроба оштрик анадолског целата, он незаслужено пада од руке којој је више од двадесет година био најпрегалачки помагач, највернији јужносрбијански ослонац...”

Тајни агент Краљевине Србије у Османском царству добио је биографију какву је свакако заслужио, из пера префињене и филигрански прецизне Биљане Вучетић. Књига, добро изворно утемељена, представља значајан допринос српској историографији која је обогаћена једним вредним делом. Делови мозаика полако се склапају па процеси и збивања међу Србима у Османском царству током трајања другог 19. века полако добијају своју повест.

Др Александра Новаков
Матица српска
Нови Сад

ЖИВОТ И НЕСТАЈАЊЕ СЕНТАНДРЕЈСКИХ СРБА
(Стеван Чампраг, *Српство у Сентандреји последњих 40 година*,
Приредио др Петар В. Крстић. Музеј Војводине – Архив Србије –
Српски институт; Нови Сад – Београд – Будимпешта 2018, 157 стр.)

Прота Стеван Чампраг (1871–1962), конзисторијални бележник и духовни референт Будимске епархије од 1891. до 1939. године, написао је после пензионисања три историографски вредна мемоарска текста, проистекла из богатог искуства стеченог дугогодишњим животом и радом у Сентандреји и другим градовима Угарске. Убрзо по одласку у Нови Сад, а непосредно пред улазак Краљевине Југославије у Други светски рат, марта 1941. године завршио је први од њих – *Српство у Сентандреји последњих 40 година*. Знатно доцније настале су *Успомене* (1955) и *Аутобиографија* (1956). Научној и широј културној јавности, међутим, до сада су биле познате само *Успомене*, које је 2001. објавила Федора Бикар, и – у мањој мери – *Српство у Сентандреји последњих 40 година*, које је иста ауторка користила у својој монографији *Сентандреја у огледалу прошлости* (Нови Сад 2003). Уочивши значај управо овог мемоарског дела, похрањеног у Историјском одсеку Музеја Војводине под инвентарским бројем 2.439, др Петар Крстић, научни саветник у Исто-

ријском институту и врсни познавалац историје Срба у Угарској, приредио га је за објављивање.

Вредност овог историјског извора вишеструка је. На првом месту, прота Стеван Чампраг био је непосредни учесник и сведок многобројних догађаја, важних не само за историју Сентандреје, него и за историју Срба у Угарској уопште, будући да се баш ту, у северној тачки српских сеоба, налазио национални и црквени центар, седиште и пребивалиште српских православних епископа. Дужности које је обављао давале су му притом могућност да има увид у драгоцену документу и буде сарадник двојице епископа – Лукијана Богдановића и Георгија Зубковића. Осим тога, у Сентандреји је живео у деценијама у којима је завршаван процес постепеног, колико планског толико историјски неизбежног тока у коме је она губила српско обележје, постајући мађарски град чији су само споменици културе подсећали на време када су Срби у њој, чак и као национална мањина, успевали да се у управи наметну својим „надмоћним иметком, културом и мудром политиком”. Као образован човек, вичан перу, прота Чампраг је разумевао због чега је потребно да запише оно што је видео, што је знао и што се све већом брзином утапало у прошлост.

„О Сентандреји и о сентандрејским Србима немамо, нажалост”, истакао је, „систематске историје или монографије, већ само појединих краћих инциденталних дописа и описа по летописима Матице српске и другим часописима, у романима плодног романсијера, сентандрејца Јаше Игњатовића, и у штампаном рукопису такође сентандрејца професора историје Паје Софрића, под насловом 'Моменти из прошлости и садашњости Сентандреје', као и дело Тоше Искруљевог: 'Распеће српског народа у Срему 1914. и Мађари са мађарске границе, бајски трокут, Сентандреја'”. Свестан да не може да попуни празнину у прошлости града до краја XIX века, одлучио је да опише „догађаје и промене у животу Срба Сентандрејца за последњих

40 година, да не би и то отишло у заборав и остало незабележено, као много што из историје многих наших градова, а нарочито баш Сентандреје.”

Руковођен тим побудама, оставио је записе и размишљања о конкретним црквеним, друштвеним, културним и политичким догађајима крајем XIX и у првим деценијама XX века, па и о истакнутим појединцима, попут двојице градоначелника: Евгена Думче, који је са својом супругом Петронелом Блажић живео врло скромно и мало трошио да би могао другима учинити што више добра, и Стевана Максимовића, с којим је 1912. године „сахрањена и стара слава овога света сентандрејца”. Писао је о богатим породицама, које су биле толико имућне да су плаћале више пореза него сви остали сентандрејски грађани, њиховим даровима граду, интелигенцији, чиновницима, начину живота, борби за уништење српског утицаја у градској управи, деловању „Привредника”, националној мисији црквено-певачког друштва „Јавор”, црквама, крстовима, гробљима, српској земљорадничкој задрузи, верском животу, црквеној имовини, председницима црквене општине и епископима, које је гледао у улози и свештеника и чувара националних интереса.

Пишући о наведеним и другим темама, с једне стране није могао да сакрије дивљење према Србима у Сентандреји, због свега оног што су учинили за тај град и српство у Угарској, а на другој страни тугу што су неумитно нестајали и они и њихов утицај. Записујући сазнања о раду појединих градских чиновника, на пример, још једном је резигнирано закључио: „После њиховог управљења или смрти никад више неће бити Србин чиновник у сентандрејској управи.” С подједнаком сетом посведочио је да се „не зна тачно, ни поуздано, када су зидани тамошњи наши св. храмови на броју 7, ко их је зидао, шта је била права побуда да се граде толики храмови, удаљени један од другог често на неколико корака”, поготово отуд што у Сентандреји „никад није било више од 2–3.000 стално настањених православ[них] Срба”. Претпостављало се само да су грађени због побожности и „љубави према заједници у старом крају и постојбини”, будући да је свака црква носила име неког града или краја у Србији, али и због богатства, „тежње за сепаратизмом, надметања и суревњивости”. Они који су били вођени таквим мотивима

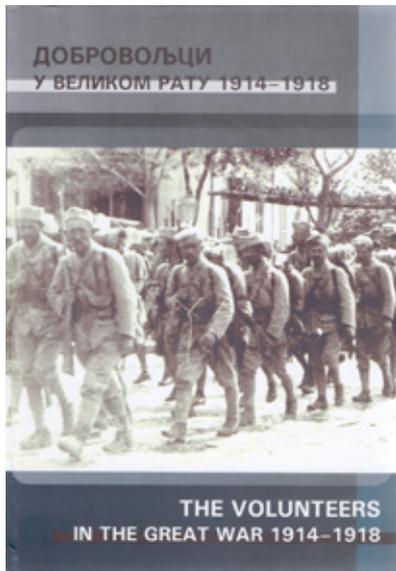
нису, међутим, „мислили какав терет ће пасти на позиције јако смањено и после филоксере осиромашено потомство око одржавања толиких храмова и какво понижење и стид ће га снаћи када дође у положај, да мора једну или другу цркву продати иноверији, да би се решило одговорности за штете од падања црепа и цигле на мимопролазнике”. Управо из тог разлога, због немања средстава за одржавање, морале су бити продате Хоповачка и Ћипровачка црква, те су православни храмови претварани у туђе богомоље. Од 25 звона са чувених седам цркава остала су само три, а од пет православних гробља – једно. Многи пак „знаменити људи и хероји Јаше Игњатовића почивају у овим гробљима и црквеним портама.” Све заједно, те су чињенице потврђивале да је град који је све што је имао могао да захвали српској мањини већ почетком Првог светског рата престајао да буде оно што је био претходних векова.

Приређујући сећања проте Чампрага за штампу, колега Петар Крстић учинио је велики напор да у обимном научном апарату од чак 254 напомене читаоцима и историчарима олакша њихово даље коришћење. Осим уводне студије у којој је изнео постојећа сазнања о аутору успомена, њиховој садржини и вредности, објаснио је и дао потребне информације о свим помињаним догађајима, појавама, породицама, личностима, установама, институцијама, непознатим и мање познатим изразима. Нужно је истаћи да је у том погледу ово доиста редак случај да се у припрему једног историјског извора уложи толико труда и истовремено покаже изванредно познавање историјских околности и збивања. Поред тога, пажљивим одабиром четрдесетак фотографија истакнутих грађана Сентандреје, историјских личности, цркава, уметничких дела, улица и панораме града, успомене проте Чампрага учињене су животнијим, дајући његовом лепом стилу и ликовни израз. Списак илустрација с прецизним легендама приложен је на крају књиге, а кратак резиме преведен је на мађарски и енглески језик. Уз то, урађен је и именски регистар. Историјска наука је захваљујући свему томе добила на дар богат историјски извор, приређен у складу са захтевима методологије и очекивањима стручне културе.

Проф. др Мира Радојевић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ДОБРОВОЉЦИ У ВЕЛИКОМ РАТУ

(Добровољци у Великом рату 1914–1918, Зборник радова, уредници Срђан Рудић, Далибор Денда, Ђорђе Ђурић, Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања и Матица српска, Београд – Нови Сад 2018, 462 стр.)

Стогодишњица Првог светског рата изазвала је међу историчарима, али и не само међу њима, повећано интересовање за овај, до тада највећи и најкрвавији сукоб у људској историји. Упркос томе што је у периоду од завршетка Великог рата до 2014. године објављено хиљаде научних радова који су се бавили готово свим његовим сегментима, у годинама јубилеја публикован је велики број нових радова, у којима су поново обрађени и сагледани из свих углова стари проблеми, понуђени нови одговори и отворена нова питања, чиме се још једном показало да у историографији не постоје до краја истражене теме.

У протекле четири године у Србији и иностранству одржан је низ научних конференција и округлих столова који су за тему имали различита питања из историје Првог светског рата. Између осталих, у периоду од 18. до 20. октобра 2016. године, у Београду је одржана међународна научна конференција „Добровољци у Великом рату” коју су заједнички организовали Историјски инсти-

тут и Институт за стратегијска истраживања из Београда и Матица српска из Новог Сада. Као резултат поменуте конференције у току 2018. године појавио се зборник радова *Добровољци у Великом рату 1914–1918*, чији су уредници др Срђан Рудић, виши научни сарадник и директор Историјског института, потпуковник доц. др Далибор Денда из Института за стратегијска истраживања и проф. др Ђорђе Ђурић, генерални секретар Матике српске.

У Зборнику је публиковано 27 радова, који су подељени у пет тематских целина: „Добровољачко питање и национални покрети”, „Добровољци у рату”, „Личности и друштвене групе”, „Добровољачко питање након рата” и „Историографија и култура сећања”. Оваквом тематском поделом уредници су, како је то у Предговору истакао др Далибор Денда „настојали да истраживачки покрију најзначајније теме које се односе на добровољачко питање у Првом светском рату, послератном периоду и културу сећања на добровољачко питање”. Радови су штампани на српском, енглеском и руском језику.

Прва тематска целина садржи шест радова, посвећених добровољцима и добровољачком покрету у Европи. Отвара је рад Ђира Паолетија о италијанским добровољцима у Првом светском рату, у којем аутор говори о три групе италијанских добровољаца, које су се бориле у српској, француској и италијанској војсци. Други рад проистекао је из пера двојице бугарских историчара Антолиа Прокопијева и Златка Иванова, и у њему се анализира искуство континуираних традиција добровољачког покрета у Бугарској и говори о формирању и саставу XI македонске пешадијске дивизије бугарске војске 1915. године. Предности и проблеми добровољачких јединицама у руској војсци у првим годинама Великог рата, тема су трећег рада у првој целини, чији је аутор руски историчар Олег Ајрапетов. Мануел Станеску писао је о добровољцима у румунској војсци, али и о Румунима који су се добровољно борили у италијанској и француској армији. О пољским

добровољачким снагама у Првом светском рату, које су у преломним временима виделе могућност обнове пољске државе, писао је Кржиштоф Кубјак, док је о словеначким добровољцима и њиховом учешћу у јединицама српске војске у току Великог рата писао Блаж Торкар.

Исти број радова налази се и у другој тематској целини, која је посвећена добровољцима који су се борили у јединицама српске војске. Први од њих јесте рад Далибора Денде, који говори о руским добровољцима у српској војсци, посебно у време после револуционарних промена у Русији. Сличностима и разликама у извођењу герилског ратовања у Србији и Русији и употребом добровољаца у том начину оружане борбе бави се рад Алексеја Тимофејева, док Јарослав Вишњаков пише о покушајима стварања диверзанског одреда од војника Српског добровољачког корпуса, који је током борби у Добруци 1916. требало пребацити у окупирану Србију. Српски добровољачки корпус је и у фокусу следећег рада, који потписује Александар Животић, а који се бави деловањем тајне организације „Црна рука” у помешном корпусу. Божица Младеновић и Милић Ј. Милићевић у свом раду писали су о добровољцима у Топличком устанку 1917. године, док је у последњем раду ове целине Миљан Милкић анализирао процес регулисања верских права добровољаца римокатоличке и протестантске вероисповести који су долазили у српску војску.

Као и прве две и трећа целина садржи шест радова. Радови из ове целине посвећени су појединцима и групама које су добровољно учествовале у Великом рату. Целину отвара рад Ференца Полмана у коме се реконструише улога Мађара у подофицирским школама за студенте добровољце. Ђорђе Ђурић је у свом прилогу писао о Андреју М. Зајончковском, руском генералу који је током борби у Добруци командовао српским добровољачким јединицама, док је о руским официрама као вођама добровољачке кампање у Русији, чији је циљ био да се ојача унутрашње јединство руске армије, писао Игор Николајевич Гребенкин. Настанак добровољачког покрета међу Србима у САД и њихово учешће у Великом рату у јединицама српске војске тема је четвртог рада у трећој целини који је проистекао из пера Предрата М. Вајагића. Две личне судбине тема су последња два рада треће целине. Бранко

Момчиловић пише о Мејбел Синклер Стобарт, британској медицинarki која је у Србију дошла у априлу 1915. године, у време када је Србијом харао тифус, док Милан Гулић пише о Лују Ловрићу, његовом учешћу у редовима Српске добровољачке дивизије, рањавању, борби за права добровољаца и пропагирању идеје добровољаштва у току међуратног периода.

Четврта целина садржи четири рада, посвећена добровољцима и добровољачком питању у међуратном периоду. Слободан Бјелица се у свом прилогу бавио односом војвођанских радикала према добровољачком питању, истичући њихово залагање да се добровољци обухвате аграрном реформом. Питањем чехословачких добровољаца у првој послератној години, и њиховом употребом од стране савезника и по завршетку Великог рата бави се Алберто Бекерели. Биљана Стојић анализирала је писање *Добровољачког гласника*, листа који је издавао Савез добровољаца Краљевине СХС/Југославије, о питањима која су се тичала положаја добровољаца у Југославији у међуратном периоду. Последњи рад четврте целине, који потписује Милан Мицић говори о судбини добровољаца српске војске, прати њихово учешће у рату, затим процес колонизације у коме су играли врло важну улогу, њихово протеривање из северних делова државе после слома Југославије 1941, те повлачење из јавног и друштвеног живота по завршетку Другог светског рата.

Последња целина садржи пет радова, који су посвећени култури сећања на добровољце и добровољачки покрет из Великог рата. Целину отвара рад Дениса Верберга, који реконструише улогу коју су добровољци имали у оквиру културе сећања на ратничке традиције ветеранског савеза „Челични шлем” у Немачкој. Снежана Радоева анализирала је писање књижевно-уметничког часописа *Отечество* о добровољцима у Великом рату, истакавши посебно писање овог часописа о Донки Ставревој, жени која се добровољно борила у бугарској војсци. У свом прилогу Александра Колаковић је анализирала државну политику Републике Србије, усмерену ка култури сећања на добровољце Великог рата, те место добровољаца у уџбеницима историје, упоређујући стање у Србији с онима у Француској, Великој Британији, Немачкој, Аустралији и Новом Зеланду. Бојан Ђокић и Милош М. Дамјановић су писали о акцији

Савеза ратних добровољаца Краљевине Југославије, која је за циљ имала оснивање Добровољачког музеја и архива, док у последњем раду у *Зборнику* Маријана Мраовић даје слику о садржају архивске грађе Војног архива у Београду, која се односи на добровољце српске војске у Великом рату.

Зборник радова *Добровољци у Великом рату 1914–1918*, представља велики допринос српској, али, слободни смо да кажемо, и

европској историографији, имајући у виду чињеницу да су у њему обрађени добровољачки покрети низа народа који су се борили у армијама обе зарађене стране у Великом рату. Сигурни смо да ће, с обзиром на начин на који су постављени тематски оквири у *Зборнику*, он представљати чврст темељ за све оне који у будућности одлуче да се баве добровољцима и добровољачким питањем у Великом рату.

Марко Б. Милејић
Архив Југославије, Београд

In memoriam

АНДРЕЈ ЛЕОНИДОВИЧ ШЕМЈАКИН
научни саветник Института за славистику РАН
(Тула, 1. мај 1960 – Тула, 8. март 2018)

Нико није умео тако да шармира библиотекарке као Андреј Шемјакин. Није било важно да ли је библиотека мала или велика, научна или општа, стара или нова. Он би увек ушао свечано, као гроф Вронски који стиже на бал. Савршено озбиљан, али са дискретним осмехом, на вратима би саставио пете, салутирао и пољубио руку свакој присутној дами. Никада то није изгледало ни претерано, ни неумесно, ни неискрено. Никада није било битно ко је ту присутан, а ко не. Небитно је било и то што се око њега налазе компјутери и штампачи, пластика, стакло и алуминијум. Њему је тај гест ишао од руке лако и природно, као да живи у претпрошлом веку.

Па, донекле би се могло рећи да је, на свој начин, стварно и живео крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. Његове колеге и познаници знају са колико посвећености и страсти је проучавао живот и деловање српског државника Николе Пашића. Скоро у сваком разговору налазио је повода и прилике да се осврне на нешто што је Пашић рекао или урадио. У његовом присуству поменути Пашића, радикале или макар алудирати на нешто у вези с њима значило је моментално и задуго скретање разговора на ту тему. Немогуће је било поменути неки историјски извор или књигу у вези са Николом Пашићем и његовом партијом, које Шемјакин није већ детаљно претресао и имао критички суд о томе. А ако би се тако нешто, неким чудом, ипак догодило, одмах је напуштао сваку другу тему разговора и интересовао се где се ти нови подаци или извори могу наћи.

Та његова страст за сазнавањем је, поред осталог, довела и до тога да су у свим српским институцијама које се баве, или имају ма какве везе са историјском науком, Андреја Шемјакина добро познавали. Где год би дошао наилазио је на познанике, колеге и пријатеље: у архивима, научним институтима, музејима, факултетима и библиотекама, у провинцијским и престоличким институцијама. Имао је талента за дружење, па је његов долазак увек био радосно дочекан. Разговори о послу често су били истовремено и разговори о личном животу, јер за њега је то, практично, било једно те исто.

Било је и других Руса и других историчара који су долазили у Србију, али нико није долазио тако често, по неколико пута годишње. Углавном је то било послом, ради истраживања и предавања, али он би сваки пут рекао да је дошао и да се мало одмори. Волео је и ценио опуштenu и неформалну атмосферу која влада у Србији, а нарочито у Београду. То је неминовно водило томе да је свако ко се током последњих деценија бавио историјском науком у Србији морао чути за Андреја Шемјакина. Стога не изненађује да се међу чланова редакција више српских историјских часописа налазило и његово име: у *Зборнику Мајнице српске за историју*, у *Годишњаку за друштвену историју*, у *Војноисторијском гласнику*...

Србија га је познавала дуго, још од осамдесетих година прошлог века, када је допутовао први пут, као добровољац, на омладинску радну акцију. Тада је учио језик и упознавао се са овдашњим менталитетом, навикама и амбијентом. Управо на ентузијазму, упорности и радозналости које је тада показао заснивао се његов каснији значај у руској и српској науци. А временом је постало јасно да он припада српској науци ништа мање него руској. Тешко је наћи неки његов текст који није преведен, цитиран или бар познат у Србији. Нема много стручњака са таквом библиографијом.

Са српске стране упоредив је био проф. др Мирослав Јовановић (1962–2014), истраживач историје руских емиграната на Балкану. Околности су учиниле да им се путеви укрсте у глуво доба новије српске и руске историје, почетком деведесетих година двадесетог века. Њихово пријатељство временом је довело до формирања круга историчара који су отпочели обнављање српско-руске научне сарадње, замрле у време социјализма. Отворене су нове истраживачке теме, изнова су претресена многа стара питања и проблеми, а истраживачи су се све више окретали компаративним истраживањима, радећи и у руским и у српским архивима и библиотекама. Заједничке међународне научне конференције у Русији и Србији постале су редовне и честе. О њиховим дометима најбоље сведочи научна продукција посвећена српско-руским односима, која расте из године у годину, док њен квалитет не заостаје за квантитетом.

Као водећи руски експерт за нововековну историју Србије и Балкана др Андреј Шемјакин за собом је оставио неколико монографија: *Радикално покретње у Србији: зарождење, становљење, прве шаге: (1875–1883)*, Москва 1993 (*Радикални покрет у Србији: рођење, конституисање, први кораки: 1875–1883*); *Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Москва 1998 (*Идеологија Николе Пашића. Формирање и еволуција (1868–1891)*, Београд 2008); *Смрт графа Вронског: к 125-летию Сербско-турецког војног учешћа у руској доброволјској војни 1876 г.*

2002, Санкт Петербург, 2007 (*Смрћ ђрофа Вронскођ*, Београд 2002, 2006). Између осталог, био је уредник бројних монографија и зборника радова и аутор поглавља у колективним монографијама: *Европейское социалистическое движение. 1914–1917. Разрубить или развязать узлы*, Москва 1994; *На путях к Югославию: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов (конец XVIII – начало XX в.)*, Москва 1997; *История Балкан. Век восемнадцатый*, Москва 2004; *Русские о Сербии и сербах*. Т. 1: Письма, статьи, мемуары. Санкт Петербург 2006; *Югославия в XX веке. Очерки политической истории*, Москва 2011; *Москва–Србија, Беођрад–Русија: документи и материјали*, Том III, Друштвене и политичке везе (прир. Шемјакин А., Иванова Е., Перишић М., Тимофејев А., Милорадовић Г.), Београд/Москва 2012; *Модернизација vs. война: Человек на Балканах накануне и во время Балканских войн (1912–1913)*, Москва 2012; *Русские о Сербии и сербах*. Т. 2: Архивные свидетельства. Москва 2014; *Штрандтман В. Балканские воспоминания*, Москва 2014; *Человек на Балканах: Особенности „новой“ южнославянской государственности: Болгария, Сербия, Черногория, Королевство СХС в 1878–1920 гг.*, Москва 2016. Најзад, Шемјакинових чланака, есеја и других краћих текстова у научним зборницима и часописима има преко стотину.

Осмог марта 2018. године напустио нас је колега и пријатељ Андреј Шемјакин, главни научни сарадник Одељења за историју словенских народа у периоду светских ратова Института за славистику Руске академије наука и инострани сарадник многих српских института, катедри и научних редакција. Као и Мирослав Јовановић, отишао је прерано. Они који познају његов рад знају колика празнина је остала и да не може бити надокнађена. Отишао је у годинама када историчар, пошто је током година акумулирао фактографско и методолошко знање и искуство, треба да пружи своје најзначајније резултате. Када је дошло време да се осврне за собом и заокружи оно што је радио током свог професионалног живота. Када је требао да напише велике синтезе и теоријске радове. Када је имао много да каже млађим колегама. Њему та прилика није пружена. Штета... Нема правичности у смрти.

Др Горан Милорадовић
Институт за савремену историју
Београд

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ДЕЈАН ГАШИЋ (Пећ, 1980). Асистент на Катедри за историју Филозофског факултета Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици. Е-адреса: dejan.gasic@pr.ac.rs

Дипломирао 2008. на Катедри за историју Филозофског факултета у Приштини / Косовска Митровица (*Исихазам*). Мастер академске студије завршио 2010. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Дијалоџ богајних и сиромашних Алексија Макремволија – њрилоџ њроучавању друшћива њозне Византије*). Докторске академске студије похађа од 2015. на Катедри за историју Византије Одељења за историју Филозофског факултета у Београду. Биран у звање сарадника у настави на Катедри за историју Филозофског факултета у Приштини / Косовска Митровица (2013) и асистента (2015), за уже научне области Византологија и Општа историја средњег века. Област интересовања: историја Византије, епоха Палеолога, византијско-српски односи, историографија позне Византије, културна историја средњег века.

НЕМАЊА ГЛИШИЋ (Лозница, 1990). Приправник у Музеју ваздухопловства – Београд. Е-адреса: n.glisic@live.com

Дипломирао на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Вечерње новости о НАТО бомбардовању СР Југославије 1999. године*). Тренутно је на мастер студијама на Катедри за историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Области интересовања и истраживања: распад СФРЈ, ратна пропаганда деведесетих, НАТО бомбардовање СРЈ 1999. године, српско-хрватски односи у XX веку и историја српског и југословенског ваздухопловства.

КРИСТИАН М. ЈЕРИЋ (Сомбор, 1989). Истраживач-сарадник на Одељењу историје Филозофског факултета Универзитета у Београду. Е-адреса: kristianjeric@hotmail.com

Основне студије историје завршио је на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Мастер рад *Друшћивено-њолићичка историја Сомбора у друџој њоловини XIX века (1867–1890)* одбранио је 2013. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. На истом факултету је и докторирао 2017. године (*Срби „Владиновци“: сриски њолићичари у уџој Уџарској, њрисћалице уџарске владе: 1867–1905*). Област научног истраживања: историја Срба у Угарској (1867–1918).

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији. Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду. Докторирала 1978. на Правном факултету Универзитета у Новом Саду (*О њолишчким љриликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала је Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала је правну историју три године и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била је продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду.

Важније књиге: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројектии усђава за Војводину Србију настали у њоку срјског народног њокређа 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извешђаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи орђани власћи у Срјској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Констђанђин Бођдановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018.

ЉИЉАНА ПУЗОВИЋ (Ваљево, 1979). Виши библиотекар у Одељењу за археографију Народне библиотеке Србије у Београду. Е-адреса: ljiljana.puzovic@nb.rs

Дипломирала на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2003), где је и магистрирала 2010. године (*Никола Димитђијевић, еђиској љемишварски: 1728–1744*). Област истраживања: историја српског народа у периоду од XVI до XVIII века.

БОЈАН СТОЈНИЋ (Бањалука, 1978). Директор Архива Републике Српске. Е-адреса: bojan.stojnic@arhivrs.org

На Филозофском факултету у Бањалуци завршио студије историје (2001). На Филозофском факултету и магистарирао (2010). Од фебруара 2002. запослен је у Архиву Републике Српске, у којем од јануара 2015. обавља дужност директора. Истовремено је председник Управног одбора Удружења архивских радника Републике Српске, члан Управног одбора Архивистичког удружења Босне и Херцеговине и члан више стручних и научних редакција и комисија. Поседује стручно звање архивског саветника. Аутор и коаутор је 12 књига и четрдесетак научних и стручних студија, чланака и приказа из историје и архивистике. Тренутно ради на докторској дисертацији о здравству у Босанској Крајини.

Важније књиге: *Љекарска комора Врбаске бановине 1929–1941*, Бањалука 2012 (коаутор); *Завод за физикалну медицину и рехабилитацију „Др Мирослав Зођовић” Бањалука: Сђо година љрве орђоједије у Бањалуци 1915–2015*, Бањалука 2015; *Шђамађа у Босанској Крајини 1906–1941*, Бањалука 2016, *Бањалучки љекари у Крађевини Јуђославији*, Бањалука 2017; *Хиђијенски завод у Бањалуци 1929–1945*, Бањалука 2017.

БРАТИСЛАВ ТЕИНОВИЋ (Котор Варош, 1975). Музејски саветник у Одјељењу за историју у Музеју Републике Српске у Бањалуци. Е-адреса: b.teinovic@hotmail.com

Дипломирао 2001. године историју на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. На истом факултету 2011. године и магистрирао (*Велике силе и устанци у Босни и Херцеговини током XIX вијека*). На Филозофском факултету у Бањалуци пријавио је докторску дисертацију „Национално-политички развој Босне и Херцеговине у посљедњем вијеку турске владавине (1800–1878)”. У Музеју Републике Српске радио је као кустос (2002–2010) и виши кустос (2011–2015). Тренутно је музејски саветник у Музеју РС. Област научног истраживања: буне и устанци на Балкану током XIX века, национално-политички односи у Босни и Херцеговини у XIX веку (до 1878).

Важније књиге: *Српски устанак у Босни 1875–1878*, Бањалука 2006; *Град од жељеза и сedefа: оружје и војна ойрема османских Турака у Бањалуци (1527–1878)*, Бањалука 2013.

МИЛЕВА ТОМИЋ (Фекетић, 1961). Портпарол Полицијске управе у Новом Саду. Е-адреса: tomicmileva@yahoo.com

Дипломирала на Међународном смеру Факултета политичких наука у Београду 1984. године. Магистрирала 2006. на Правном факултету Универзитета у Београду (*Идеја аутономије Војводине у свейлу сйољноолийичких уишицаја на државно уређење Краљевине Јуџославије*). Докторирала на истом факултету 2016. (*Правно уређење Дунавске бановине и концепиши државно-йравноџ сийишуса Војводине 1929–1941*). Област истраживања: идеја и пракса уставноправног положаја Војводине.

НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ (1976). Доцент на Одељењу историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Е-адреса: nsuletic@gmail.com

Магистрирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2007. (*Пећка ийиријаршија крајем XVII и йочейком XVIII века*). Докторирао 2013. године, такође на Филозофском факултету у Београду (*Сремски санџак у XVI веку*). Запослен је на Филозофском факултету у Београду као доцент за ужу научну област Историја српског народа у новом веку. Бави се изучавањем прошлости српског народа у раздобљу од почетка XVI до краја XVIII века. Аутор је већег броја радова из историје српске цркве, демографске и економске историје Срба у Османском царству и Хабзбуршкој монархији.

Биобиблиографске белешке сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2017. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2017

Др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Београд
Др Биљана Вучетић, Историјски институт, Београд
Др Војин Дабић, Филозофски факултет, Београд
Др Бојана Миљковић Катић, Историјски институт, Београд
Др Петар В. Крестић, Историјски институт, Београд
Др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Београд
Др Исидора Точанац Радовић, Историјски институт, Београд
Др Александар Фотић, Филозофски факултет, Београд
Др Небојша Шулетић, Филозофски факултет, Београд

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 062/8563915, односно 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 3 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто“. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто“, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правопису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети“ користи се скраћеница „вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „упор.“.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 62 856 39 15 and +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 3 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: *1.5*; font size: *12*. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиис ср̄иско̄а језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, 1 Matica Srpska Street
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
заключила је свеску 97 (1/2018) 12. септембра 2018. године
За издавача: проф. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ћелић
Коректор: Владимир М. Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање свеске бр. 97 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампарије: „Минерва“, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410